

ISSN 1896-8333

zeszyty naukowe

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Legnica 2010

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

ZESZYTY NAUKOWE
nr 6

Legnica 2010

Rada Wydawnicza:

dr inż. Edward Puchała (przewodniczący), dr hab. Krystyna Choma-Moryl, dr Jan Wojtaś,
dr Romuald Łuczyński, ks. dr Bogusław Drożdż, dr hab. inż. Aleksander Zgrzywa,
prof. dr hab. inż. Jerzy Pietkiewicz, dr Jan Budka, dr n. med. Jarosław Goldman,
mgr Joanna Żółtańska, dr Piotr Niemiec, mgr Mirosław Szczypiński, mgr Łukasz Gajewski

Recenzenci:

prof. dr hab. Leszek Berezowski, prof. dr hab. Zbigniew Pulka,
prof. dr hab. Maciej Szostak, dr Daria Zielińska-Pękał,
dr n. med. Jolanta Bielawska, dr Julian Jezioro

Redaktor naukowy:

dr Paweł Kobes

Komitet redakcyjny:

Waldemar Gajaszek, Łukasz Gajewski, Mirosław Szczypiński

Korekta:

Krystyna Gajaszek, Waldemar Gajaszek

Wydawca:

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica
tel. 76 723 22 80 do 83
pwsz@pwsz.legnica.edu.pl
www.pwsz.legnica.edu.pl

Redakcja techniczna, skład i diapozytywy:

Waldemar Gajaszek, Halina Kawa
Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju
Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy
„Wspólnota Akademicka”
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica
tel. 76 723 21 20, tel./fax 76 723 29 04
www.wa.legnica.edu.pl

© Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych bez uprzedniego wyrażenia zgody przez wydawcę.

ISSN 1896-8333

Spis treści

AGNIESZKA BŁASZCZYK-SZABAT	
Rola nacechowania w przyswajaniu aspektu w języku polskim jako obcym	7
MAŁGORZATA BUJNOWSKA, JOANNA ŻÓŁTAŃSKA	
Wpływ czynników ryzyka na czas udrożnienia tętnicy wieńcowej u chorych z ostrymi zespołami wieńcowymi	23
JOANNA ŻÓŁTAŃSKA, MAŁGORZATA BUJNOWSKA	
Zawodowe zagrożenia zdrowia pracowników ochrony zdrowia w miejscu pracy	47
RENATA HOŁOWIAK, MAŁGORZATA WIĘCŁAWEK	
Resuscytacja płynowa we wstrząsie hipowolemicznym	75
TOMASZ CZERWIŃSKI	
Publiczne zarządzanie w sferze prawa autorskiego – problemy definicyjne i normatywne	85
KORNELIA HÜBSCHER	
Rodzicielskie strategie edukacyjne w kontekście uczestnictwa chłopców w treningach piłki nożnej	109
LESZEK MALKIEWICZ, PAWEŁ DROŹDŹ	
Wypadek przy pracy z punktu widzenia prawa i medycyny	121
AGNIESZKA MORYL	
Dostęp podejrzanego do akt postępowania przygotowawczego a ochrona danych osobowych świadków	133
EUGENIUSZ SZYDŁOWSKI	
Różnorodność czynników w procesie reformowania administracji publicznej	145
EUGENIUSZ SZYDŁOWSKI	
Pojęcie pomocy publicznej dla przedsiębiorców w świetle prawa Unii Europejskiej (cz. I)	159

Contents

AGNIESZKA BŁASZCZYK-SZABAT The role of markedness in the acquisition of aspectual features of Polish as a foreign language	7
MAŁGORZATA BUJNOWSKA, JOANNA ŻÓŁTAŃSKA The impact of risk factors for the time of onset of pain to hospitalization in patients with acute coronary syndromes	23
JOANNA ŻÓŁTAŃSKA, MAŁGORZATA BUJNOWSKA Occupational health hazards of healthcare employees in the workplace	47
RENATA HOŁOWIAK, MAŁGORZATA WIĘCŁAWEK Fluid resuscitation after the hypovolaemic shock	75
TOMASZ CZERWIŃSKI The public management in copyright – chosen definitive and normative problems ...	85
KORNELIA HÜBSCHER Parental educational strategies regarding their boys taking part in football trainings	109
LESZEK MALKIEWICZ, PAWEŁ DROŻDŹ Accidents at work	121
AGNIESZKA MORYL The access of the suspicious to files of the preparatory proceedings and the protection of witness's personal data	133
EUGENIUSZ SZYDŁOWSKI Diversity of factors In the process of public administration reformation	145
EUGENIUSZ SZYDŁOWSKI The notion of state aid for entrepreneurs In the view of the European Union Law (part I)	159

Agnieszka Błaszczuk-Szabat
PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Humanistyczny

The role of markedness in the acquisition of aspectual features of Polish as a foreign language

SUMMARY

In the literature on language acquisition the issue of aspect acquisition in L1 and L2 has been gaining enormous popularity recently. Although there has appeared a number of studies investigating the development of aspectuality in various languages, research into L2 Polish is not abundant. To my best knowledge, the findings presented below represent a pioneer study of the acquisition of aspect in L1 English and Slavic users of Polish.

In the paper a compositional approach to aspect in Polish has been adopted. Thus, it is seen as a combination of the Vendlerian distinctions and the perfective/imperfective opposition, traditionally applied to Slavic languages. The fact of combining the Western and Eastern views on aspect results in three types of Polish verb phrases, divided with respect to the value of telicity and perfectivity, the ease of acquisition of which has been tested on a group of L1 English and L1 Slavic speakers of Polish. The results of the empirical study show without a doubt that the so called unmarked constellations develop first (the L1 English group has acquired them too) due to the similarity of inherent and grammatical aspect perceived by the testees. As for the marked combinations of aspects, the Slavic group have scored significantly higher than the English group, although a few L1 English users have displayed a knowledge of this type of verb phrases. All in all, the findings of the research are in line with other SLA studies of aspect.

KEY WORDS: aspect acquisition, lexical aspect, grammatical aspect.

1. Introduction

In the domain of second language acquisition there has recently appeared a number of studies devoted to the development of aspect. Researchers in the development of temporality have approached the issue from a variety of perspectives. Numerous studies have been conducted in the framework of the Primacy of Aspect Hypothesis, which has so far proved the most popular explanation of the use of verbal inflection in FLA and SLA. Other well-established accounts are the discourse motivation¹, the prototype account², the Discourse Hypothesis³

¹ See e.g. R. W. Andersen, Y. Shirai, *Discourse motivations for some cognitive acquisition principles*. 'Studies in Second Language Acquisition' 1994, no. 16, pp.133–156.

² E. Rosch, *Cognitive representations of semantic categories*, 'Journal of Experimental Psychology: General' 1975, no. 104, pp.192–233.

³ See e.g. L. Kumpf, *Temporal systems and universality in interlanguage: A case study* [in:]

or Universal Grammar approaches⁴, which have only recently started to be utilized in the domain of the acquisition of temporality. A new trend, being an attempt to reconcile the nativist and functionalist proposals, has been initiated by studies of the language used by second-generation of Russian-speaking emigrants settled in the US⁵. Pereltsvaig (2005) employs a revised version of the Primacy of Aspect Hypothesis, referred to as ‘Lexical Aspect Hypothesis’, to claim that the aspectual morphology in American Russian marks the telicity distinction⁶.

It is believed that the universal category of aspect exhibits a parametric structure which brings about differences in the acquisition rate related to language distance. Aspect is defined as an inherent property of verb phrases that can be investigated on the level of the verb phrase (lexical aspect, connected to the opposition of telicity/atelicity) and IP (grammatical, or viewpoint, aspect, connected to perfectivity and imperfectivity). Quite importantly, the two levels contribute to the ultimate picture of aspectuality of the whole sentence⁷, which is especially prominent in Slavic languages like Polish. In the present paper a study in the acquisition of aspectuality in L2 Polish by native speakers of Slavic and English is going to be reported on. The main concern of the research was to show that prototypical combinations of aspects develop prior to those non-prototypical in L1 English language users, which is in line with results of SLA studies of aspect. In order to clarify the idea of marked and unmarked aspectual constellations, a brief overview of the most popular approaches to inherent temporality with reference to Polish is going to be submitted. In the subsequent sections, the study is going to be introduced in terms of its hypothesis, subjects, and task. Then the results are going to be presented and discussed.

Universals of second language acquisition, F.R. Eckman, L.H. Bell, D. Nelson (eds.), Newbury House, Rowley 1984; K. Bardovi-Harlig, *A narrative perspective on the development of the tense/aspect system in second language acquisition*, ‘Studies in Second Language Acquisition’, 1995, no. 17, pp. 263–291; A. Bergström, *The expression of past temporal reference by English-speaking learners of French*, unpublished doctoral dissertation, Pennsylvania State University, State College, PA, 1995.

⁴ See e.g. R. Slabakova, *Bulgarian preverbs: Aspect in phrase structure*, ‘Linguistics’ 1997, no. 35 (4), pp. 673–704; *idem*, *L1 transfer revisited: The L2 acquisition of telicity marking in English by Spanish and Bulgarian native speakers*, ‘Linguistics’ 2000, no. 38 (4), pp. 739–770; *idem*, *Telicity in the second language*, Benjamins, Amsterdam 2001; *idem*, *Viewpoint aspect in Bulgarian-English interlanguage* [in:] *Proceedings of the 25th Boston University Conference on Language Development*, Cascadilla Press 2001; *idem*, *Semantic and morphological reflexes of functional categories: The case of telicity marking in L2 Russian*, [in:], *Proceedings of the 6th Generative Approaches to Second Language Acquisition*, J.M. Liceras et al. (eds.), Cascadilla Proceedings Project, Somerville 2003, pp. 284–297; S. Montrul, R. Slabakova, *Competence similarities between native and near-native speakers*, ‘Studies in Second Language Acquisition’ 2003, no. 25, 351–398.

⁵ M. Polinsky, (), *American Russian: Language loss meets language acquisition* [in:] *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics*, W. Browne, E. Dornisch, N. Kondrashova, D. Zec (eds.), Ann Arbor, MI: Slavic Publishers 1997, pp. 370–406.

⁶ A. Pereltsvaig, *Aspect lost, aspect regained: Restructuring of aspectual marking in American Russian*, [in:] *Aspectual inquiries*, P. Kempchinsky, R. Slabakova (eds.), Springer 2005.

⁷ See e.g. B. Comrie, *Aspect*, CUP., Cambridge 1976; O. Dahl, (), *Tense and aspect systems*, Blackwell, London 1985; H. Filip, *Aspect, eventuality and NP semantics*, Proceedings of Perspectives on Aspect Conference, Utrecht 2001; R. Slabakova, *Telicity in the second...*

2. Lexical (inherent) aspect

The existence of lexical aspect was first discovered by Aristotle, whose philosophical discussion led to constructing a threefold classification of verbs which in turn gave rise to the groupings of verbs by Kenny and Ryle⁸. The work of Vendler⁹, however, is probably the best-known in the field of aspect acquisition and it is the most frequent starting point for analysing the ways of acquiring temporality. Vendler proposes four classes of verbs, defined in terms of continuity versus punctuality and homogeneity versus heterogeneity. He maintains that state and achievement verbs are punctual, whereas accomplishments and activities are continuous.

Particular inherent aspectual classes are schematically represented as in Fig. 1¹⁰.

Fig. 1. Vendlerian classes as represented in Andersen (1991)

Relying on the assumption that aspectual classes differ from one another in one feature, we may discuss Vendlerian quadripartition in the following way. The primary division is between statives (states) and nonstatives (activities, achievements and accomplishments). States are the only non-dynamic member of the classification; we describe them as holding over time unless they are interrupted by a change of state. The feature distinguishing activities from other nonstatives is telicity. Activities are the category in which the described action does not lead to a determined goal or another terminal point¹¹. Vendlerian classification was later developed and supplemented by Dowty¹². Achievements and accomplishments are [+telic], differing in punctuality. Accomplishments, which involve a process, display duration, and thus are non-punctual, while achievements are punctual occurrences. This taxonomy is summarized in table 1.

Table 1. Lexical classes according to Mourelatos¹³

Features	States	Activities	Accomplishments	Achievements
punctual	–	–	–	+
telic	–	–	+	+
dynamic	–	+	+	+

⁸ A. Kenny, *Action, emotion and will*, Routledge and Kegan, London 1963; G. Ryle, *The concept of mind*, Hutchinson's University Library, London 1949.

⁹ Z. Vendler, *Linguistic in philosophy*, Ithaca, Cornell University Press, New York 1967.

¹⁰ R. W. Andersen, (). *Developmental sequences: The emergence of aspect marking in second language acquisition* [in:] *Crosscurrents in second language acquisition and linguistic theories*, T. Heubner, C. A. Ferguson (eds.), Benjamins, Amsterdam 1991, pp. 305–324.

¹¹ See e.g. H. B. Garey, *Verbal aspects in French*, 'Language' 1957, no. 33, pp. 91–110.

¹² D. Dowty, *Word meaning and Montague grammar*, Reidel, Dordrecht 1979.

¹³ A. Mourelatos, *Events, processes and states*, 'Syntax and Semantics' 1981, no. 14, pp. 79–90.

Table 2 illustrates the grouping of English verbs according to their membership in lexical aspectual classes.

Table 2. Verbs grouped according to inherent aspect

	States	Activities	Accomplishments	Achievements
Examples	be famous, be small, understand, live.	walk, ride a bike, swim in the lake, drink.	walk to school, ride a bike to London, drink three cups of tea.	notice, fall asleep, win the race, find.

Table 3 groups Polish verbs with regard to Vendlerian classes, yet it is obvious that verbs in Polish have specific viewpoint aspect and they do not appear as “aspectless”. Thus, each verb can be analyzed in terms of morphology and the function of individual morphemes can be identified, as presented in (1).

(1)

a. napisać – na-: a marker of perfectivity; pisać-: ‘write’, Imperf; -ć: an infinitival marker

b. pisać – pisać-: ‘write’, Imperf; -ć: an infinitival marker

Hence, in the class of accomplishments and achievements two verb forms are given. The accomplishments without the bracketed prefixes are imperfectives; the achievements in the brackets are imperfectives whereas the unbracketed ones are perfective.

Table 3. Inherent aspect in Polish VPs.

State	być ‘be’; mieć ‘have’; interesować się ‘be interested in’; pamiętać ‘remember’; kochać ‘love’; wiedzieć ‘know’
Activity	bawić się ‘play’; czekać ‘wait’; pomagać ‘help’; budować ‘build’; śpiewać ‘sing’; malować ‘paint’
Accomplishment	(na)pisać (wiersz) ‘write (a/the poem)’; (prze)czytać (książkę) ‘read (a book)’; (wy)pić (kawę) ‘drink (the coffee)’
Achievement	wrócić (wracać) ‘come back’; znaleźć (znajdować) ‘find’; wziąć (brać) ‘take’; spotkać (spotykać) ‘meet’

3. Viewpoint (grammatical) aspect

According to the traditional literature, aspect in Polish is a binary category¹⁴. The perfective-imperfective opposition is represented by two separate classes of verbs since aspect charac-

¹⁴ See for example: A. Wierzbicka, *On the semantics of verbal aspect in Polish* [in:] *To honor Roman Jakobson*, Vol. 3, Mouton, The Hague, Paris 1967, pp. 2231–2249; R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia*, PWN, Warszawa 1984; W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1986, no. 33, pp. 129–134; J. Strutyński, (.), *Gramatyka polska: wprowadzenie, fonetyka, fonologia, morfologia*, Wydawnictwa Księgarni Akademickiej, Kraków 1996.

terizes the verb in much the same way as gender describes the noun, i.e. a verb is either perfective or imperfective and its aspect cannot be changed through inflection¹⁵. There are a few Polish verbs whose aspect cannot be specified and, which, depending on the context, can denote a completed or an ongoing action, for instance *ofiarować* 'to give/donate', *aresztować* 'to arrest', *imitować* 'to imitate'. According to the viewpoint opposition can be represented schematically as in (2)¹⁶:

(2)		
Perfective	/...../	Janek zjadł ciastko. Janek PERF-eat-3sg/PAST a/the cake 'Janek ate a/the cake.'
Imperfective	.../////////...	Janek jadł ciastko. Janek eat-3sg/PAST a/the cake 'Janek ate a/the cake.'

As is clear from the diagram in (2), perfective aspect does not present the situation as consisting of particular phases yet it is perceived from the outside as single whole. When expressed as imperfective, the event of consuming the cake was either in progress or unfinished at a specific time (progressive, incomplete event) or used to happen regularly (habitual action). Presenting a situation with the focus on its phases without seeing a result or the beginning of the action denoted by the verb is specific for the imperfective aspect.

4. The interaction of aspects

Thus, we contend that viewpoint is a matter of the speaker's choice, whereas inherent aspect is a result of a set of lexical characteristics of a verb or a verb phrase. Inherent aspect of a VP is stable in the sense that a specific predicate will show roughly the same properties independently of the context. On the contrary, any viewpoint aspect value may easily be altered within the description of the same situation, as can be seen in the examples from Polish in (3). Both sentences are equally plausible in a situation when John intends to mow the lawn yet (3a) emphasizes the durativity of the act and (3b) looks to the result of the act and includes a final boundary of the situation.

- (3)
- a. Jan będzie kosił trawnik.
Jan will mow-Imperf-Past lawn
'John will be mowing the lawn.'
 - b. Jan skosi trawnik.
Jan Perf-mow-Fut lawn
'John will mow the lawn.'

¹⁵ R. Grzegorzczkowska, *Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej* [in:] *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, R. Grzegorzczkowska, Z. Zaron, (eds.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1997.

¹⁶ C. S. Smith, *The parameter of aspect*, Second edition, Kluwer, Dordrecht 1997.

As has been mentioned earlier, the two aspects, i.e. lexical and grammatical, contribute to calculating the value of aspect of a sentence. It may be assumed that the assignment of a particular inherent aspect frame to a verbal predicate is followed by selecting a proper viewpoint. Hence, telicity has to be distinguished from perfectivity, especially in the case of a Slavic language as Polish, since not all telic VPs are perfective but all perfective verbs are telic¹⁷. The holistic perfective operator¹⁸ on atelic VPs in (4a, c) induces their telicity.

- (4)
- a. Janek pośpiewał_{perf} piosenki.
'John sang (all) the songs'.
 - b. Janek zaśpiewał_{perf} piosenkę.
'John sang a/the song'.
 - c. Janek zaśpiewał_{perf} piosenki.
'John sang the songs'.
 - d. Janek śpiewał piosenki.
'John sang songs'.
 - e. Janek śpiewał piosenkę.
'John was singing a song'.

The sentences in show the possible combinations of aspects in Polish, viz. marked and unmarked. A constellation bearing the features of atelic and imperfective as well as one with the properties of telic and perfective is considered unmarked or prototypical, as the features of the two aspectual layers are similar (for instance, 4d and 4a, respectively). When a telic eventuality is shown through the perfective aspect, it is a marked combination and as such it is acquired anterior to prototypical ones (4e). This claim is a basis for the alternative hypothesis of the presented study, which is as follows:

H₁: Predicates combining perfective aspect and telic verbs as well as those with imperfective aspect on atelic predicates will be acquired earlier and more easily than non-prototypical, i.e. combinations of imperfective aspect and telic predicates. Also, the effect of group will be evident and the Slavs will perform better than non-Slavs.

5. The subjects and the task

In order to examine the acquisition of aspect in L2 Polish I conducted research in two groups of speakers with comparable time of exposure to the language, similar age and sex structure and proficiency. The first group, which I will refer to as the Slavic group, consisted of 30 subjects representing three different Slavonic languages as their L1s. Participants of Russian origin prevailed in the sample (n=24), accompanied by three Macedonians and three

¹⁷ See e.g. H. Filip, *The quantization puzzle* [in:] *Events as grammatical objects, from the combined perspectives of lexical semantics, logical semantics and syntax*, J. Pustejovsky, C. Tenny (eds.), CSLI Press, Stanford 2000.

¹⁸ H. Filip, *Aspect and the interpretation of nominal arguments* [in:] *Proceedings of the Twenty-Eighth Meeting of the Chicago Linguistic Society*, C.P. Canakis, G.P. Chan, J.M. Denton (eds.), The University of Chicago, Chicago 1992, pp. 139–158.

Ukrainians. All subjects were adults, mean age of the Slavic group being 18.09, which ensures the completion of the puberty phase. There were 20 females and 10 males in the group. The subjects were selected from a few large groups of students receiving formal instruction of Polish at state universities in Poland. All Slavic subjects had been receiving four hours of instruction weekly. Apart from that they had daily contact with native speakers of Polish and hence a lot of occasions to communicate in this language in everyday life. The period of exposure to Polish varied from a few months to four years.

The second test group were native speakers of English learning Polish as their L2. The group encompassed the same number of subjects as the Slavic one although it is a challenge for a researcher to find English-speaking persons acquiring Polish in the host country. Hence, the English group is more diverse in terms of age and, more importantly, time and mode of exposure to Polish, as compared to the Slavic group. The mean age was 19.7. Only one language is represented here, if we ignore the fact that there were 18 Americans and 12 English people in the sample. I assume that users of both varieties of English will acquire Polish in the same way as the sheer dialectal differences do not influence the process of learning an L2 in any significant way. Most of the speakers were males (n=21), the number of females in the group equaled 9. Two thirds of the participants were receiving formal instruction in L2 Polish at the time of conducting the study, whereas the remaining third had completed courses of Polish organized by universities or private schools earlier. Apart from classroom instruction, the subjects experienced daily contact with native speakers of Polish in the L2 environment. The declared period of exposure to the L2 ranged from one to five years, i.e. the participants spent somewhat more time learning Polish and living in Poland than the researched Slavs but the periods are comparable. The results obtained from the test groups were compared against the responses from a control group. First-year students college students (n=30) from Teacher Training College in Legnica, Poland constituted the control group. Mean age of the students was 20; there were 22 females and 8 males in the sample, all of them native speakers of Polish.

The participants were asked to complete a verb-selection task aiming at revealing the aspectual concepts they were able to acquire. Each item in the first task involved a short description of a situation and a test sentence with two or three different verbs to choose from. The sentence with the selected verb was to summarize the depicted mini-story best. In the majority of cases the correct choice was the marked choice, i.e. a non-prototypical yet feasible in Polish combination of aspects. In half of the items a prototypical constellation was sought after, while in the other twenty sentences a non-prototypical arrangement was the intended option. Table 4 lists types of VPs utilized in the exercise.

Table 4. Selected test items from the task

Unmarked combinations	Marked combinations
<p>Perfective + achievement <i>wylądować</i> ‘land’, <i>rozpocząć się</i> ‘begin’</p>	<p>Imperfective + achievement <i>osiągać swój cel</i> ‘achieve one’s aim’, <i>odczuwać ból</i> ‘feel the pain’</p>
<p>Perfective + accomplishment <i>pójść na lekcje</i> ‘go to classes’, <i>obejrzeć wieczorny film</i> ‘watch the evening film’</p>	<p>Imperfective + accomplishment <i>kasować bilet</i> ‘punch a ticket’, <i>gotować obiad</i> ‘cook dinner’</p>
<p>Imperfective + state <i>nienawidzić kolegi ze szkoły</i> ‘hate a classmate’, <i>ważyć 70 kilogramów</i> ‘weigh 70 kilograms’</p>	<p>Perfective + state Does not exist</p>

In constructing a grammatical summarizing sentence the participants were to choose between a perfective or imperfective verb in the past tense or an imperfective verb in the present. It is common for all Slavic languages that non-past perfectives refer to the future, while non-past imperfectives express the reference to the present moment.

6. The results of the study

In this section I report on how the test groups performed in the task and how their responses compare to those of the control group. I investigated 90 subjects in three equal number groups varying in the level of Polish and L1 and got 3,590 responses. The assumed alpha decision level was set at $\alpha < 0.01$. Beside gathering support for the research hypothesis, I wanted to reveal the percentage of the non-native speakers from both Slavic and English group who actually acquired the complex aspectual system of Polish. Deciding on the percentage of target-like responses in test assignments indicating that a notion has been incorporated into L2 grammar may be quite an obstacle, though. In fact, some researchers subscribe to an option of 75 per cent¹⁹ yet I believe that this criterion is somewhat lenient and results of eighty per cent of productive use and above will suggest that a specific part of the Polish grammar of aspect has been acquired. The following lines of this section provide a discussion of findings in the light of the research hypothesis and further research suggestions.

Firstly, I will refer to the total statistics relevant to the task. An ANOVA analysis was performed on the data and it showed a strong effect of group ($F(2, 87)=139.1$, $p < 0.0001$). The observed F-ratio was 29 times greater than the critical one ($F_{crit}(2, 120)=4.79$, $p < 0.01$). Table 5 presents the results of the test.

Table 5. Results of the ANOVA

Source	Sum of squares	df	Mean squares	F _{obs}	p-value
Groups	4186.76	2	2093.38	139.1	<0.0001
Error	1309.3	87	15.05		
Total	5496.06	89			

Figure 4 is an illustration of the mean scores of the three groups. It is quite clear that the mean of the Slavic group is much closer to the one of the controls than the English group mean (29.63, 39.56, and 22.96, respectively).

In order to prove that the given means are significantly different I used the t-test, which is probably the most common practice among applied linguists. The following values were computed in the statistic (5):

¹⁹ See e.g. R. Slabakova, *Viewpoint aspect in Bulgarian-English...*

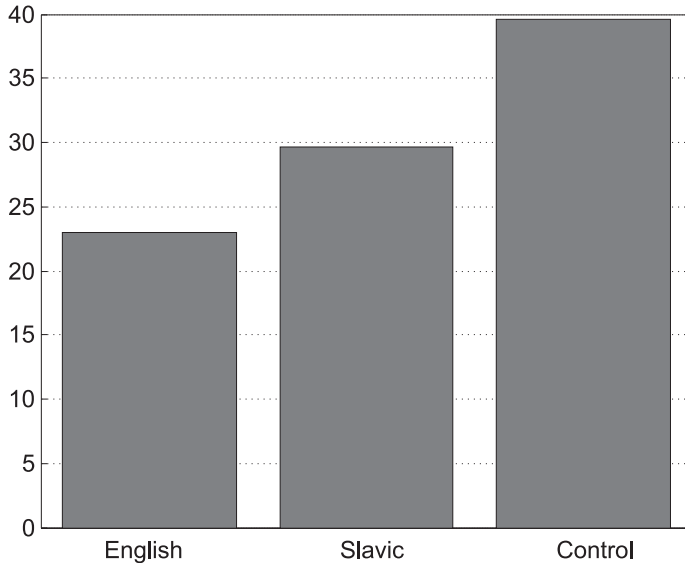

Fig. 4. A comparison of means

(5)

Values obtained in the t-test statistic

English versus Slavic group $t=5.466$
 English versus Control group $t=18.397$
 Slavic versus Control group $t=11.801$
 $t_{crit}(60)=2.390$ at $p<0.01$

Thus, as each of the computed values is greater than the critical value of t , the pairs of means given in (5) differ significantly at $p<0.01$ but the difference between the English and control group is reflected by the highest t -value. If we take a look at the value of the range and standard deviation in particular groups, we will contend that the responses of the English group are the most diverse ($r=20$, $SD=4.88$ versus $r=13$ and $SD=4.55$ for the Slavic group; $r=2$ and $SD=0.52$ for the controls).

Secondly, the subjects' performance on unmarked and marked combinations was addressed. If the experiment is to support the research hypothesis, then the numbers have to reveal a statistically significant difference between the two factors as well as across groups. Thus, an ANOVA was calculated for the two conditions for each group and it evinced a strong effect of condition only among the English subjects ($F(1, 58)=17.45$ at $p=0.0001$; $F_{crit}(1, 60)=7.08$ at $p<0.01$). Tables 6 – 8 are a summary of the statistics.

Table 6. ANOVA table for unmarked versus marked combinations in the Slavic group

Source	Sum of squares	df	Mean squares	F_{obs}	p-value
VP type	10.41	1	10.41	1.38	0.24
Error	438.56	58	7.56		
Total	448.98	59			

Table 7. ANOVA table for unmarked versus marked combinations in the English group

Source	Sum of squares	Df	Mean squares	F _{obs}	p-value
VP type	183.75	1	183.75	17.45	0.0001
Error	610.83	58	10.53		
Total	794.58	59			

Table 8. ANOVA table for unmarked versus marked combinations in the control group

Source	Sum of squares	Df	Mean squares	F _{obs}	p-value
VP type	0.016	1	0.016	0.07	0.79
Error	14.16	58	0.024		
Total	14.18	59			

The mean accuracy in the English group was 13.66 for the prototypical and 10.16 for the non-prototypical combinations of aspects. As for the Slavic group, the corresponding values were 15.23 and 14.4, while the analogous means obtained by the controls equaled 19.8 for the unmarked and 19.76 for the marked combinations. The discussed figures are contrasted in fig. 2.

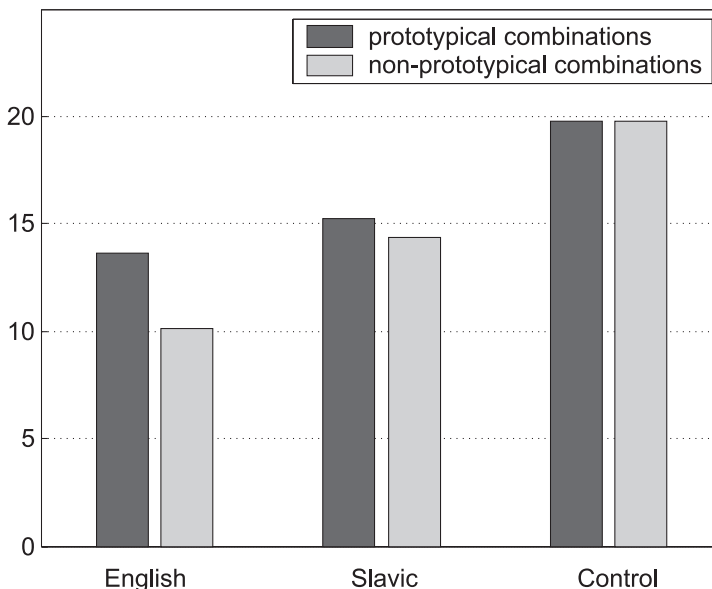

Fig. 2. Means for prototypical and non-prototypical aspectual constellations.

Again, a t-test was carried out so as to confirm the results of ANOVA. It occurred that in fact the means of the English group are the only to show a strong effect of the marked-unmarked condition, which suggests that these participants do not accept the imperfective operator on inherently telic VPs. t_{crit} for the corresponding degrees of freedom at $p < 0.01$ equaled

2.390, while the observed value for the English group was $t(60)=4.17$. Table 9 presents the results of the calculations.

Table 9. t-test results for the non-prototypical versus prototypical combinations of aspects

	t_{obs}
English group	4.17
Slavic group	1.17
Control group	0.26

7. Discussion of the results

From the figures and calculations presented in the previous section it is incontrovertible that the English subjects did not display as great knowledge of the contrast between prototypical and non-prototypical VPs as the Slavs did. Their performance was characterized by probably random selection of answers, which was reflected in the frequency ratio obtained for the contrast in question. The F-value for the English was 17.45, whereas the one for the Slavic group equaled 1.38, i.e. only the first result exceeded $F_{crit}=7.08$ at $p<0.01$. More importantly, on the basis of the quoted numbers and the means I submitted to the statistics, it is plain to conclude that the Slavic users of Polish do not rely on common features of the viewpoint and inherent aspect of a VP to be able to utilize a predicate correctly, while the tested English certainly perform much better when the values of the aspects tally with each other. Further support for the advanced researched hypothesis is provided by the figures showing how many subjects can be claimed to not to rely on the feature of prototypicality any more. Both test groups were diverse enough for us to encounter learners who really acquired the discussed contrast. I assumed that it was in place when a subject achieved 80 per cent and above of correct responses in the given task. The number of the L1 English participants meeting the criterion was not higher than 1 compared to 13 in the Slavic group. The truth of the statement that prototypicality is salient to some speakers in the course of acquisition was also reflected in the number of participants to have scored about 80 per cent in the unmarked constellations (perfective+telic, imperfective+atelic) but not in the marked ones (imperfective+atelic). 16 Slavic subjects scored 80 per cent and above in the prototypical constellations, while only 7 English natives were that successful. As for the non-prototypical combinations of aspects, the figures are 12 and 1, respectively.

No matter how the data is approached mathematically, the Slavic group appears to have performed better than the English group. Thus, the hypothesis of reliance on prototypicality by the English speakers was fully supported by the data. One of the potential reasons may lie in the level of the target language represented by the participants. Although according to the subjects' declarations submitted in the questionnaire the exposure to L2 Polish was similar in both test groups, the L1 English learners did not acquire as much as the Slavs within the specified period of time due to the effect of language typology. As claimed by Odlin²⁰, the amount

²⁰ T. Odlin, *Language transfer*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

of time necessary to master a language is determined by typological distance between the language systems in question. This factor is referred to as differing lengths of acquisition and, incidentally, it constitutes quite an important dissimilarity between first and second language acquisition. Namely, the time interval within which the process of constructing the mother tongue grammar is similar crosslinguistically, unlike L2 acquisition which is dependent on how far the target language is from the L1 on the typology scale. It has been recently evinced with regard to tense-aspect morphology that while learning semantic contrasts expressed morpho-syntactically, L3 learners rely on the language typologically closest to L3, i.e. L1 or L2, contingent on what language systems are involved²¹. Thereby, in my study the English subjects' performance may have been worse than that of the Slavs since any Polish is a Slavic language and hence L1 Slavic participants are inherently aware of the link between particular verbal prefixes and perfectivity as well as the fact that telic predicates can be easily combined with the imperfective operator without producing any inconsistency. Consequently, the test items to have resulted in the largest number of incorrect responses were achievements and accomplishments with the imperfective viewpoint. The idea of language typology and distance is connected to the role of positive and negative transfer (interference) in language acquisition. The Slavic learners did not commit so many mistakes owing to their L1s, where aspect is realized analogously to Polish. The English natives, on the other hand, might have at least partially drawn on their L1 competence. If they did so, they would assume that all Polish verbs are essentially specified as perfective²² and that telicity is rendered by a count singular entity in the denotation of the object NP. At the same time, the speakers partaking in the study were advanced enough to know that perfective verbs in Polish are signaled by prefixes. This knowledge might have made them reject non-prototypical constellations of aspects in favor of prototypical ones.

What is more, it is clear on the basis of the abovementioned examples of incorrect responses that the English subjects did not act in accordance with the predictions of the Aspect Hypothesis. Specifically, the VPs which caused them most trouble were inherently telic ones yet with the imperfective viewpoint. It is significant that many of the difficult items were characterized by a [+SQA] object, that is they had a structure typical for telic VPs in English. Furthermore, the learnt items included a vast number of atelic verbs, such as *klócić się ze wszystkimi* 'argue with everyone', *bawić się w ogrodzie* 'play in the garden', *ważyć 70 kilogramów* 'weigh 70 kilos' in the first task and *bać się* 'be afraid of', *biegać* 'run', *cieszyć się* 'enjoy' in the second, which is in conflict with the hypothesis of acquiring telic before atelic predicates.

Another element, crucial also in language acquisition in general, is language input. To say that it shapes the output would be almost a cliché yet it is a basic and substantiated claim. Robison²³ observes that not only non-native speakers of English but also natives use the past tense marking more frequently with achievements than any other predicate type. The native speakers, of course, use the inflection in the target-like way and their performance is emulat-

²¹ R. K. Phillips, *Semantic transfer in L2 acquisition: The role of typology*, Paper presented at EUROSLA '04, 2004 (<http://www.vc.es/eurosla2004/program/papers10-am.html>).

²² See e.g. A. Gorgi, F. Pianesi, *Tense and aspect: From semantics to morphosyntax*, OUP, Oxford 1997.

²³ R. E. Robison, *The aspect hypothesis revisited: A cross-sectional study of tense and aspect marking in interlanguage*, 'Applied Linguistics' 1995, no. 16, pp. 344–370.

ed by learners. In line with this opinion we can presume that learners of L2 Polish receive input that is more representative of prototypical than non-prototypical aspectual constellations. In order to confirm or discard this presupposition I analyzed a body of texts from a popular coursebook tailored for teaching Polish as a foreign language, utilized to instruct most of the participants of the study, namely *Już mówię po polsku*²⁴. It occurred that verbs and verb phrases are first introduced in their prototypical arrangements, regardless of tense marking. As our concern is past tense, I scrutinized texts and exercises targeting at teaching past tense inflection and perfective-imperfective contrast in this tense. Again, it is easy to notice that unmarked aspectual constellations are predominant, though predicates composed of telic verbs and imperfective aspect begin to appear too. If they do, however, they rather represent VPs frequent in native day-to-day usage and not some plausible but peripheral ones. Nonetheless, we cannot forget that the learners engaged in this research were not strictly limited to classroom input since they mingled with L1 Polish speakers in student communities on daily basis. Taking this into account, we can risk a claim that because the subjects had access to these two types of input, that is non-authentic texts in the coursebook and authentic spoken (everyday conversations, TV, radio in L1) and written (newspapers, magazines, books in L1), their performance was a sum of these factors. I believe the results would be much worse if the testees were deprived of daily contact with the language in the host country; still, this has to be probed into experimentally for us to be able to formulate an ultimate conclusion. Research conducted with respect to other languages shows that past-tense inflection emerges quicker in academic than naturalistic settings yet the tense-aspect concepts are in place permanently only when motivated by proper context, available in natural rather than classroom acquisition. Therefore, I conjecture that the scores achieved by both Slavic and English in the study reflect the effect of direct teaching of the inflection as well as the opportunity to receive natural L2 input and are high enough.

The results of the research are evidence for the legitimacy of the advocated hypothesis. And thus, not only did the English-speaking participants respond less accurately in marked aspect arrangements than in unmarked ones but they also occurred to perform much worse than the Slavic group. No matter how faulty the responses of the English group were, some L1 English participants actually did acquire non-prototypical aspect constellations. The number of successful English subjects, though, was noticeably lower than the percentage of Slavs who appeared to have the notions in place.

In sum, the results of the study can be attributed to the influence of L1 setting of the parameter of aspect. If the mother tongue grammar was not crucial in the development of the L2 grammar, all learners of Polish as L2 would display a similar rate and sequence of aspect acquisition, notwithstanding the L1 they use. Still, in accordance with the results of my study, I contend that the approach of L2 acquisition to which they conform should include the mother tongue parameter setting as the starting point. This is in compliance with the Schwartz and Sprouse's²⁵ full transfer/full access hypothesis, where the authors maintain that the process of interlanguage development conforms to UG since a natural language is implicated. The final-state grammar is characterized by more or less successful parameter

²⁴ *Już mówię po polsku*, 'I can already speak Polish', by J. Kucharczyk is an advanced level coursebook of Polish for foreigners and it is a continuation of the beginner book by the same author.

²⁵ B. Schwartz, R. Sprouse, *L2 cognitive states and the Full Transfer/Full Access model*, 'Second Language Research' 1996, no. 12, pp. 40–72.

resetting to the value typical for the L2. Clearly, the mentioned claim can be applied to the gathered data, especially that I was able to track down learners in various stages of aspect acquisition in the sample. What is more, a greater number of Slavic-speaking than English-speaking participants displayed a close-to-native knowledge of the Polish system, which is an explicit indicator of relying on L1 rather than constructing output on any other basis. In the future it would be interesting to investigate the matter with respect to two or more groups of speakers of languages with aspectual distinctions different from those of L2 Polish and each group representing a number of levels of the target language. In such a design it would be much more straightforward to trace the development of aspect in Polish as L2 and sketch the developmental sequences.

REFERENCES

- Andersen R.W., *Developmental sequences: The emergence of aspect marking in second language acquisition* [in:] *Crosscurrents in second language acquisition and linguistic theories*, T. Heubner, C.A. Ferguson (eds.), Benjamins, Amsterdam 1991, pp. 305–324.
- Andersen R.W., Shirai Y., *Discourse motivations for some cognitive acquisition principles*, 'Studies in Second Language Acquisition' 1994, no. 16, pp. 133–156.
- Bardovi-Harlig K. *A narrative perspective on the development of the tense/aspect system in second language acquisition*, 'Studies in Second Language Acquisition' 1995, no. 17, pp. 263–291.
- Bergström A. *The expression of past temporal reference by English-speaking learners of French*, unpublished doctoral dissertation, Pennsylvania State University, State College 1995, PA.
- Comrie B. *Aspect*. CUP, Cambridge 1976.
- Dahl O., *Tense and aspect systems*, Blackwell, London 1985.
- Dowty D., *Word meaning and Montague grammar*, Reidel, Dordrecht 1979.
- Filip H., *Aspect and the interpretation of nominal arguments* [in:] *Proceedings of the Twenty-Eighth Meeting of the Chicago Linguistic Society*, C.P. Canakis, G. Chan, P. and J.M. Denton (eds.), The University of Chicago, Chicago 1992, pp. 139–158.
- Filip H., *The quantization puzzle* [in:] *Events as grammatical objects, from the combined perspectives of lexical semantics, logical semantics and syntax*, J. Pustejovsky, C. Tenny (eds.), *Events as grammatical objects, from the combined perspectives of lexical semantics, logical semantics and syntax*, CSLI Press, Stanford 2000.
- Filip H., *Aspect, eventuality and NP semantics*. *Proceedings of Perspectives on Aspect Conference*. Utrecht 2001.
- Garey H.B., *Verbal aspects in French*, 'Language' 1957, no. 33, pp. 91–110.
- Gorgi A., Pianesi F., *Tense and aspect: From semantics to morphosyntax*, OUP, Oxford 1997.
- Grzegorzczkova R., *Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej* [in:] R. Grzegorzczkova, Z. Zaron (eds.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1997.

- Grzegorzyczkowa R., Laskowski R., Wróbel H. *Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia*, PWN, Warszawa 1984: .
- Kenny A., (). *Action, emotion and will*, Routledge and Kegan, Paul, London 1963.
- Kumpf L., *Temporal systems and universality in interlanguage: A case study* [in:] *Universals of second language acquisition*, F.R. Eckman, L.H. Bell, D. Nelson (eds.), MA: Newbury House, Rowley 1984.
- Montrul S., Slabakova R., *Competence similarities between native and near-native speakers*, 'Studies in Second Language Acquisition' 2003, no. 25, pp. 351–398.
- Mourelatos A., *Events, processes and states*, 'Syntax and Semantics' 1981, no. 14, pp. 79–90.
- Pereltsvaig A., *Aspect lost, aspect regained: Restructuring of aspectual marking in American Russian* [in:] *Aspectual inquiries*, P. Kempchinsky, R. Slabakova (eds.), Springer 2005.
- Odlin T., *Language transfer*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Phillips R.K., *Semantic transfer in L2 acquisition: The role of typology*, Paper presented at EUROSLA '04, <http://www.vc.es/eurosla2004/program/papers10-am.html>, 2004.
- Polinsky M., *American Russian: Language loss meets language acquisition* [in:] *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics*, W. Browne, E. Dornisch, N. Kondrashova, D. Zec (eds.), pp. 370–406, Ann Arbor, MI: Slavic Publishers 1997.
- Robison R.E., *The aspect hypothesis revisited: A cross-sectional study of tense and aspect marking in interlanguage*, 'Applied Linguistics' 1995, no. 16, pp. 344–370.
- Rosch E., *Cognitive representations of semantic categories*, 'Journal of Experimental Psychology: General' 1975, no. 104, pp. 192–233.
- Ryle G., (). *The concept of mind*, Hutchinson's University Library, London 1949.
- Schwartz B., Sprouse R., *L2 cognitive states and the Full Transfer/Full Access model*, 'Second Language Research' 1996, no. 12, pp. 40–72.
- Slabakova R., *Bulgarian preverbs: Aspect in phrase structure*, 'Linguistics' 1997, no. 35 (4), pp. 673–704.
- Slabakova R., *L1 transfer revisited: The L2 acquisition of telicity marking in English by Spanish and Bulgarian native speakers*, 'Linguistics' 2000, no. 38 (4), pp. 739–770.
- Slabakova R., *Telicity in the second language*, Benjamins, Amsterdam 2001.
- Slabakova R., *Viewpoint aspect in Bulgarian-English interlanguage* [in:] 'Proceedings of the 25th Boston University Conference on Language Development' Cascadilla Press 2001.
- Slabakova R., *Semantic and morphological reflexes of functional categories: The case of telicity marking in L2 Russian* [in:] *Proceedings of the 6th Generative Approaches to Second Language Acquisition*, J.M. Liceras et al. (eds.), pp. 284–297, MA: Cascadilla Proceedings Project, Somerville 2003.
- Śmiech W., *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, 'Rozprawy Komisji Językowej ŁTN' 1986, no. 33, pp. 129–134.
- Smith C.S., *The parameter of aspect*, second edition, Kluwer, Dordrecht 1997.

- Strutyński J., *Gramatyka polska: wprowadzenie, fonetyka, fonologia, morfologia*, Wydawnictwa Księgarni Akademickiej, Kraków 1996.
- Vendler Z., *Linguistic in philosophy*, Ithaca, Cornell University Press, New York 1967.
- Wierzbicka A., *On the semantics of verbal aspect in Polish* [in:] *To honor Roman Jakobson*, vol. 3, The Hague, Mouton 1967, pp. 2231–49.

ABSTRAKT

Rola nacechowania w przyswajaniu aspektu w języku polskim jako obcym

W anglojęzycznej literaturze na temat przyswajania języka zagadnienie nabywania aspektu w języku ojczystym i obcym jest obecnie jednym z najczęściej analizowanych zjawisk, aczkolwiek opracowania dotyczące języka polskiego należą do nielicznych. Zgodnie z moją najlepszą wiedzą prezentowane poniżej badania są najprawdopodobniej jedynymi z dziedziny rozwoju aspektu w kontekście przyswajania języka polskiego jako obcego.

Omawiane badania wpisują się w trend zwany kompozycyjnym podejściem do aspektu, polegający na rozpatrywaniu tej kategorii gramatycznej nie tylko z punktu widzenia tradycyjnego podziału na dokonaność i niedokonaność, ale również zróżnicowania na grupy czasownikowe teliczne i ateliczne. Co ważne, w zastosowanym w artykule rozumieniu aspektu nie stawia się znaku równości pomiędzy dokonanością i telicznością, dzięki czemu możliwe są trzy kombinacje wartości tych cech. Celem przeprowadzonych badań było stwierdzenie, czy i które konstelacje wartości teliczności i dokonaności są łatwiejsze do rozpoznania i przyswojenia przez nierodzimych użytkowników języka polskiego posługujących się językami słowiańskimi lub angielskim jako ojczystym. Rezultaty badań niezbitnie pokazują, iż tzw. kombinacje nienacechowane są nabywane przed kombinacjami nacechowanymi, ponieważ podobieństwo ich cech składowych jest dostrzegane przez respondentów. W przypadku kombinacji nacechowanych wyniki grupy angielskiej pokazują, że rozbieżne wartości teliczności i dokonaności sprawiają, iż znajomość pewnych fraz werbalnych rozwija się znacznie później, niż kiedy te cechy są zgodne. Badania pokazują też znacznie większą zdolność rodzimych użytkowników języków słowiańskich do prawidłowego rozpoznawania nacechowanych fraz werbalnych, niż jest to w przypadku respondentów posługujących się językiem angielskim jako ojczystym. W tej grupie badawczej zaledwie kilku ankietowanych zdołało zidentyfikować frazy z różnymi wartościami cech.

Podsumowując, przedstawione w artykule badania zgodne są z innymi opracowaniami z dziedziny przyswajania aspektu w języku drugim.

SŁOWA KLUCZOWE: przyswajanie aspektu, aspekt leksykalny, aspekt gramatyczny.

Małgorzata Bujnowska, Joanna Żółtańska
PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Medyczny

Wpływ czynników ryzyka na czas udrożnienia tętnicy wieńcowej u chorych z ostrymi zespołami wieńcowymi

ABSTRAKT

Choroby układu krążenia są główną przyczyną zgonów oraz chorobowości i inwalidztwa w rozwiniętych krajach świata, w tym także w Polsce, stają się też dominującą przyczyną zgonów osób dorosłych w krajach rozwijających się. Spośród najważniejszych przyczyn należy wymienić niedostateczną wykrywalność i niską skuteczność leczenia zaburzeń lipidowych, nadciśnienia tętniczego i cukrzycy oraz palenie tytoniu, niezdrową dietę i minimalną aktywność fizyczną. Celem pracy jest ocena wpływu czynników ryzyka, tj. palenie tytoniu, hipercholesterolemii, cukrzycy, otyłości, płci, nadciśnienia tętniczego na czas hospitalizacji od wystąpienia bólu stenokardialnego u chorych z ostrymi zespołami wieńcowymi z przetrwałym uniesieniem odcinka ST (ST-ACS) oraz bez uniesienia ST (NSTEMI-ACS). Do badań włączono 478 chorych w wieku od 39 do 91 lat (śr. 62) z OZW, u których wykonano pierwotną angioplastykę wieńcową. Płeć chorych miała istotny wpływ na czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala. Czynniki, które wpływały na opóźnienie transportu chorego do szpitala u chorych ze STEMI, były nadciśnienie tętnicze, otyłość oraz wcześniej przeżyty zawał. Wśród chorych z NSTEMI, krótszy czas transportu do szpitala stwierdzono u chorych z cukrzycą, u palaczy tytoniu i chorych z hipercholesterolemią.

SŁOWA KLUCZOWE: zawał serca, otyłość, czynniki ryzyka, nadciśnienie, ostry zespół wieńcowy.

1. Wstęp

W Polsce w roku 2001 przeciętna długość życia mężczyzn wynosiła 70,2 lat, a kobiet 78,4 lat. W porównaniu do 1991 r. długość życia w przypadku mężczyzn zwiększyła się o ponad 4 lata (4,1), a w przypadku kobiet o ponad 3 lata (3,1). W porównaniu z krajami Unii Europejskiej Polacy żyją przeciętnie o 4,4 roku krócej¹.

Choroby układu krążenia stanowią w chwili obecnej, obok chorób nowotworowych, najważniejsze zagrożenie dla zdrowia i życia ludności w Polsce².

Choroby układu krążenia są główną przyczyną zgonów oraz chorobowości i inwalidztwa w rozwiniętych krajach świata, w tym także w Polsce, jak również stają się dominującą przyczyną zgonów osób dorosłych w krajach rozwijających się. Mimo że od lat sześćdziesiątych

¹ Z. Bednarkiewicz, *Epidemiologia chorób układu krążenia*, „Przewodnik Lekarza” 2004, nr 10, s. 41–44.

² G. Broda, *Choroby układu krążenia w Polsce – umieralność*, „Poradnik Medyczny” 2004, nr 8, s. 36–42.

w USA, od lat siedemdziesiątych w Europie Zachodniej, a od lat dziewięćdziesiątych w Polsce obserwuje się trend spadku tej umieralności, to szacuje się, że choroby układu krążenia będą główną przyczyną zgonu współczesnych społeczeństw co najmniej do 2020 roku. Mimo że, jak wspomniano, w ostatniej dekadzie w Polsce obserwujemy trend spadku umieralności sercowo-naczyniowej, to jednak jest ona nadal zdecydowanie wyższa niż w krajach Europy Zachodniej³. Wśród najważniejszych przyczyn należy wymienić niedostateczną wykrywalność i niską skuteczność leczenia zaburzeń lipidowych, nadciśnienia tętniczego i cukrzycy oraz palenie tytoniu, niezdrową dietę i minimalną aktywność fizyczną⁴.

2. Krążenia wieńcowe

Serce człowieka unaczynione jest przez tętnice wieńcowe. Wyróżniamy dwie główne tętnice wieńcowe, które odchodzą od aorty wstępującej w tzw. zatokach aorty (Valsalvy). Jest to lewa i prawa tętnica wieńcowa. Tętnice wieńcowe zaopatrują wyłącznie ścianę serca (dodatkowo oddają drobne gałązki do aorty i pnia płucnego)⁵.

Początkowo prawa i lewa tętnica wieńcowa biegną razem w obrębie tzw. bruzdy wieńcowej. W dalszym przebiegu lewa tętnica wieńcowa przebiega w bruzdzie międzykomorowej przedniej, a prawa w bruzdzie międzykomorowej tylnej. Tętnice wieńcowe biegną na powierzchni serca, dzięki czemu praca serca (skurcz i rozkurcz) nie powoduje wzrostu oporów przepływu. Rozkurcz komór jest momentem, kiedy krew może swobodnie przepływać przez tętnice wieńcowe⁶.

Tętnice wieńcowe biegną początkowo pod osierdziem, po czym rozgałęziają się, odchodząc prawie pod kątem prostym do mięśnia sercowego. Następnie przechodzą w sieć naczyń włosowatych, które otaczają poszczególne włókna mięśnia sercowego⁷.

Lewa tętnica wieńcowa (*arteria coronaria sinistra*) odchodzi w lewej zatoce aorty w postaci krótkiego pnia (ok. 1 cm), który następnie dzieli się na gałąź: przednią zstępującą (LAD – *left anterior descending*) i gałąź okalającą (Cx – *circumflexus*). Od LAD odchodzą drobniejsze odgałęzienia, takie jak gałąź skośna lewej tętnicy wieńcowej zstępującej (Dg), tętnice przegrodowe (S). Od pnia gałęzi okalającej (Cx) odchodzą tętnica okalająca przedziona lewa (LAC) i gałęzie brzeżne (Mg). W około 80% przypadków lewa tętnica wieńcowa ma większą średnicę od prawej⁸.

Prawa tętnica wieńcowa (RCA – *right coronary artery*) lub inaczej *arteria coronaria dextra* odchodzi w prawej zatoce aorty. Jedną z pierwszych gałęzi odchodzących od prawej tętnicy wieńcowej jest gałąź węzła zatokowego (SN), która unaczynia węzeł zatokowo-przedziona. Następnie odchodzi od niej gałąź komorowa prawa (RV) i gałąź przedziona

³ L. Poloński, M. Gąsior, *Przełskórne interwencje wieńcowe. Aktualne wytyczne (2005) European Society of Cardiology*, „Medycyna Praktyczna” 2005, nr 7, s. 23–41.

⁴ G. Broda, *op. cit.*

⁵ W. Traczyk, A. Trzebski, *Fizjologia człowieka z elementami fizjologii stosowanej i klinicznej*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2001.

⁶ *Ibidem*.

⁷ E. Szczeklik, *Zawał serca*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 1981.

⁸ W. Traczyk, A. Trzebski, *op. cit.*

prawa (RA). W dalszym odcinku z prawej tętnicy wieńcowej wyodrębnia się tętnica brzeźna i tętnica zstępująca tylna (RPD) i tylna lewa (RPL)⁹.

Tętnica wieńcowa lewa dostarcza krew do lewej komory, lewego przedsionka, $\frac{2}{3}$ przedniej przegrody międzykomorowej oraz do mięśnia brodawkowego komory lewej. Prawa tętnica wieńcowa dostarcza krew do prawej komory, prawego przedsionka, $\frac{1}{3}$ tylnej przegrody międzykomorowej oraz do mięśni brodawkowatych komory prawej¹⁰.

W przypadku gdy światło jednego z naczyń wieńcowych zostanie zamknięte (np. w wyniku pęknięcia blaszki miażdżycowej), może dojść do martwicy mięśnia sercowego w obszarze unaczynionym przez dane naczynie¹¹.

3. Klasyfikacja i objawy ostrych zespołów wieńcowych

Zaburzenia ukrwienia możemy podzielić na przewlekłą niewydolność wieńcową (stabilna choroba wieńcowa) oraz ostrą postać niewydolności wieńcowej (ostry zespół wieńcowy – OZW). Przewlekła postać polega na częściowym zamknięciu światła naczynia i wówczas podczas zwiększonego zapotrzebowania serca na tlen (np. podczas wysiłku fizycznego) podaż jest niewystarczająca i dochodzi do niedokrwienia. Takie epizody przejściowe trwają do momentu ustania zwiększonego zapotrzebowania na tlen (odpoczynek) i zostaje przywrócona równowaga tlenowa¹².

Ostra postać niewydolności wieńcowej odzwierciedla bardziej dynamiczne procesy patofizjologiczne. W ostrych zespołach wieńcowych dochodzi już do przerwania ciągłości śródbłonna pokrywającego blaszkę miażdżycową, pęknięcia blaszki miażdżycowej, wykrzepiania się krwi, tworzenia skrzepliny zamykającej światło tętnicy wieńcowej. Ponieważ jest to proces dynamiczny, w rezultacie stopień ograniczenia przepływu i wielkość skrzepliny na przemian rosną i maleją w czasie. Do manifestacji objawów dochodzi nawet podczas spoczynku. Pojawiają się one częściej niż w przewlekłym niedokrwieniu i trwają znacznie dłużej¹³.

Do ostrych zespołów wieńcowych należą: OZW z przetrwałym uniesieniem odcinka ST (STE-ACS – *ST Elevation Acute Coronary Syndrome*), OZW bez uniesienia ST (NSTEMI – *Non ST Elevation Acute Coronary Syndrome*) i ostrą niewydolność wieńcową (UA – *unstable angina*).

4. Czynniki ryzyka

Czynniki ryzyka określają zwiększone zagrożenie na zachorowanie na choroby wieńcowe w danej populacji. Przyjmuje się, że są one prekursorami choroby wieńcowej. Do najważniejszych czynników ryzyka możemy zaliczyć wiek, płeć, hipercholesterolemię, hiperglikemię, palenie tytoniu, otyłość, cukrzycę, barak aktywności fizycznej, nadciśnienie tętnicze, obciążenia genetyczne. Spośród wyżej wymienionych czynników ryzyka największą

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² R. H. Swanton, *Kardiologia praktyczna*, Wydawnictwo α -Medica Press, Bielsko-Biała 1994.

¹³ *Ibidem*.

wagę przypisuje się hipercholesterolemii, nadciśnieniu tętniczemu, paleniu tytoniu, cukrzycy i otyłości.

5. Cel pracy

Celem pracy jest ocena wpływu czynników ryzyka, tj. palenia tytoniu, hipercholesterolemii, cukrzycy, otyłości, płci, nadciśnienia tętniczego na czas hospitalizacji od wystąpienia bólu stenokardialnego u chorych z ostrymi zespołami wieńcowymi z przetrwałym uniesieniem odcinka ST (ST-ACS) oraz bez uniesienia ST (NSTEMI-ACS).

6. Badania

Do badań włączono 478 kolejnych chorych (149 kobiet i 329 mężczyzn) w wieku od 39 do 91 (śr. 62) lat z OZW leczonych w Klinice Kardiologii I Katedry Kardiologii i Kardiochirurgii Uniwersytetu Medycznego w Łodzi w okresie od 1 czerwca 2005 roku do 31 grudnia 2005 roku, u których wykonano pierwotną angioplastykę wieńcową.

U chorych podczas przyjęcia został rozpoznany OZW pod postacią:

- a) OZW z przetrwałym uniesieniem odcinka ST (ST-ACS) u 354 chorych,
- b) OZW bez uniesienia ST (NSTEMI-ACS) u 124 chorych.

Ze względu na czas od wystąpienia bólu do zgłoszenia się do szpitala wyróżniono 4 grupy:

- a) czas od początku bólu do interwencji wieńcowej krótszy od 3 godzin (149 osób),
- b) czas od początku bólu do interwencji wieńcowej od 3 do 6 godzin (137 osób),
- c) czas od początku bólu do interwencji wieńcowej od 6 do 12 godzin (89 osób),
- d) czas od początku bólu do interwencji wieńcowej powyżej 12 godzin (103 osób).

7. Metody

Badanie przeprowadzono w oparciu o analizę historii chorób pacjentów z OZW leczonych w Klinice Kardiologii I Katedry Kardiologii i Kardiochirurgii Uniwersytetu Medycznego w Łodzi.

8. Wyniki

Analizowanych chorych ze względu na rozpoznanie podzielono na: chorych z OZW z uniesieniem odcinka ST, czyli tworzącym się ZS z uniesieniem odcinka ST (STEMI – *ST Elevation Myocardial Infarction*) i chorych z ostrym zespołem wieńcowym bez przetrwałego odcinka ST (ZS bez uniesienia ST) (NSTEMI – *Non ST Elevation Myocardial Infarction*) i niestabilną chorobą wieńcową (UA – *Unstable Angina*).

Czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do Kliniki z podziałem na chorych ze STEMI i NSTEMI przedstawiono w tabeli 1. O ile chorzy ze STEMI najczęściej trafiali do kliniki w czasie do 3 godzin od początku bólu wieńcowego, a następnie w czasie od 3 do 6 godzin, o tyle chorzy z NSTEMI najczęściej przyjmowani byli po upływie 12 godzin od początku bólu wieńcowego.

Tabela 1. Czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala oraz ze względu na rozpoznanie

Czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala	STEMI n=354	NSTEMI n=124
< 3 godzin n=149	124	25
3 do 6 godzin n=137	114	23
6 do 12 godzin n=89	64	25
> 12 h n=103	52	51

Charakterystykę kliniczną chorych ze STEMI i NSTEMI przedstawiono w tabeli 2. Średnia wieku pacjentów ze STEMI wynosiła 61,8 lat, natomiast średnia wieku chorych z NSTEMI wynosiła 64,2 lata. Wśród wszystkich chorych ze STEMI było 106 kobiet (29,9%) oraz 248 mężczyzn (70,1%). Wśród chorych z NSTEMI były 43 kobiety (32,7%) oraz 81 mężczyzn (65,3%). Chorych ze STEMI, u których rozpoznano cukrzycę, było 76 (21,5%), natomiast wśród chorych z NSTEMI cukrzycę stwierdzono u 36 chorych (29%). 208 (58,8%) chorych z rozpoznaniem STEMI paliło tytoń, natomiast wśród chorych z NSTEMI tytoń paliło 71 chorych (57,3%). Wśród chorych ze STEMI nadciśnienie tętnicze stwierdzono u 246 chorych (69,5%), a u chorych z NSTEMI nadciśnienie tętnicze występowało u 111 chorych (89,5%) ($p < 0,05$). Hipercholesterolemia występowała w przypadku 225 (63,3%) chorych ze STEMI, oraz w przypadku 82 (66,1%) chorych z rozpoznaniem NSTEMI. Otyłość występowała w przypadku 70 (19,8%) chorych z rozpoznaniem STEMI oraz w przypadku 33 (22,6%) chorych z NSTEMI. Wśród 59 chorych (16,7%) ze STEMI oraz wśród 48 (38,7%) chorych z NSTEMI stwierdzono wcześniej przeżyty zawał serca.

Tabela 2. Charakterystyka kliniczna pacjentów

		Chorzy ze STEMI n=354	Chorzy z NSTEMI n= 124	Istotność statystyczna
Wiek [lata]		61,8	64,2	ns
Płeć	kobieta	106 (29,9%)	43 (34,7%)	ns
	męczyzna	248 (70,1%)	81 (65,3%)	ns
Cukrzyca		76 (21,5%)	36 (29%)	ns
Palenie tytoniu		208 (58,8%)	71 (57,3%)	ns
Nadciśnienie		246 (69,5%)	111 (89,5%)	ns
Hipercholesterolemia		225 (63,6%)	82 (66,1%)	ns
Otyłość		70 (19,8%)	33 (22,6%)	ns
Wcześniej przeżyty zawał		59 (16,7%)	48 (38,7%)	ns

8.1. Chorzy ze STEMI

Grupę chorych ze STEMI stanowiło 354 chorych w wieku od 35 do 91 (śr. 61,8) lat, których ze względu na czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala podzielono na 4 grupy (rycina 1):

a) grupa 1 – do 3 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 124 chorych (35%),

b) grupa 2 – od 3 do 6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 114 chorych (32,2%),

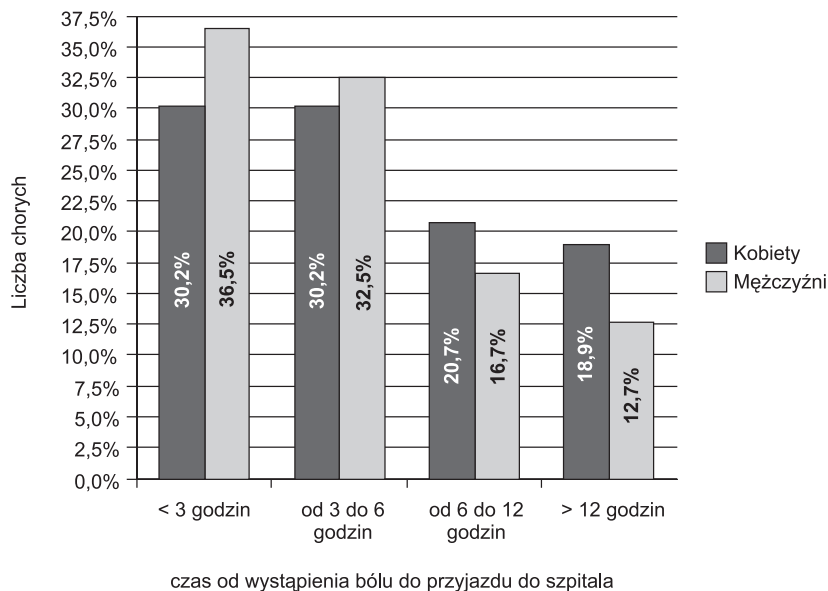
c) grupa 3 – od 6 do 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 64 (18,1%),

d) grupa 4 – powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 52 (14,7%),

Analizę wpływu płci na czas, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawia rycina 1. Jak z niej wynika, 36,5% (92) mężczyzn przybyło do szpitala w czasie krótszym niż 3 godziny od wystąpienia bólu, natomiast kobiet, które przybyły do szpitala w tym czasie, było 30,2% (32).

W czasie od 3 do 6 godzin do szpitala przybyło 32,5% (82) mężczyzn, wśród kobiet taką grupę stanowiło 30,2% (32) osób. W tych przedziałach czasowych mężczyźni stanowili większą grupę od kobiet. W grupie 6–12 godzin od przybycia do szpitala mężczyźni stanowili 16,7% (42), natomiast kobiet do szpitala w tym czasie przybyło 20,7% (22). Wśród mężczyzn, którzy przybyli do szpitala w czasie dłuższym niż 12 godzin, było 12,7% (32) osób, natomiast wśród kobiet 18,9% (20).

Płeć a czas od bólu do hospitalizacji

Ryc. 1. Płeć a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

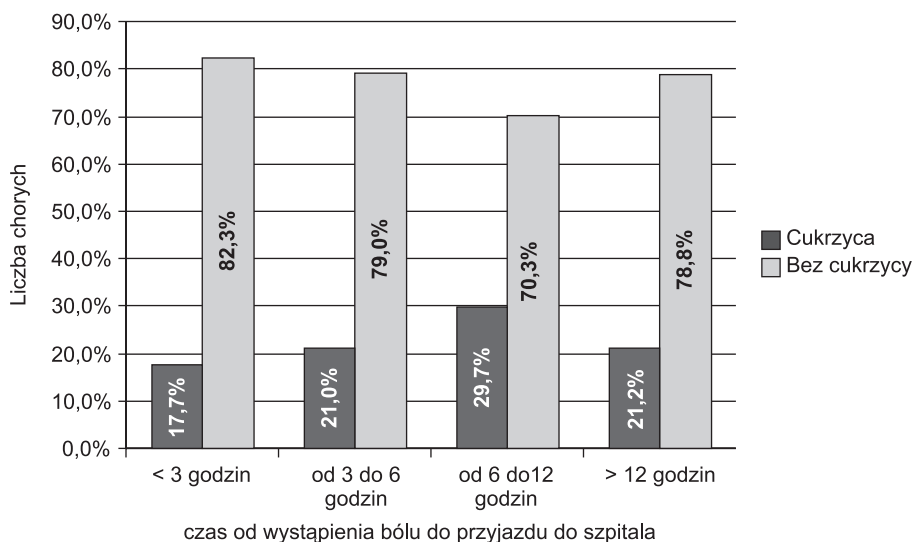
Wśród 354 chorych ze STEMI cukrzycę stwierdzono u 21,2% (76 chorych). Wpływ występowania cukrzycy na czas przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI przedstawiono w tabeli 3 oraz na rycinie 2.

Tabela 3. Rozpoznanie cukrzycy a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

	< 3 godzin n=124	3 – 6 godzin n=114	6 – 12 godzin n=64	> 12 godzin n=52
cukrzyca	22 (17,7%)	24 (21%)	19 (29,7%)	11 (21,2%)
bez cukrzycy	102 (82,3%)	90 (79%)	45 (70,3%)	41 (78,8%)
istotność statystyczna	p < 0,001	p < 0,001	p < 0,001	p < 0,001

Wśród chorych z czasem mniej niż 3 godziny od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala osoby, u których rozpoznano cukrzycę, stanowiły 17,7% (82,3% osoby bez rozpoznania cukrzycy, p < 0,001). W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił 3–6 godzin, cukrzycę rozpoznano wśród 21% chorych (79% osoby bez cukrzycy, p < 0,001). Wśród osób z czasem 6–12 godzin od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala chorzy, u których stwierdzono cukrzycę, stanowili 29,7% (70,3% to chorzy, u których cukrzyca nie występowała, p < 0,001). W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił ponad 12 godzin, cukrzycę rozpoznano wśród 21,2% pacjentów (u 78,8% chorych cukrzyca nie stwierdzono, p < 0,001).

Rozpoznanie cukrzycy a czas hospitalizacji

Ryc. 2. Analiza rozpoznań cukrzycy u chorych w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala.

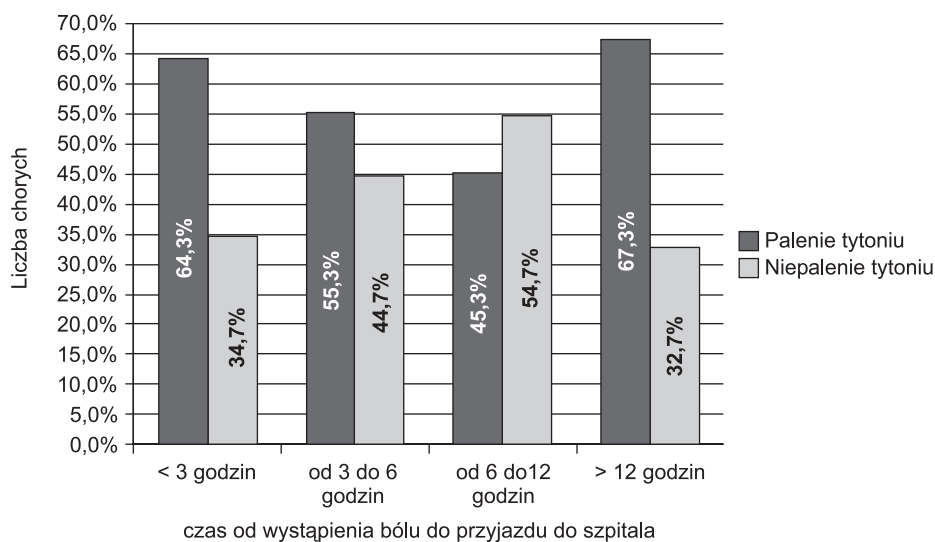
Analiza liczby chorych palących tytoń w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawiono w tabeli 4 oraz na rycinie 3.

Tabela 4. Palenie tytoniu a czas przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

	< 3 godzin n = 124	3–6 godzin n = 114	6–12 godzin n = 64	> 12 godzin n = 52
palący tytoń	81 (65,3%)	63 (55,3%)	29 (45,3%)	35 (67,3%)
niepalący tytoniu	43 (34,7%)	51 (44,7%)	35 (54,7%)	17 (32,7%)
istotność statystyczna	p < 0,01	p = ns	p = ns	p < 0,01

Wśród wszystkich 354 chorych ze STEMI 208 osób (58,8%) paliło tytoń. Jak wynika z ryciny, spośród 124 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do hospitalizacji wynosił poniżej 3 godzin, tytoń paliło 65,3% (34,7% chorych było niepalących). Z 114 chorych przywiezionych do szpitala w czasie 3–6 godzin tytoń paliło 55,3% (44,7% chorych było niepalących), natomiast spośród 64 chorych przewiezionych w czasie 6–12 godzin od początku bólu wieńcowego 45,3% paliło tytoń (54,7% osób było niepalących). Największą grupę osób, które paliły tytoń – 67,3%, stanowili chorzy przywiezieni w czasie powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego (32,7% osób hospitalizowanych w tym czasie nie paliło tytoniu).

Palenie tytoniu a czas hospitalizacji

Ryc. 3. Analiza liczby chorych palących tytoń w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

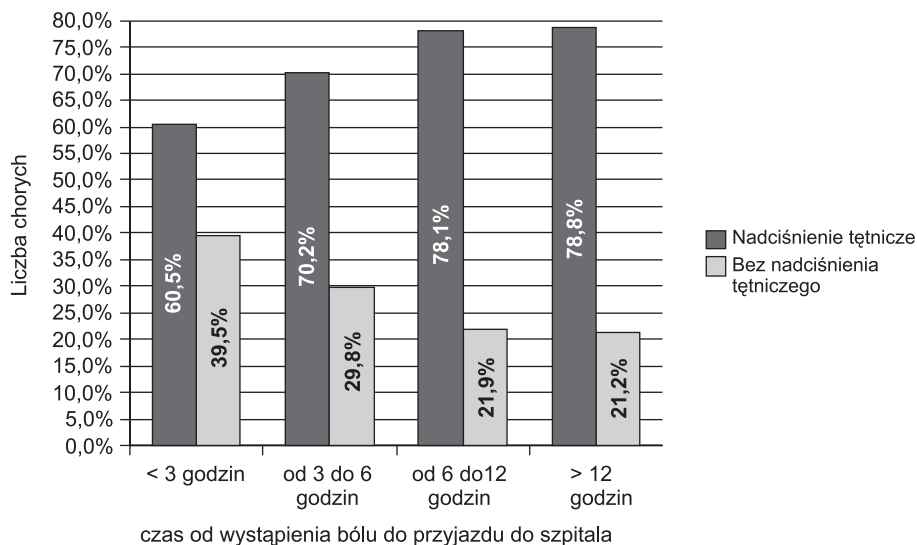
Analizę liczby chorych, u których stwierdzono nadciśnienie tętnicze, w zależności od czasu jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, obrazuje tabela 5 oraz rycina 4.

Tabela 5. Nacisnienie tętnicze a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

	< 3 godzin n=124	3–6 godzin n=114	6–12 godzin n=64	> 12 godzin n=52	Istotność statystyczna
Nacisnienie tętnicze	75 (60,5%)	80 (70,2%)	50 (78,1%)	41 (78,8%)	1–2=NS 1–3=p<0,05
Bez nacisnienia tętniczego	49 (39,5%)	34 (29,8%)	14 (21,9%)	11 (21,2%)	1–4=p<0,05 2–3=NS
Istotność statystyczna	p<0,001	p<0,001	p<0,001	p<0,001	2–4=NS 3–4=NS

Wśród wszystkich 354 chorych nacisnienie tętnicze stwierdzono u 69,5% (246 chorych). Jak wynika z ryciny 4, spośród 124 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala był krótszy niż 3 godziny, u 60,5% rozpoznano nacisnienie tętnicze (39,5% nacisnienie tętnicze nie występowało). Stanowili oni najmniejszą grupę chorych, u których rozpoznano nacisnienie tętnicze. Wśród 114 chorych, którzy zostali przywiezieni do szpitala w czasie 3–6 godzin, nacisnienie tętnicze występowało u 70,2% (u 29,8% chorych nacisnienie tętnicze nie występowało). Wśród 64 chorych hospitalizowanych w czasie 6–12 godzin nacisnienie stwierdzono u 78,1% (u 21,9% chorych nacisnienie nie występowało). Najliczniejszą grupę chorych, u których stwierdzono nacisnienie tętnicze, stanowiły osoby hospitalizowane w czasie ponad 12 godzin. W grupie tej nacisnienie tętnicze rozpoznano u 78,8% (21,2% chorych było bez nacisnienia tętniczego).

Nacisnienie tętnicze a czas hospitalizacji

Ryc. 4. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono nacisnienie tętnicze w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

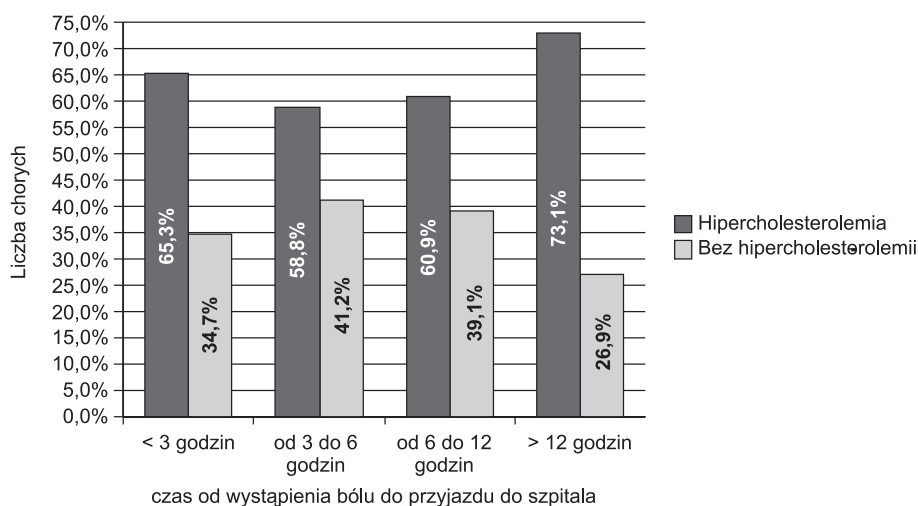
Analizę liczby chorych, u których stwierdzono hipercholesterolemię, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawiono w tabeli 6 oraz na rycinie 5. Hipercholesterolemię rozpoznawano, gdy u chorego przed przyjeściem do szpitala stężenie cholesterolu całkowitego przekraczało > 200 mg% lub LDL > 130 mg% (niezależnie od sposobu leczenia) lub podwyższone wartości stwierdzono podczas hospitalizacji w szpitalu.

Tabela 6. Hipercholesterolemia a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

	< 3 godzin n=124	3–6 godzin n=114	6–12 godzin n=64	> 12 godzin n=52
hipercholesterolemia	81 (65,3%)	67 (58,8%)	39 (60,9%)	38 (73,1%)
bez hipercholesterolemii	43 (34,7%)	47 (41,2%)	25 (39,1%)	14 (26,9%)
istotność statystyczna	p<0,01	p<0,5	p<0,01	p<0,001

Wśród 354 chorych hipercholesterolemię stwierdzono u 63,6% (225 chorych). Jak wynika z ryciny 5 spośród 124 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił mniej niż 3 godziny, hipercholesterolemię stwierdzono u 65,3% (u 34,7% chorych hipercholesterolemia nie występowała). Wśród 114 chorych, którzy zostali przywiezieni do szpitala w czasie 3–6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego, hipercholesterolemia występowała u 58,8% (41,2% chorych nie miało hipercholesterolemii). Z 64 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 6–12 godzin hipercholesterolemię rozpoznano u 60,9% (wśród 39,1% nie występowała). Najwięcej przypadków hipercholesterolemii zaobserwowano w grupie 52 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie przekraczającym 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego. Hipercholesterolemia występowała u 73,1% chorych (wśród 26,9% nie występowała).

Hipercholesterolemia a czas hospitalizacji

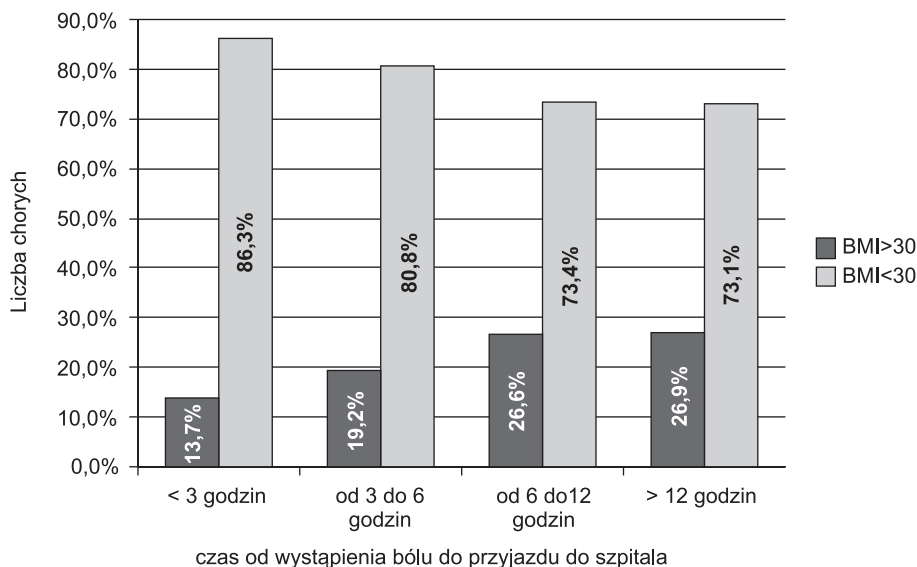
Ryc. 5. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono hipercholesterolemię, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

Wśród 354 chorych ze STEMI u 70 osób (19,8%) stwierdzono otyłość (BMI > 30). Analizę chorych, u których stwierdzono otyłość, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawiono w tabeli 7 oraz na rycinie 6.

Tabela 7. Otyłość a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych ze STEMI

	< 3 godzin n=124	3–6 godzin n=114	6–12 godzin n=64	> 12 godzin n=52	istotność statystyczna
BMI >30	17 (13,7%)	22 (19,2%)	17 (26,6%)	14 (26,9%)	1 vs 2=NS
BMI <30	107 (86,3%)	92 (80,8%)	47 (73,4%)	38 (73,1%)	1 vs 3=p<0,05 1 vs 4=p<0,05
istotność statystyczna	p<0,001	p<0,001	p<0,001	p<0,001	2 vs 3=NS 2 vs 4=NS 3 vs 4=NS

Otyłość a czas hospitalizacji

Ryc. 6. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono BMI > 30, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

Otyłość stwierdzono u 13,7% chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie krótszym niż 3 godziny od wystąpienia bólu wieńcowego (86,3% chorych bez otyłości), 19,2% chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 3–6 godzin (80,8% chorych bez otyłości), 26,6% chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 6–12 godzin (73,4% chorych bez otyłości) oraz 26,9% chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala przekroczył 12 godzin (73,1% chorych bez otyłości).

8.2. Chorzy z NSTEMI

Grupę chorych ze NSTEMI stanowiło 124 chorych w wieku od 39 do 88 (śr. 64,2) lat, których ze względu na czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala podzielono na 4 grupy.

a) grupa 1 – do 3 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 25 chorych (20,2%);

b) grupa 2 – od 3 do 6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 23 chorych (18,5%);

c) grupa 3 – od 6 do 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 25 (20,2%);

d) grupa 4 – powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala – 51 (41,1%).

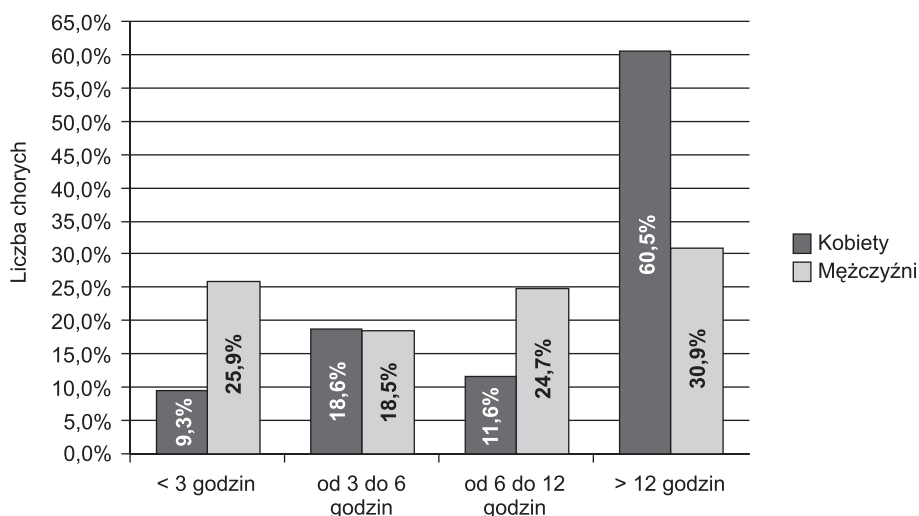
Wśród 25 chorych z czasem od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala poniżej 3 godzin mężczyźni stanowili 84% chorych (16% kobiety). W grupie 23 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił 3–6 godzin, mężczyźni stanowili 65,2% chorych (34,8% kobiety). Wśród 25 chorych z czasem od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala 6–12 godzin mężczyźni stanowili 80% (kobiety 20%). Wśród 51 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego, było 49% mężczyzn (kobiety 51%). W każdej z tych grup przeważali mężczyźni, z wyjątkiem grupy chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala przekroczył 12 godzin.

Jak wynika z ryciny 7, w czasie krótszym niż 3 godzin od początku bólu wieńcowego przybyło 25,9% (21) mężczyzn oraz 9,3% (4) kobiet. W czasie 3–6 godzin do szpitala przybyło 18,5% (15) mężczyzn, wśród kobiet taką grupę stanowiło 18,6% (8) osób. W grupie o czasie 6–12 godzin od wystąpienia bólu do hospitalizacji mężczyźni stanowili 24,7% (20), natomiast kobiet do szpitala w tym czasie przybyło 11,6% (5 kobiet). Wśród mężczyzn, którzy przybyli do szpitala w czasie powyżej 12 godzin, było 30,9% (25) osób, natomiast wśród kobiet 60,5% (26).

Tabela 8. Płeć a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	Kobiety n=43	Mężczyźni n=81	Istotność statystyczna
< 3 godzin	4 (9,3%)	21 (25,9%)	NS
3 – 6 godzin	8 (18,6%)	15 (18,5%)	
6 – 12 godzin	5 (11,6%)	20 (24,7%)	
> 12 godzin	26 (60,5%)	25 (30,9%)	

Płeć a czas od bólu do hospitalizacji

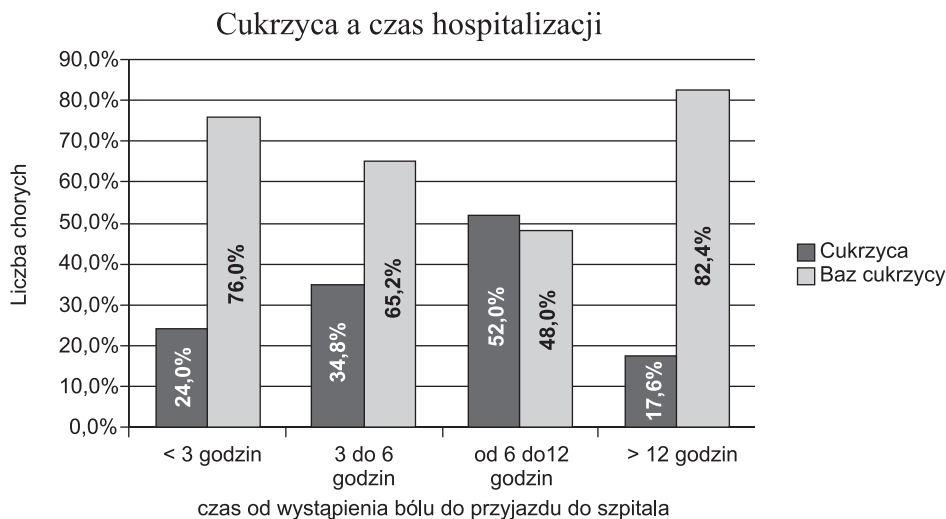
czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala

Ryc. 7. Płeć a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

Analizę chorych pod względem rozpoznania cukrzycy, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, przedstawiono w tabeli 9 oraz na rycinie 8. Wśród chorych z czasem powyżej 3 godzin od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala osoby, u których rozpoznano cukrzycę, stanowiły 24% (76% osoby bez cukrzycy). W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił 3–6 godzin, cukrzycę rozpoznano u 34,8% chorych (65,2% osoby bez cukrzycy) Wśród osób z czasem 6–12 godzin od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala chorzy, u których stwierdzono cukrzycę, stanowili 52% (48% bez cukrzycy). W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił powyżej 12 godzin, cukrzycę rozpoznano wśród 17,6% pacjentów (82,4% chorych bez cukrzycy).

Tabela 9. Rozpoznanie cukrzycy a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	< 3 godzin n=25	3–6 godzin n=23	6–12 godzin n=25	> 12 godzin n=51	istotność statystyczna
cukrzyca	6 (24%)	8 (34,8%)	13 (52%)	9 (17,6%)	1 vs 2=NS
bez cukrzycy	19 (76%)	15 (65,2%)	12 (48%)	42 (82,4%)	1 vs 3=p<0,05
istotność statystyczna	p<0,001	p<0,01	p=ns	p<0,001	1 vs 4=NS 2 vs 3=NS 2 vs 4=NS 3 vs 4=p<0,005

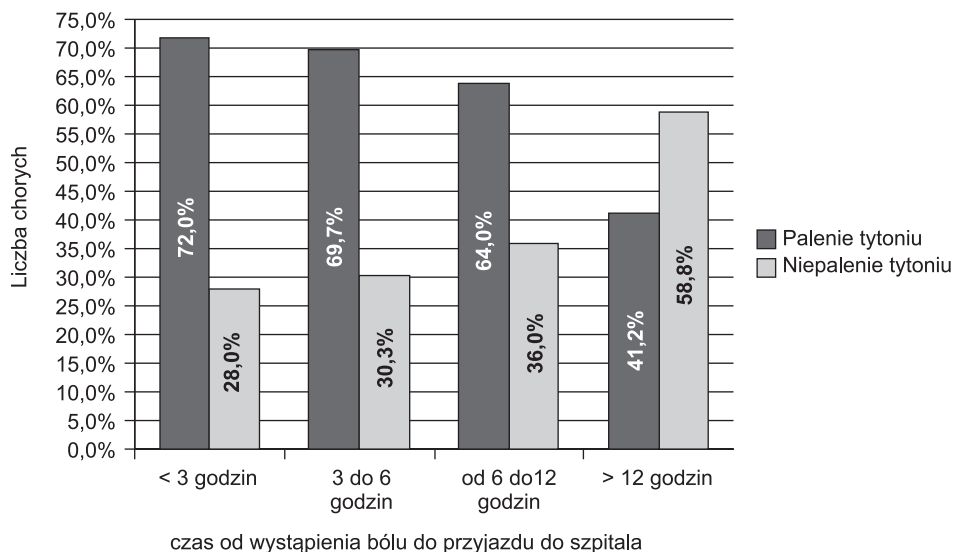
Ryc. 8. Analiza rozpoznań cukrzycy u chorych z NSTEMI w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

Spośród 124 chorych z rozpoznaniem NSTEMI 71 osób (57,3%) paliło tytoń. Analiza liczby chorych palących tytoń w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, przedstawiono w tabeli 10 oraz na rycinie 9. Spośród 25 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do hospitalizacji wynosił mniej niż 3 godziny, tytoń paliło 72%, (28% chorych było niepalących). Z 23 chorych przywiezionych do szpitala w czasie 3–6 godzin tytoń paliło 69,7% (30,3% chorych było niepalących), natomiast spośród 25 chorych przewiezionych w czasie 6–12 godzin od początku bólu wieńcowego 64% paliło tytoń (36% osób było niepalących). Najmniejszą grupę osób, które paliły tytoń – 41,2% – stanowili chorzy przywiezieni w czasie dłuższym niż 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego (58,8% osób nie paliło tytoniu)

Tabela 10. Palenie tytoniu a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	< 3 godzin n=25	3–6 godzin n=23	6–12 godzin n=25	> 12 godzin n=51	istotność statystyczna
palący tytoń	18 (72%)	16 (69,7%)	16 (64%)	21 (41,2%)	1 vs 2=NS 1 vs 3=NS
niepalący tytoniu	7 (28%)	7 (30,3%)	9 (36%)	30 (58,8%)	1 vs 4=p<0,05 2 vs 3=NS
istotność statystyczna	p<0,001	p<0,01	p<0,01	p=ns	2 vs 4=p<0,05 3 vs 4=NS

Palenie tytoniu a czas hospitalizacji

Ryc. 9. Analiza liczby chorych palących tytoń w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

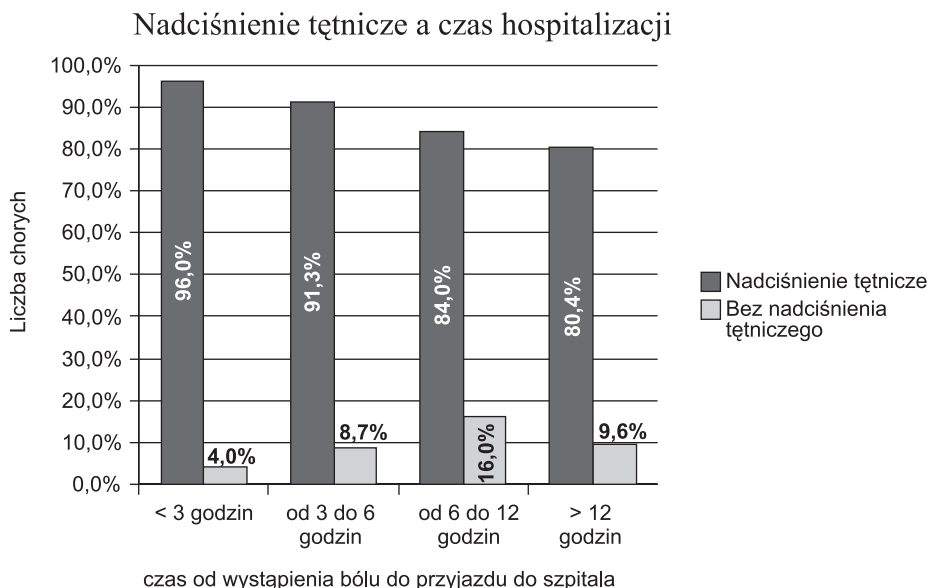
Wśród 124 chorych z NSTEMI nadciśnienie tętnicze stwierdzono u 89,5% (111 chorych). Analizę liczby chorych, u których stwierdzono nadciśnienie tętnicze, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawiono w tabeli 11 oraz na rycinie 10.

Tabela 11. Nadciśnienie tętnicze a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	< 3 godzin n=25	3–6 godzin n=23	6–12 godzin n=25	> 12 godzin n=51
nadciśnienie tętnicze	24 (96%)	21 (91,3%)	21 (84%)	45 (80,4%)
bez nadciśnienia tętniczego	1 (4%)	2 (8,7%)	4 (16%)	6 (19,6%)
istotność statystyczna	p<0,001	p<0,001	p<0,001	p<0,001

Wśród 25 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił mniej niż 3 godziny, nadciśnienie tętnicze rozpoznano u 96% (4% chorych bez nadciśnienia). W grupie 23 chorych przybyłych do szpitala w czasie 3–6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego, nadciśnienie tętnicze stwierdzono u 91,3% (8,7% chorych bez nadciśnienia), natomiast wśród 25 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie 6–12 godzin, nadciśnienie tętnicze rozpoznano u 84% (16% chorych bez nadciśnienia). W grupie 51 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie dłuższym niż 12 godzin od wystąpienia bólu, nadciśnienie tętnicze występowało u 80,4% (19,6% chorych bez nadciśnienia). Analiza statystyczna chorych pod względem rozpoznania nadciśnienia tętniczego, w zależności od czasu, jaki upłynął od

wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, nie wykazała istotnych różnic pomiędzy grupami.

Ryc. 10. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono nadciśnienie tętnicze, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

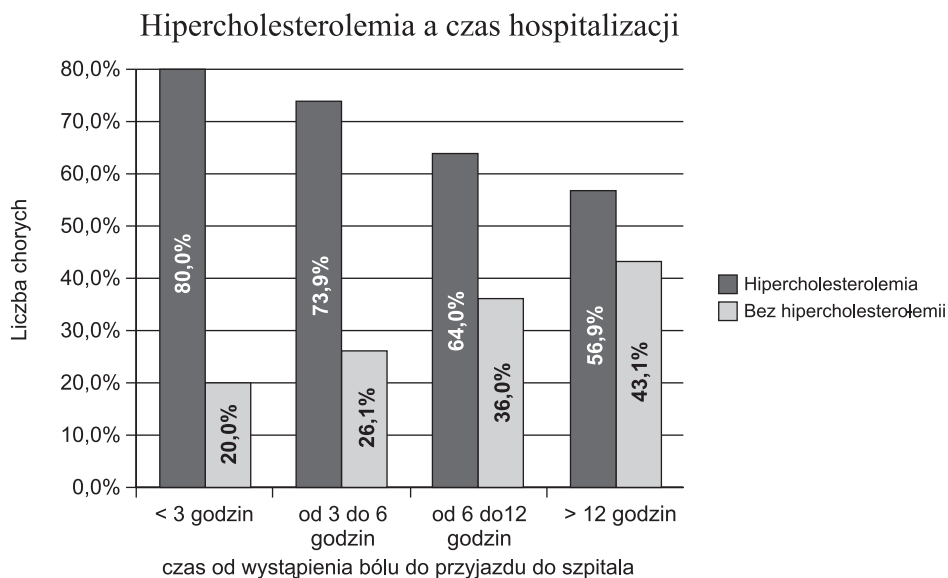
Wśród 124 chorych z NSTEMI hipercholesterolemię stwierdzono u 66,1% (82 chorych). Analizę liczby chorych, u których stwierdzono hipercholesterolemię, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala przedstawiono w tabeli 12 oraz na rycinie 11.

Tabela 12. Hipercholesterolemia a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	< 3 godzin n=25	3-6godzin n=23	6-12 go- dzin n=25	>12 godzin n=51	istotność statystyczna
hipercholesterolemia	20 (80%)	17 (73,9%)	16 (64%)	29 (56,9%)	1 vs 2=NS 1 vs 3=NS
bez hipercholesterolemii	5 (20%)	6 (26,1%)	9 (36%)	22 (43,1%)	1 vs 4=p<0,05 2 vs 3=NS
istotność statystyczna	p<0,001	p<0,001	p<0,05	NS	2 vs 4=NS 3 vs 4=NS

Jak wynika z ryciny 11, spośród 25 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala wynosił poniżej 3 godzin, hipercholesterolemię stwierdzono u 80% (20% chorych bez hipercholesterolemii). Wśród 23 chorych, którzy zostali przywiezieni do szpitala w czasie 3–6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego, hipercholesterolemia występowała

u 73,9% (26,1% chorych bez hipercholesterolemii). Z 25 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 6–12 godzin, hipercholesterolemię rozpoznano u 64% (36% chorych bez hipercholesterolemii). W grupie 51 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego, hipercholesterolemia występowała u 56,9% chorych (43,1% chorych bez hipercholesterolemii).

Ryc. 11. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono hipercholesterolemię, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

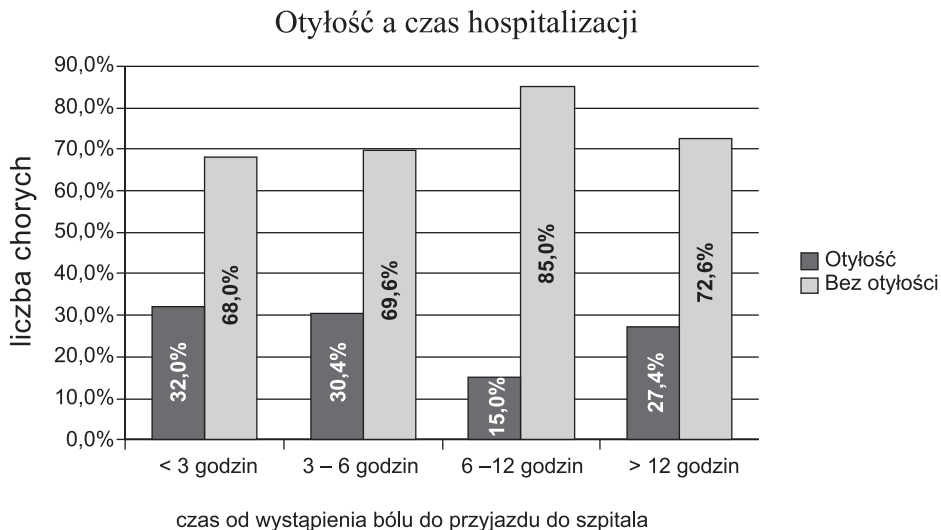
Wśród 124 chorych ze NSTEMI było 33 osób (26,6%), u których stwierdzono otyłość (BMI > 30). Analizę liczby chorych, u których stwierdzono otyłość, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, przedstawiono w tabeli 13 i na rycinie 12.

Tabela 13. Otyłość a czas od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala u chorych z NSTEMI

	< 3 godzin n=25	3–6 godzin n=23	6–12 godzin n=25	> 12 godzin n=51
BMI >30	8 (32%)	7 (30,4%)	4 (15%)	14 (27,4%)
BMI < 30	17 (68%)	16 (69,6)	21 (85%)	37 (72,6%)
istotność statystyczna	p<0,01	p<0,01	p<0,001	p<0,001

Z 25 chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie krótszym niż 3 godziny od wystąpienia bólu wieńcowego, otyłość stwierdzono u 32% (68% chorych bez otyłości). Spośród 23 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 3–6 godzin, u 30,4% stwierdzono otyłość (69,6% chorych bez otyłości). W grupie 25 chorych, u których czas od wystąpienia bólu do hospitalizacji wynosił 6–12 godzin, otyłość występowała u 15% (85% chorych bez otyłości). W grupie chorych, którzy przybyli do szpitala w czasie

dłuższym niż 12 godzin, stwierdzono, że spośród 51 chorych otyłość występowała u 27,4% osób (72,6% chorych bez otyłości) Analiza statystyczna chorych pod względem rozpoznania otyłości, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala, nie wykazała istotnych różnic pomiędzy grupami.

Ryc. 12. Analiza liczby chorych, u których stwierdzono BMI > 30, w zależności od czasu, jaki upłynął od wystąpienia bólu wieńcowego do przyjazdu do szpitala

9. Wyniki

Płeć chorych miała istotny wpływ na czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala. Kobiety później zgłaszały się do szpitala niż mężczyźni (zarówno wśród chorych z STEMI-ACS jak i NSTEMI-ACS).

Czynnikami, które wpływały na opóźnienie transportu chorego do szpitala, u chorych ze STEMI były nadciśnienie tętnicze, otyłość oraz wcześniej przeżyty zawał.

Wśród chorych z NSTEMI krótszy czas transportu do szpitala stwierdzono u chorych z cukrzycą, u palaczy tytoniu i chorych z hipercholesterolemią.

10. Podsumowanie

Celem badań własnych była ocena, jak czynniki ryzyka wpływają na czas od wystąpienia bólu do przyjazdu do szpitala u osób z rozpoznaniem STEMI i NSTEMI. Analizowanych chorych ze względu na rozpoznanie podzielono na: chorych z OZW z uniesieniem odcinka ST, czyli tworzącym się ZS z uniesieniem odcinka ST, i chorych z ostrym zespołem wieńcowym bez przetrwałego odcinka ST. Następnie oceniano chorych w podziale na czas, jaki upłynął od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala: grupa 1 – do 3 godzin od wystąpienia

bólu wieńcowego do przybycia do szpitala, grupa 2 – od 3 do 6 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala, grupa 3 – od 6 do 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala oraz grupa 4 – powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu wieńcowego do przybycia do szpitala.

Przebieg zawału różni się u chorych obu płci. Zawał serca u kobiet zwykle poprzedzają objawy dławicy piersiowej, natomiast u mężczyzn zawał jest najczęściej pierwszym objawem choroby wieńcowej. Obraz kliniczny ostrej fazy zawału u kobiet częściej jest nietypowy, stwierdza się zawał bezbólony albo przebiegający z nietypowymi bólami ramion, karku, pleców lub brzucha; częściej niż u mężczyzn towarzyszą mu objawy wegetatywne. Można przypuszczać, że w co najmniej części przypadków odmienny obraz kliniczny zależy od bardziej zaawansowanego wieku kobiet w momencie wystąpienia zawału serca oraz od częstszych innych poważnych schorzeń¹⁴. Prawdopodobnie to właśnie odmienny obraz zawału u kobiet w porównaniu z mężczyznami jest jedną z przyczyn znamienego wydłużenia czasu od początku objawów do hospitalizacji, a zatem także do rozpoczęcia leczenia¹⁵.

W badaniach własnych stwierdzono, że wśród chorych z rozpoznaniem STEMI w każdym przedziale czasowym znaczną większość stanowili mężczyźni. Biorąc po uwagę czas zgłaszania się chorego do szpitala od wystąpienia bólu wieńcowego, można zauważyć, że mężczyźni szybciej zgłaszali się do szpitala niż kobiety. W pierwszych 3 godzinach od wystąpienia bólu do hospitalizacji mężczyzn było 36,0%, natomiast kobiet, które zgłosiły się do szpitala w tym czasie, było 30,2%. Sytuacja wyglądała podobnie w czasie 3–6 godzin, gdzie mężczyzn hospitalizowanych było 32,5%, natomiast kobiet było 30,2%. Sytuacja odwracała się w czasie 6–12 godzin od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala. W tym czasie do szpitala zgłosiło się 20,7% kobiet, natomiast 16,7% mężczyzn. W czasie powyżej 12 godzin było 18,9% mężczyzn, natomiast 12,7% kobiet.

W badaniach własnych udowodniono, że występowanie nadciśnienia tętniczego znacznie wydłuża czas przybycia do szpitala. U chorych, u których stwierdzono nadciśnienie tętnicze, czas ten wynosił powyżej 6 godzin. W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 6–12 godzin, nadciśnienie tętnicze stwierdzono u 78,1% chorych, a wśród chorych, u których czas ten wynosił powyżej 12 godzin, było aż 78,8% chorych z rozpoznaniem nadciśnieniem tętniczym. Badanie wykazało również, że na późniejsze przybycie do szpitala wpływał fakt wcześniej przebytego zawału wśród chorych. Najwięcej (21,2%) chorych stanowiły osoby, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił powyżej 12 godzin.

Wyżej wymienione czynniki mogą mieć wpływ na wyniki leczenia za pomocą angioplastyki wieńcowej, ponieważ pod ich wpływem wydłuża się czas przybycia chorego do szpitala od wystąpienia bólu wieńcowego, a jak wykazało badanie, najlepsze rezultaty leczenia w grupie osób ze STEMI uzyskuje się w pierwszych 3 godzinach od wystąpienia bólu. W badaniu wykazano, że takie czynniki jak palenie tytoniu, hipercholesterolemia u chorych, u których rozpoznano OZW z uniesieniem odcinka ST, nie wpływały bezpośrednio na czas, jaki upłynął od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala.

¹⁴ A. Kubica, E. Zabielska, *Somatyczne i psychiczne uwarunkowania odmiennego przebiegu choroby niedokrwiennej serca u kobiet i mężczyzn*, „Cardiovascular Forum” 2005, nr 10, s. 138–141.

¹⁵ G. Świątecka, J. Kubica, K. Reczuch, *Choroba niedokrwienna serca*, Wydawnictwo Via Medica, Gdańsk 2000.

U chorych z rozpoznaniem NSTEMI, podobnie jak w grupie chorych ze STEMI, to mężczyźni szybciej zgłaszali się do szpitala niż kobiety. W pierwszych 3 godzinach od wystąpienia bólu do szpitala zgłosiło się 25,9% mężczyzn, a 9,3% kobiet. Różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami wyrównały się w grupie 3–6 godzin od wystąpienia bólu do hospitalizacji, jednak w grupie powyżej 12 godzin od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala były już bardzo widoczne. Przewagę stanowiły kobiety, wśród których do szpitala w tym czasie zgłosiło się 60,5%, natomiast wśród mężczyzn było 30,9% osób.

Różnice pomiędzy czasem, w jakim do szpitala zgłaszają się mężczyźni i kobiety potwierdzają badania prowadzone przez Stone'a¹⁶. W badaniach stwierdzono, że czas od początku objawów do hospitalizacji u mężczyzn wynosił średnio 2 godziny i 54 minuty, natomiast u kobiet 3 godziny i 49 minut ($p = 0,0004$). Tak duże opóźnienie rozpoczęcia leczenia, choroby towarzyszące oraz starszy wiek kobiet nie mogą pozostawać bez wpływu na wyniki leczenia¹⁷.

W badaniach własnych czynnikiem mającym wpływ na czas, jaki upłynął od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala, było rozpoznanie cukrzycy wśród chorych z NSTEMI. Najwięcej rozpoznań cukrzycy występowało w grupie osób, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił 6–12 godzin. W grupie tej cukrzycę rozpoznano u 52% chorych. Ciekawy jest fakt, że wśród chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił powyżej 12 godzin, cukrzycę stwierdzono jedynie u 17,6% chorych. Stanowili oni najmniejszą grupę chorych, u których rozpoznano cukrzycę. Chorzy, którzy palili tytoń, zgłaszali się do szpitala znacznie szybciej niż chorzy niepalący. Wśród grupy chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił poniżej 3 godzin, aż 72% osób paliło tytoń. Dla porównania w grupie chorych, u których czas ten wynosił powyżej 12 godzin, tytoń paliło tylko 41,2% chorych ($p < 0,05$). Nadciśnienie tętnicze występowało u przeważającej części chorych w każdej z grup czasowych, jednak badanie nie wykazało, że ma to wpływ na czas, w którym chory przybył do szpitala od wystąpienia bólu wieńcowego. Chorzy, u których było najwięcej rozpoznań hipercholesterolemii, przejeżdżali do szpitala najszybciej. W grupie chorych, u których czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala wynosił poniżej 3 godzin, hipercholesterolemię rozpoznano u 80% chorych, natomiast w grupie osób, u których czas od bólu do przybycia do szpitala wynosił powyżej 12 godzin, przypadków rozpoznania hipercholesterolemii było najmniej (56,9%) ($p < 0,05$).

Ciekawy jest fakt, że czynniki, które miały wpływ na czas hospitalizacji, osiągały najwyższe wartości wśród chorych, którzy przybyli do szpitala w najkrótszym czasie.

W badaniu wykazano, że takie czynniki jak otyłość, wcześniej przebyty zawał czy nadciśnienie tętnicze u chorych, u których rozpoznano OZW bez uniesienia odcinka ST, nie miały wpływu na czas, w jakim chory zgłaszał się do szpitala od wystąpienia bólu wieńcowego.

Czynniki, które wpływały na czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala u chorych z NSTEMI, nie wpływały na czas przybycia do szpitala u chorych ze STEMI i odwrotnie, czynniki, które wpływały na czas od wystąpienia bólu do przybycia do szpitala u chorych ze STEMI nie miały wpływu na czas hospitalizacji u chorych z NSTEMI.

Obecne wysiłki, mające na celu poprawę wyników leczenia chorych ze świeżym zawałem mięśnia serca, powinny koncentrować się na dwóch aspektach: 1) usprawnieniu logistyki transportu chorych i 2) zastosowaniu podczas transportu leków trombolitycznych lub terapii

¹⁶ G. Świątecka, J. Kubica, K. Reczuch, *op. cit.*

¹⁷ *Ibidem.*

skojarzonej (lek trombolityczny + inhibitor GP IIb/IIIa). Wykonanie elektrokardiogramu już w karetce pogotowia i wstępna diagnoza pozwalająca na bezpośredni transport do centrum inwazyjnego (ominięcie dwóch izb przyjęć) – to najprawdopodobniej najlepsze sposoby na skrócenie opóźnienia w leczeniu.

BIBLIOGRAFIA

- Apple S., Jaffe A.S., *Biomarkery w kardiologii*, Wydawnictwo D.W. Publishing Co., Szczecin 2002.
- Axford J., *Choroby wewnętrzne*, Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner, Wrocław 1998.
- Ball C., Philips R.S., *Medycyna stanów nagłych*, Wydawnictwo WIG-Press, Warszawa 2002.
- Banach M., Okoński P., *Niewydolność serca. Przegląd inwazyjnych metod leczenia niewydolności serca*, część III, „Lek w Polsce” 2004, nr 6, s. 54–59.
- Banasiak W., Budaj A., Dłużniewski M., Opolski G., Rużyło W., Stępińska J., *Postępowanie w ostrych zespołach wieńcowych w Polsce*, „Kardiologia Polska” 2003, nr 59, s. 66–69.
- Bassand J., Danchin N., Filippatos G., *Leczenie reperfuzyjne w ostrym zawałe mięśnia sercowego. Stanowisko Europejskiego Towarzystwa Kardiologicznego*, „Kardiologia Polska” 2006, nr 64, s. 161–172.
- Bednarkiewicz Z., *Epidemiologia chorób układu krążenia*, „Przewodnik Lekarza” 2004, nr 10, s. 41–44.
- Bhushan M., Davies P., Driscoll P., *Medycyna ratunkowa*, Wydawnictwo Medyczne Górnicki, Wrocław 2003.
- Bobilewicz D., Opolski G., *Diagnostyka biochemiczna ostrych zespołów wieńcowych*, Wydawnictwo Medyczne Urban -& Partner, Wrocław 2002.
- Broda G., *Choroby układu krążenia w Polsce – umieralność*, „Poradnik Medyczny” 2004, nr 8, s. 36–42.
- Buszman P., *Postępowanie inwazyjne w diagnostyce i leczeniu choroby wieńcowej*, „Przewodnik Lekarza” 2002, nr 7, s. 22–30.
- Davies C., Bashir Y., *Nagle stany w kardiologii*, Wydawnictwo Via Medica, Gdańsk 2002.
- Dudek D., Dziewierz A., Rakowski T., *Wyniki angiograficzne i kliniczne przezskórnych interwencji wieńcowych po zastosowaniu kombinowanej terapii fibrynolitycznej w świeżym zawałe serca*, „Kardiologia Polska” 2006, nr 64, s. 239–247.
- Giec L., *Leczenie choroby niedokrwiennej serca*, Wydawnictwo Via Medica, Gdańsk 2000.
- Hampton J., *EKG w praktyce*, PZWL, Warszawa 2005.
- Kochman J., Huczek Z., *Świeży zawał serca 2004 – co nowego w leczeniu inwazyjnym*, „Przewodnik Lekarza” 2004, nr 7, s. 32–38.
- Kokot F., *Ostre stany zagrożenia życia w chorobach wewnętrznych*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2006.

- Kubica A., Zabielska E., *Somatyczne i psychiczne uwarunkowania odmiennego przebiegu choroby niedokrwiennej serca u kobiet i mężczyzn*, „Cardiovascular Forum” 2005, nr 10, s. 138–141.
- Lilly L.S., *Patofizjologia chorób serca*, Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner, Wrocław 1996.
- Mattu A., Brady W., *EKG w medycynie ratunkowej*, Wydawnictwo Medyczne Górnicki, Wrocław 2006.
- Murphy R., Shelley E., Walsh M., *Choroba wieńcowa*, Wydawnictwo Alfa-Medica Press, Bielsko Biała 2003.
- Nowa definicja zawału serca*, stanowisko Wspólnego Komitetu European Society of Cardiology i American College of Cardiology, „Medycyna Praktyczna” 2001, nr 3, s. 21–43.
- Opolski G., Filipiak K., *Obraz kliniczny ostrych zespołów wieńcowych i postępowanie przedszpitalne*, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2002.
- Opolski G., Filipiak K., *Ostre zespoły wieńcowe. Atlas elektrokardiograficzny*, Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner, Wrocław 2004.
- Opolski G., Filipiak K., *Ostre zespoły wieńcowe z przetrwałym uniesieniem odcinka ST*, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2002.
- Ostre zespoły wieńcowe bez przetrwałego uniesienia, odcinek ST. Standardy ESC*, „Kardiologia Polska”, tom III, Polskie Towarzystwo Kardiologiczne Warszawa 2003.
- Postępowanie u chorych ze świeżym zawałem serca z uniesieniem ST. Wytyczne American College of Cardiology i American Heart Association*, „Medycyna Praktyczna” 2004, nr 12, s. 27–63.
- Postępowanie w ostrym zespole wieńcowym z uniesieniem odcinka ST. Standardy ESC*, tom V, European Society of Cardiology, Warszawa 2003.
- Postępowanie w świeżym zawałe serca – cz. I*, stanowisko American College of Cardiology i American Heart Association, „Medycyna Praktyczna” 1997, nr 2, s. 11–49.
- Poloński L., Gąsior M., *Przeszkórne interwencje wieńcowe. Aktualne wytyczne (2005) European Society of Cardiology*, „Medycyna Praktyczna” 2005, nr 7, s. 23–41.
- Pousada L., Osborn H.H., Levy D.B. [w:] *Medycyna ratunkowa*, red. J. Jakubaszko, Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner, Wrocław 1999.
- Prokop J., Musiał W., *Pierwotna angioplastyka w zawałe serca – wyniki leczenia u chorych z cukrzycą*, „Polski Przegląd Kardiologiczny” 2005, nr 7, s. 31–37.
- Specjalistyczne zabiegi resuscytacyjne*, Polska Rada Resuscytacji, Kraków 2003.
- Swanton R.H., *Kardiologia praktyczna*, Wydawnictwo α -Medica Press, Bielsko-Biała 1994.
- Szczeklik E., *Zawał serca*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 1981.
- Świątecka G., Kubica J., Reczuch K., *Choroba niedokrwienne serca*, Wydawnictwo Via Medica, Gdańsk 2000.
- Świeży zawał serca. Standardy postępowania w chorobach układu krążenia Polskiego Towarzystwa Kardiologicznego*, „Kardiologia Polska” 1997, nr 46, s. 19–25.
- Tomasik T., Windak A., Skalska A., *Elektrokardiografia dla lekarza praktyka*, Wydawnictwo Vesalius, Kraków 1998.

- Tomaszuk-Kazberuk A., Musiał W., Dobrzycki S., Korecki J., *Zawał serca leczony pierwotną angioplastyką*, „Kardiologia Polska” 2004, nr 60, s. 546–549.
- Traczyk W., Trzebski A., *Fizjologia człowieka z elementami fizjologii stosowanej i klinicznej*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2001.
- Walsh M.J., Shelley E., Murphy R.T., *Choroba wieńcowa*, Wydawnictwo α-Medica Press, Bielsko-Biała 2003.
- Witkowski A., Poloński L., *Przeskórna angioplastyka wieńcowa w leczeniu choroby niedokrwiennej serca*, „Kardiologia Polska” 2005, nr 64, s. 175–183.
- Wojtczak A., *Choroby wewnętrzne*, tom I, PZWL, Warszawa 1995.
- Zielińska M., Bolińska H., Kaczmarek K., Krekora J., Kuczborski M., Kośmider M., Koniarek W., *Ostry zawał serca u chorych w wieku podeszłym. Wyniki leczenia wewnątrzszpitalnego*, „Kardiologia Polska” 2004, nr 60, s. 100–103.

SUMMARY

The impact of risk factors for the time of onset of pain to hospitalization in patients with acute coronary syndromes

Cardiovascular diseases are the leading cause of death and morbidity and disability in developed countries around the world, including Polish, as well as become the dominant cause of adult deaths in developing countries. Among the major causes of inadequate replace low efficiency of detection and treatment of lipid disorders, hypertension and diabetes and smoking, unhealthy diet and physical activity a minimum.

Aim of this study is to assess the impact of risk factors such as smoking, diabetes, obesity, gender, hypertension for the duration of hospitalization after the onset of pain in patients with acute coronary syndromes with persistent ST-segment elevation (ST-ACS) and without ST-segment elevation (NSTEMI-ACS).

For the study included 478 consecutive patients aged from 39 to 91 (mean 62) years with ACS who underwent coronary primary angioplasty.

The results. Gender sick little significant impact on the time of onset of chest pain to arrival at the hospital. Factors that influenced the delay in transport to hospital in patients with STEMI. were hypertension, obesity, and myocardial earlier. In patients with NSTEMI, shorter duration of transport to the hospital was found in patients with diabetes and in smokers.

KEYWORDS: myocardial infarction, obesity, risk factors, hypertension, acute coronary syndrome.

Joanna Żółtańska, Małgorzata Bujnowska
PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Medyczny

Zawodowe zagrożenia zdrowia pracowników ochrony zdrowia w miejscu pracy

ABSTRAKT

Pracownicy ochrony zdrowia są grupą zawodową narażaną na zagrożenia zdrowotne, których etiologia jest bezpośrednio związana z miejscem i specyfiką pracy.

Ważne jest, aby pracownicy znali te zagrożenia i postępowali zgodnie z procedurami, które mają im zapobiegać lub je eliminować.

W artykule przedstawiono podstawowe grupy zagrożeń zdrowotnych i czynniki, które je wywołują.

W PWSZ w Legnicy w roku akademickim 2009/2010 otworzono Wydział Medyczny. Kształcą się tu pielęgniarki i ratowników medycznych. Osoby te już podczas nauki narażone są na szkodliwości zawodowe i dlatego podczas zajęć dydaktycznych w szkole i na praktykach zawodowych należy kłaść duży nacisk na zapoznanie studentów z zagrożeniami i rozpocząć prewencję.

SŁOWA KLUCZOWE: zagrożenia zdrowotne dla pracowników ochrony zdrowia; choroby zawodowe; zagrożenia biologiczne, chemiczne, fizyczne i psychiczne; zespół wypalenia zawodowego.

1. Wstęp

Rozpoczynając pracę zawodową, spodziewamy się, że przez cały okres zatrudnienia zachowamy pełnię dobrego samopoczucia społecznego, psychicznego i fizycznego, a po przejściu na emeryturę jeszcze przez długie lata utrzymamy należyty stan zdrowia, ciesząc się z dobrze wypełnionych obowiązków zawodowych i społecznych. Rzeczywisty obraz życia społeczeństwa w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku wykazuje jednak, że mimo szybkiego postępu cywilizacji i poprawy warunków bytowych nie nastąpił odpowiedni wzrost liczby osób dożywających sędziwego wieku bez poważnych schorzeń lub inwalidztwa. Przyczynę tego zjawiska upatrujemy w ogromnym wroście zarówno znanych, jak i nie w pełni jeszcze poznanych zagrożeń występujących w każdym środowisku naszego życia. Wpływ tych zagrożeń na życie i zdrowie przejawia się głównie we wroście liczby wypadków i rozwoju tzw. chorób cywilizacyjnych i zawodowych. W kształtowaniu zdrowia społeczeństwa szczególne znaczenie przypisywane jest środowiskowym czynnikiem miejsca pracy, w którym spędzamy trzecią część naszego życia w okresie tzw. wieku produkcyjnego¹.

¹ C. Pałczyński, M. Kieć-Świerczyńska, J. Walusiak, *Alergologia zawodowa*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2008.

Do odległej historii należy sytuacja, gdy brak środków do życia zmuszał ludzi do zatrudnienia w niebezpiecznych i wysoce szkodliwych warunkach bez gwarancji ochrony życia i zdrowia oraz zabezpieczenia materialnego na wypadek śmierci, kalectwa, choroby lub starości. Istnienie ryzyka zdrowotnego związanego z wykonywaniem pracy zawodowej początkowo rozpoznawano jedynie na podstawie specyficznych dolegliwości zgłaszanych przez osoby stykające się z określonym materiałem lub technologią produkcji. Zagrożenia, które szybko działając, prowadziły do wystąpienia ostrych objawów nietolerancji lub choroby, rozpoznawano łatwo. Szkodliwości, które nie wywołują ostrych reakcji organizmu, wydawały się być obojętne dla zdrowia i dopiero po pewnym czasie, często po kilkudziesięciu latach, odkrywano ich groźne skutki².

Obserwacje medyczne i badania doświadczalne, szczególnie z zakresu higieny pracy, są obecnie podstawą do rozpoznawania, leczenia oraz planowania ochrony zdrowia w miejscu pracy³.

Zakład pracy ma obowiązek zapewnić bezpieczne i zdrowe miejsce pracy wszystkim zatrudnionym. Tworzenie warunków pracy, w których stopień degradacji zdrowia nie postępuje zbyt szybko, wymaga również aktywnej postawy samych pracowników, szczególnie ich udziału w inspekcji stanowisk pracy i ocenie warunków zatrudnienia. Pracownik ma prawo żądać inspekcji pracy w każdej sytuacji, gdy czuje się zagrożony, a cały personel powinien być przeszkolony z zakresu BHP. Pracownicy powinni przestrzegać zasad, które obowiązują w ich miejscu pracy, być świadomymi zagrożeń zawodowych tam występujących, przestrzegać norm i standardów przy każdej wykonywanej czynności⁴.

Poznanie środowiskowych zagrożeń zdrowia oraz zasad bezpieczeństwa i higieny pracy jest niezbędne dla oceny własnego środowiska pracy i podjęcia skutecznego działania profilaktycznego. Podstawą działalności profilaktycznej jest przede wszystkim zapobieganie wypadkom i chorobom zawodowym; tworzenie w miejscu pracy miłej atmosfery, pokoi socjalnych, gdzie pracownik może odpocząć w ramach przysługującej mu przerwy, oraz prowadzenie szkoleń z zakresu BHP i uświadamianie pracownikom, na jakie zagrożenia są narażeni podczas wykonywania swoich obowiązków służbowych.

Pracownicy służby zdrowia stanowią bardzo specyficzną grupę zawodową, która z jednej strony musi roztaczać opiekę nad zdrowiem człowieka w bardzo szerokim i różnorodnym zakresie, z drugiej zaś strony nie może zapominać o tym, że podczas sprawowania tej opieki jest narażona na wiele niebezpieczeństw i zagrożeń⁵.

Rozwój nauki i techniki spowodował również bardzo szybki rozwój medycyny. Wprowadza się coraz bardziej skomplikowane metody leczenia, które wymagają użycia nowoczesnych urządzeń medycznych i technologii, które przyczyniają się do wzrostu zagrożeń dla zdrowia obsługującego te urządzenia personelu medycznego, który uczestniczy w działaniach profilaktycznych w stosunku do ludzi zdrowych oraz sprawuje opiekę w sposób bezpośredni i ciągły nad ludźmi chorymi. Dlatego też, aby sprostać tak odpowiedzialnym zadaniom, pracownicy służby zdrowia muszą posiadać szeroką wiedzę ogólną, odpowiednie przygotowanie zawodowe oraz odpowiednie cechy osobowości⁶.

² C. Pałczyński, M. Kieć-Świerczyńska, J. Walusiak, *op. cit.*

³ M. Kieć-Świerczyńska, B. Krysiak, *Stosowanie odpowiednich środków odkażających w zakładach służby zdrowia*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1998.

⁴ C. Pałczyński, M. Kieć-Świerczyńska, J. Walusiak, *op. cit.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Ibidem.*

Nie można zapominać, że podczas wykonywania swoich obowiązków są narażeni na wiele niebezpieczeństw i działania czynników szkodliwych. Czynniki te określono i podzielono na cztery podstawowe grupy.

2. Podstawowe grupy zagrożeń zdrowotnych

Występowanie na stanowisku pracy szkodliwego czynnika określono jako zagrożenia zdrowia. Ocena zagrożenia polega na identyfikacji czynnika szkodliwego, jego źródła oraz intensywności. Bardzo często stwierdzano występowanie kilku zagrożeń z różnych grup szkodliwości na jednym stanowisku pracy⁷.

Stanowiskiem pracy nazwano część przestrzeni roboczej wraz z wyposażeniem, na której właściwy pracownik lub zespół pracowników wykonuje w określony sposób część procesu pracy, czym przyczynia się do osiągnięcia celu systemu organizacyjnego. Stanowisko pracy wyodrębniono w następstwie podziału ogólnych celów i zadań na cele i zadania cząstkowe, nie podlegające dalszemu podziałowi. Takie podziały i wyznaczanie zadań do wykonania na zespołowym stanowisku pracy mają szczególne znaczenie w zakładach opieki zdrowotnej⁸.

Na stanowiskach pracy występujących w zakładach opieki zdrowotnej wyodrębniono szkodliwości zawodowe stwarzające zagrożenia dla zdrowia pracowników, które zgodnie z polską normą⁹ podzielono na cztery grupy:

- a) biologiczne,
- b) fizyczne,
- c) chemiczne,
- d) psychiczne – obejmujące obciążenia psychofizyczne¹⁰.

Na zawodowe zagrożenia zdrowia pracowników medycznych w ich miejscu pracy składa się wiele zmiennych, trudnych do zmierzenia czynników, takich jak obciążenie psychiczne, umysłowe, środowiskowe, warunki pracy, wyposażenie, obciążenie fizyczne, warunki społeczne, biologiczna wydolność organizmu. W opinii pracowników i w świetle nielicznych dotychczasowych badań pracę w szpitalu zaliczono do pracy średnio ciężkiej i ciężkiej, przy czym podkreślono jej trudności fizyczne i duże obciążenia psychiczne¹¹.

3. Zagrożenia biologiczne w służbie zdrowia

Regulacje prawne dotyczące ochrony pracowników przed zagrożeniami czynnikami biologicznymi ujęto w rozporządzeniu ministra zdrowia z dnia 22 kwietnia 2005 r. w sprawie

⁷ *Ibidem*.

⁸ T. Makowiec-Dąbrowska, Z. Radwan-Włodarczyk, W. Koszada-Włodarczyk, Z. Józwiak, *Obciążenie fizyczne – praktyczne zastosowanie różnych metod oceny*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.

⁹ Polska Norma PN 80/Z-08052. Ochrona pracy. Niebezpieczne i szkodliwe czynniki występujące w procesie pracy. Klasyfikacje.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ T. Makowiec-Dąbrowska, *Ochrona pracy kobiet – konieczny warunek ochrony zdrowia kobiet pracujących. Medyczne uzasadnienie przepisów dotyczących prac wzbudzonych kobietom*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.

szkodliwych czynników biologicznych dla zdrowia w środowisku pracy oraz ochrony zdrowia pracowników zawodowo narażonych na te czynniki¹².

Podano w tym rozporządzeniu wykaz prac narażających pracowników na działanie czynników biologicznych:

1. Praca w zakładach produkujących żywność.
2. Praca w rolnictwie.
3. Praca, podczas której dochodzi do kontaktu ze zwierzętami lub produktami pochodzenia zwierzęcego.
4. Praca w jednostkach ochrony zdrowia.
5. Praca w laboratoriach klinicznych, weterynaryjnych lub diagnostycznych.
6. Praca w zakładach gospodarki odpadami.
7. Praca przy oczyszczaniu ścieków.
8. Praca w innych okolicznościach niż wymienione w lp. 1–7, podczas której jest potwierdzone narażenie na działanie czynników biologicznych.

Szkodliwe czynniki biologiczne obejmują drobnoustroje komórkowe, pasożyty wewnętrzne, jednostki bezkomórkowe zdolne do replikacji lub przenoszenia materiału genetycznego, w tym zmodyfikowane genetycznie hodowle komórkowe, które określono jako przyczynę zakażenia, alergii lub zatrucia¹³.

Podano również klasyfikację szkodliwych czynników biologicznych:

1. Grupa 1 zagrożenia – czynniki, przez które wywołanie chorób u ludzi jest mało prawdopodobne.
2. Grupa 2 zagrożenia – czynniki, które mogą wywołać choroby u ludzi, mogą być niebezpieczne dla pracowników, ale rozprzestrzenienie ich w populacji ludzkiej jest mało prawdopodobne. Zazwyczaj istnieją w stosunku do nich skuteczne metody profilaktyki lub leczenia.
3. Grupa 3 zagrożenia – czynniki, które mogą wywołać u ludzi ciężkie choroby, są niebezpieczne dla pracowników, a rozprzestrzenienie ich w populacji ludzkiej jest bardzo prawdopodobne. Zazwyczaj istnieją w stosunku do nich skuteczne metody profilaktyki lub leczenia.
4. Grupa 4 zagrożenia – czynniki, które mogą wywołać u ludzi ciężkie choroby, są niebezpieczne dla pracowników, a rozprzestrzenienie czynników w populacji ludzkiej jest bardzo prawdopodobne. Zazwyczaj nie istnieją w stosunku do nich skuteczne metody profilaktyki lub leczenia.

Wyróżniono wśród nich:

- a) czynniki wywołujące choroby zakaźne i inwazyjne (priony, wirusy, bakterie, grzyby, pierwotniaki i robaki),
- b) alergeny biologiczne (bakterie, grzyby, cząstki roślinne i zwierzęce),
- c) toksyny biologiczne, w tym czynniki immunotoksyczne (endotoksyna bakteryjna, mikotoksyny, glukany grzybicze, lotne związki organiczne, toksyny roślinne, jady zwierzęce),
- d) czynniki rakotwórcze (aflatoksyny, pył drzewny)¹⁴.

¹² B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merez, W. Hanke, *Ochrona zdrowia pracowników przed skutkami stresu zawodowego*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2004.

¹³ B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merez, W. Hanke, *op. cit.*

¹⁴ *Ibidem.*

3.1. Drogi wnikania szkodliwych czynników biologicznych

Droga pokarmowa – przez przewód pokarmowy mogą przenikać do organizmu 4 rodzaje wymienionych wyżej czynników biologicznych. Stwierdzono, że ich źródłem może być pokarm, woda, a także pył znajdujący się w pomieszczeniu. Do infekcji przyczynić się mogą brak zachowania zasad higieny przy spożywaniu i przechowywaniu pokarmu.

Wykazano, że do podstawowych błędów popełnianych przez personel służby zdrowia należą:

- a) niedokładne mycie rąk przed jedzeniem,
- b) brak dezynfekcji rąk i miejsca spożywania posiłków, a także picie herbaty lub innych napojów podczas wykonywania czynności zawodowych.

Zaobserwowano złe nawyki:

- a) niezdejmowanie odzieży ochronnej,
- b) dotykanie w trakcie jedzenia przedmiotów takich jak: słuchawka telefonu, książki, notatki lub długopisy¹⁵.

Droga oddechowa – zbadano, że wdychane w pomieszczeniu szpitalnym powietrze zawiera zawsze większą liczbę biologicznych czynników chorobotwórczych niż powietrze innych pomieszczeń o podobnym zagęszczeniu ludności. U osób narażonych na te czynniki mogą powstawać nietypowe stany zapalne górnych dróg oddechowych, a także dolegliwości ze strony układu pokarmowego. Jeśli dojdzie do takiej infekcji, jest ona trudna do leczenia z powodu znacznej odporności szczepów szpitalnych na antybiotyki i środki dezynfekujące.

Udowodniono, że drobnoustroje krążą i przenoszą się wraz z prądami powietrza z pomieszczenia do pomieszczenia, nawet na dość znaczne odległości, tworząc aerozol zakaźny. Towarzyszą im zwykle cząsteczki materiałów znajdujących się w otoczeniu, co może mieć dodatkowo wpływ na wywołanie reakcji alergicznych¹⁶.

Skóra – wykazano, że szczególnie narażona na kontakt z mikroorganizmami jest skóra rąk, na której znajdują się drobne skaleczenia, otarcia naskórka oraz naturalne otwory, np. ujścia gruczołów potowych, łojowych itp. Są to wrota dla bakterii i wirusów, a także biologicznych czynników alergizujących, zwłaszcza że dodatkowo skóra rąk personelu medycznego narażona jest na niszczące i uczulające czynniki chemiczne.

Zwyczaj zakładania rękawiczek zaobserwowano jedynie w tych przypadkach, dla których opracowano procedury postępowania, a więc personel przeszkolono w sprawie bezpiecznego zachowania¹⁷.

Droga bezpośrednia – zdefiniowano, że jest to sposób wnikania drobnoustrojów spowodowany naruszeniem tkanek na skutek skaleczenia, wstrzyknięcia, ukąszenia, podrapania przez ludzi lub zwierzęta. Nieosłonięte otwory ciała: oczy, nozdrza, uszy – jest to droga, o której najczęściej się zapomina. W przypadku kontaktu z materiałem zakaźnym w postaci pyłu lub cieczy, np. podczas zabiegów chirurgicznych, krwi lub płynu z przeciętego ropnia,

¹⁵ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *Monitoring biologiczny narażenia zawodowego i środowiskowego na metale – metody oznaczania, interpretacja wyników*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000,

¹⁶ B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merez, W. Hanke, *op. cit.*

¹⁷ *Ibidem.*

może dostać się do śluzówka oka lub nosa i tą drogą znacznie szybciej niż inną dotrzeć do krwioobiegu, a wraz z nim do wszystkich narządów¹⁸.

3.2. Źródła mikroorganizmów w zakładach służby zdrowia

Stwierdzono, że podstawowym źródłem mikroorganizmów chorobotwórczych są pacjenci. Przyjęło się uważać, że tylko pacjenci oddziałów zakaźnych mogą być potencjalnie groźni dla otoczenia. Otóż hospitalizowani chorzy często na skutek długotrwałego stosowania różnych środków farmakologicznych mogą być nosicielami flory chorobotwórczej odpornej na leki, a także szczepów bakterii do niedawna niechorobotwórczych, które stały się patogenne (np. pałeczka ropy błękitnej, Legionelle). Mikroorganizmy pochodzące z dróg oddechowych, ran, ropni i odleżyn pacjentów oraz brudnej pościeli krążą w środowisku szpitalnym, stanowiąc poważne zagrożenia dla personelu i pacjentów¹⁹.

Zbadano, że następnym ważnym źródłem są materiały biologiczne pobrane do badań: krew, mocz, płwocina, płyn mózgowo-rdzeniowy oraz kał. Są one źródłem bakterii chorobotwórczych (w tym również prądków gruźlicy), prionów, wirusów, grzybów, a także jaj i cyst pasożytów²⁰.

3.3. Warunki ryzyka i zasady profilaktyki

Wykazano, że nagromadzenie mikroorganizmów chorobotwórczych, zaniedbania higieniczne (brudne, nie odnawiane i nie remontowane przez wiele lat pomieszczenia, posadzki i ściany nie zmywane środkami dezynfekującymi), nieskuteczna wentylacja, przenoszenie lub przetrzymywanie w otwartych pojemnikach materiałów biologicznych, zużytych opatrunków, przenoszenie brudnej pościeli przez cały oddział, nieskuteczna sterylizacja – to obraz panujący w większości szpitali. Pomijając złe warunki finansowe służby zdrowia, na zaniedbania w dziedzinie ochrony pracowników przed szkodliwymi czynnikami biologicznymi mają wpływ następujące determinanty: niewłaściwa organizacja pracy, nieświadomość zagrożenia, minimalna znajomość zasad ochrony przed zagrożeniami, akceptacja przez kierownictwo placówek służby zdrowia złych nawyków personelu, brak skutecznych środków ochrony indywidualnej oraz kontroli zewnętrznej wynikający z braku regulacji prawnych²¹.

Zachętą do zmian organizacyjnych powinny być cele humanitarne, a więc ochrona zdrowia pracowników i ich rodzin, co jednocześnie wpłynęłoby na zmniejszenie ryzyka występowania infekcji wewnątrzszpitalnych (za które w przypadku śmierci pacjenta kierownictwo zakładu może być pociągnięte do odpowiedzialności karnej i cywilnej), oraz wysoka skuteczność metody przy niskich kosztach ich stosowania.

O organizacji stanowisk pracy i sposobie wykonywania czynności w poszczególnych placówkach najlepiej zdecydować może tylko wewnętrzna komisja, która zna specyfikę zadań

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merez, W. Hanke, *op. cit.*

²⁰ *Ibidem*.

²¹ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

zakładu. Powinna zostać dokonana ocena stanu obecnego. Jeżeli wykryte zostaną błędy, należy opracować propozycję zmian i przewidywanych efektów.

Zgodnie z wymienionymi wyżej źródłami i drogami szerzenia się zagrożeń biologicznych stwierdzono, że do podstawowych zasad organizacyjnych należy dążenie do oddzielenia personelu od źródeł zagrożeń. Jednym z podstawowych zadań organizacyjnych jest wyznaczenie miejsc spożywania posiłków. Pomieszczenie takie powinno być odizolowane od pomieszczeń pracy i wyposażone w przedsionek (filtr), w którym można zdjąć ubranie ochronne, umyć i zdezynfekować ręce. Do pomieszczenia takiego nie mogą mieć dostępu pacjenci²².

Stwierdzono, że innym ważnym elementem organizacyjnym ochrony przed szkodliwymi czynnikami biologicznymi jest hermetyzacja transportu materiałów biologicznych, prac związanych z tymi materiałami i ich neutralizacją oraz zużytych środków opatrunkowych i brudnej bielizny. W miarę możliwości finansowych placówki wskazane jest zakupienie urządzeń technicznych gwarantujących izolację personelu od niebezpiecznych czynników (boksy do prac bakteriologicznych, szafy hermetyczne z wyciągiem, opakowania jednorazowe, digestoria itp.). Poprawę stanu bezpieczeństwa można uzyskać poprzez stworzenie systemu samokontroli sanitarnej i audytów wewnętrznych. Permanentne działanie takiej kontroli i zainteresowanie kierownictwa wynikami jej pracy doprowadzi w szybkim czasie do znacznej poprawy wyników pracy.

Do zadań organizacyjnych zaliczono także szkolenia pracowników mające na celu nie tylko poszerzenie wiadomości, ale także działanie wychowawcze zmierzające do utrwalenia prawidłowych nawyków. Jednak najważniejszym warunkiem skuteczności tego działania jest egzekwowanie przez kierownictwo wszelkich szczebli przestrzegania ustalonych zasad²³.

Udowodniono, że ważną rolę dla bezpieczeństwa pracowników spełniają środki ochrony indywidualnej. Niestety, brakuje wygodnych, funkcjonalnych i skutecznych środków ochrony dróg oddechowych oraz oczu, chroniących przed aerozolem zakaźnym, a także przypadkowym zawilgoceniem przez płyny ustrojowe. Potrzebne są nowe rozwiązania techniczne i organizacyjne, eliminujące ryzyko. Chwilowo szpitale borykają się z problemem na poziomie podstawowym, czyli zapewnieniem odpowiedniej liczby odzieży ochronnej. W niektórych placówkach akceptowana jest skandaliczna praktyka prania odzieży ochronnej w domach²⁴.

W świetle przedstawionych wyżej zagrożeń uznano, że ważnym elementem wspomagającym obniżenie ryzyka zawodowego jest stymulowanie odporności organizmu pracowników. W pewnym zakresie jest to proces naturalny na skutek systematycznych kontaktów organizmu z wieloma mikroorganizmami. Dlatego mimo wysokiego stężenia szkodliwych czynników biologicznych w placówkach służby zdrowia pracownicy funkcjonują względnie dobrze. Jednak zachowaniu odporności nie sprzyjają: stres, rekonwalescencja, niewłaściwe odżywianie, przepracowanie, niewyspanie, nadużywanie alkoholu itp., co może spowodować wystąpienie choroby. Są też mikroorganizmy, które u większości ludzi bezwzględnie wywołują chorobę. Z tego powodu konieczne są szczepienia ochronne obowiązkowe przeciwko WZW i przestrzeganie reguł higienicznego trybu życia²⁵.

²² B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merecz, W. Hanke, *op. cit.*

²³ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

²⁴ T. Makowiec-Dąbrowska, Z. Radwan-Włodarczyk, W. Koszada-Włodarczyk, J. Józwiak, *op. cit.*

²⁵ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

4. Zagrożenia fizyczne

Fizyczne czynniki zagrażające zdrowiu to przede wszystkim: hałas, wibracje, promieniowanie oraz czynniki biomechaniczne, które są spowodowane specyfiką wykonywanej pracy i są związane z dźwiganiem, pchaniem, ciągnięciem, operowaniem ciężkimi narzędziami oraz niewłaściwą pozycją przy pracy i monotypią czynności powodującą nierównomierne obciążenie grup mięśniowych²⁶.

Hałas i wibracja należą do zjawisk akustycznych. Udowodniono, że szkodliwość hałasu zależy od wartości natężenia i częstotliwości drgań, czasu ekspozycji, a także wrażliwości osobniczej. Ze względu na różnorodność parametrów, jakie decydują o szkodliwości hałasu i jego oddziaływaniu na organizm ludzki, podzielono hałas na przeszkadzający i uszkadzający. Ostre uszkodzenie słuchu, jak również zagrożenie wynikające z przewlekłego działania hałasu na narząd słuchu w zakładach opieki zdrowotnej na stanowiskach pielęgniarstkich w zasadzie nie występuje. Należy jedynie zwracać uwagę na działanie tzw. „hałasu normalnego”, codziennego, do którego wszyscy się przyzwyczaili, i pomyśleć o ewentualnych usprawnieniach w tym zakresie²⁷.

Wibracje i ich szkodliwość dla organizmu wynika z przenoszenia się drgań mechanicznych z narzędzi mechanicznych na organizm i działa bezpośrednio w punkcie przyłożenia, jak też i pośrednio na cały organizm. W zawodach medycznych występuje najczęściej w stomatologii (wiertarki), protetyce stomatologicznej (szlifierki).

Promieniowanie to strumień energii emitowanej przez układ materialny w postaci fal lub cząstek, a także sam proces emisji. Zależnie od natury emitowanych cząstek wyróżniono: promieniowanie elektromagnetyczne, promieniowanie jądrowe oraz promieniowanie energii fal sprężystych. Najczęściej występujące rodzaje promieniowania w pomieszczeniach zakładów służby zdrowia to: promieniowanie jonizujące aparatów rentgenowskich, promieniowanie elektromagnetyczne w aparatach do fizykoterapii. Na promieniowanie narażeni są więc pracownicy zakładów radiologii, tomografii komputerowej, rezonansu magnetycznego i fizykoterapeuci. Pielęgniarki na promieniowanie narażone są głównie wtedy, gdy są zatrudnione w specyficznych miejscach pracy, np. pracownia TK, MRI, RTG²⁸.

Stwierdzono, że pielęgniarki najbardziej narażone są na działanie czynników biomechanicznych. Choroby przeciążeniowe układu mięśniowo-szkieletowego spowodowane działaniem tych czynników stały się poważnym problemem zdrowotnym i społecznym²⁹.

4.1. Zagrożenia dla kręgosłupa

Na choroby kręgosłupa cierpią często pracownicy służby zdrowia. Badaniami potwierdzono, że połowa kobiet pracujących w szpitalach skarży się na dolegliwości układu mięśniowo-szkieletowego. Zgodnie ze statystykami odnoszącymi się do krajów Wspólnoty Europejskiej oko-

²⁶ T. Makowiec-Dąbrowska, Z. Radwan-Włodarczyk, W. Koszada-Włodarczyk, Z. Józwiak, *op. cit.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

ło 5,6 miliona osób jest dotkniętych dolegliwościami układu mięśniowo-szkieletowego. Przyczyną schorzeń może być praca fizyczna związana z dźwiganiem, pchaniem, ciągnięciem, operowaniem ciężkimi narzędziami. Zagrożeniem dla kręgosłupa jest też niewłaściwa pozycja przy pracy i monotopia czynności powodujących nierównomierne obciążenie grup mięśniowych. Czynniki indywidualne, takie jak: odporność na stres, wiek, płeć, cechy osobnicze, budowa morfologiczna mięśni ścięgien, mają także wpływ na rozwój schorzeń układu mięśniowo-szkieletowego³⁰.

4.2. Przyczyny schorzeń

Udowodniono, że na obciążenie układu mięśniowo-szkieletowego składają się następujące czynniki biomechaniczne:

- a) pozycja przy pracy,
- b) wartość obciążenia zewnętrznego,
- c) częstość powtórzeń wykonywanych czynności,
- d) czas trwania obciążenia.

Czynniki te podczas oceny obciążenia powinny być rozpatrywane łącznie.

Pozycja przyjmowana podczas pracy zależy od konstrukcji stanowiska pracy, konieczności wykonywania określonych czynności i wymiarów antropometrycznych pracownika. Dlatego też przestrzenna konstrukcja stanowiska pracy powinna być tak dopasowana do operatora, żeby zapewnić mu właściwą pozycję ciała – czasami wystarczy odpowiednia regulacja stanowiska pracy, np. wysokości stołu, łóżka³¹.

Stanowisko pracy i wykonywane przez pracownika czynności nie powinny narzucać konieczności utrzymywania niewygodnych pozycji, takich jak skręt czy pochylenie ciała. Pozycje takie wywołują występowanie dużych wartości sił ściskających i tnących oraz momentów sił w kręgosłupie, w stawach kończyn górnych i dolnych, a to jest bezpośrednią przyczyną powstawania dolegliwości układu mięśniowo-szkieletowego.

Stwierdzono, że niewłaściwa pozycja przy pracy może powodować znaczne obciążenie i zmęczenie układu mięśniowego. Zjawisko to pogłębia się, gdy występuje konieczność wywierania dużych sił. Wynika z tego, że wartości sił wywieranych przez pracownika w czasie pracy powinny być utrzymane na akceptowalnym poziomie, zależnym od pozycji ciała i czasu wywierania siły, ale także od cech indywidualnych pracownika. Najbardziej niebezpiecznymi z punktu widzenia obciążenia układu mięśniowo-szkieletowego są wysiłek statyczny i obciążenia powtarzalne³².

4.3. Podnoszenie i przenoszenie chorego

Wykazano, że zagrożenia dla układu mięśniowo-szkieletowego występujące u osób pracujących w służbie zdrowia są związane głównie z podnoszeniem i przenoszeniem chorego oraz

³⁰ H. Aniołczyk, *Pola elektromagnetyczne – źródła, oddziaływanie, ochrona*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.

³¹ T. Makowiec-Dąbrowska, Z. Radwan-Włodarczyk, W. Koszada-Włodarczyk, Z. Józwiak, *op. cit.*

³² H. Aniołczyk, *op. cit.*

koniecznością utrzymywania nienaturalnej pozycji ciała przez dłuższy czas. Dolegliwości układu ruchu pojawiające się u pracowników służby zdrowia mogą powstawać zarówno na skutek kumulujących się mikrourazów, jak i jednostkowego przeciążenia, związanego np. z podniesieniem chorego. W badaniach z 1999 roku, które były przeprowadzane na licznej grupie pielęgniarek, wykazano ścisły związek pomiędzy występowaniem dolegliwości układu mięśniowo-szkieletowego a pozycją przyjmowaną podczas pracy i przenoszeniem chorego. W Polsce limity obciążenia odnoszące się do podnoszenia i przenoszenia podczas pracy określają³³: rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie prac wzbronionych kobietom i rozporządzenie ministra pracy i polityki społecznej w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy ręcznych pracach transportowych³⁴.

Zgodnie z tymi dokumentami określono wartości dopuszczalne podczas podnoszenia – wynoszą one dla kobiet 12 kg masy podczas pracy ciągłej i 20 kg podczas pracy dorywczej. Dla mężczyzn limity te wynoszą odpowiednio 30 i 50 kg³⁵.

Wartości te są znacznie niższe niż masa ciała chorego. W związku z tym przemieszczanie pacjenta na łóżku lub ze stołu operacyjnego na wózek powinno odbywać się przy współudziale co najmniej dwóch osób³⁶.

Podczas pracy grupowej podane wartości dopuszczalne powinny być zmniejszone o 15%. Ważne jest, aby podnoszenie odbywało się na właściwą wysokość. Najlepsza sytuacja występuje wówczas, gdy przemieszczenie odbywa się w poziomie, tzn. wysokość stołu operacyjnego i wysokość wózka jest taka sama. Optymalną wysokością jest wysokość talii pracownika. Udowodniono, że odpowiednia regulacja wysokości stołu i wózka umożliwia wykonywanie czynności przemieszczania chorego w sposób najmniej obciążający układ mięśniowo-szkieletowy. Bardzo często czynności pielęgnacyjne powodują duże obciążenie układu mięśniowo-szkieletowego ze względu na to, że wykonywane są w pozycji pochylonej i wymagają przemieszczania chorego. Obciążenie układu mięśniowo-szkieletowego podczas tego typu pracy może być zmniejszone przez właściwe rozplanowanie czynności pracy (np. przez wykonywanie jej przez dwie osoby)³⁷.

4.4. Operacje chirurgiczne

Inną czynnością, podczas której występuje duże ryzyko powstawania dolegliwości układu mięśniowo-szkieletowego, jest przeprowadzanie operacji chirurgicznych. Podczas trwania zabiegu występuje konieczność utrzymywania wymuszonej pozycji ciała. W tym przypadku nie jest możliwe wprowadzenie przerw w pracy. W związku z tym należy dążyć do tego, aby pozycja ciała była optymalna. Żadna pozycja utrzymywana przez długi okres nie jest zalecana. Jednakże pozycja stojąca z wyprostowanym kręgosłupem jest najbardziej wygodna, powoduje najmniejsze obciążenie i zmęczenie układu mięśniowo-szkieletowego³⁸.

³³ T. Krzysztof, A. Lella, *Choroby zawodowe lekarzy stomatologów*, Via Medica, Gdańsk 2009.

³⁴ H. Aniołczyk, *op. cit.*

³⁵ P. Kostrzewski, J.P. Gromiec, *Zalecenia metodyczne do oceny środowiska pracy w przypadku ekspozycji na rozpuszczalniki organiczne wchłaniane drogą inhalacyjną i przez skórę*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.

³⁶ H. Aniołczyk, *op. cit.*

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ T. Makowiec-Dąbrowska, *op. cit.*

Aby zapewnić pielęgniarkom i lekarzom najlepsze warunki pracy, należy zadbać, żeby płaszczyzna pracy znajdowała się na wysokości łokcia i jak najbliżej ciała operatora. Jest to szczególnie trudne przy różnej wysokości ciała osób biorących udział w operacji. Zalecane byłoby stosowanie odpowiednich podestów, które pozwalają na utrzymanie wyprostowanej pozycji ciała całego zespołowi operacyjnemu. Natomiast po przeprowadzonej operacji zalecane jest wykonanie kilku prostych ćwiczeń, które pozwalałyby na „rozluźnienie kręgosłupa” i zapobiegały jego przeciążeniu wywieranymi dużymi siłami. Wynika z tego, że wartości sił wywieranych przez pracownika w czasie pracy powinny być utrzymywane na akceptowalnym poziomie, zależnym od pozycji ciała i czasu wywierania siły, ale także od cech indywidualnych pracownika. Najbardziej niebezpiecznymi z punktu widzenia obciążenia układu mięśniowo-szkieletowego są wysiłek statyczny i obciążenia powtarzalne³⁹.

Podczas zabiegów chirurgicznych krew lub płyn z przeciętego ropnia może dostać się do śluzówki oka lub nosa i tą drogą znacznie szybciej niż inną dotrzeć do krwioobiegu, a wraz z nim do wszystkich narządów, będąc poważnym zagrożeniem na zakażenie wewnątrzszpitalne⁴⁰.

5. Zagrożenia chemiczne

W placówkach służby zdrowia na co dzień spotykamy się z różnymi substancjami chemicznymi. Część z nich jest zupełnie niegroźna dla zdrowia ludzkiego, ale udowodniono, że duży odsetek stanowią substancje toksyczne, czyli takie, które powodują szkodliwe efekty w organizmie człowieka.

Substancje te występują w postaci:

- a) gazów,
- b) par,
- c) cieczy,
- d) ciał stałych⁴¹.

Efekty działania substancji chemicznych podzielono na miejscowe, układowe i odległe (teratogenne, kancerogenne).

Wykazano, że mogą one występować w następujących miejscach:

- a) w miejscu wchłaniania – skóra, oczy, błony śluzowe nosa, przewód pokarmowy,
- b) w miejscu przemian – wątroba, płuca, nerki, przewód pokarmowy,
- c) w miejscu kumulacji – nerki, ośrodkowy układ nerwowy, wątroba,
- d) w miejscu wydalania – wątroba, przewód pokarmowy, nerki, pęcherz moczowy,
- e) w narządach o szczególnej wrażliwości – gonady, układ nerwowy, narządy wydzielania wewnętrznego, układ krwiotwórczy, układ odpornościowy.

Toksyczność substancji zdefiniowano ogólnie jako zdolność do wywoływania uszkodzeń żywych organizmów. Możliwość wystąpienia efektu działania toksycznego zależy od wielkości dawki.

Dawka może być:

- a) nieskuteczna,
- b) progowa,

³⁹ H. Aniołczyk, *op. cit.*

⁴⁰ B. Dudek, M. Waszkowska, D. Merez, W. Hanke, *op. cit.*

⁴¹ C. Pałczyński, M. Kieć-Świerczyńska, J. Walusiak, *op. cit.*

- c) skuteczna,
- d) śmiertelna⁴².

W przypadku działania toksycznych substancji chemicznych na organizm ludzki dochodzi do zatrucia. Zatrucia podzielono na ostre, podostre i przewlekłe. Jeżeli do zatrucia doszło w trakcie wykonywania pracy zawodowej i było ono związane z występowaniem substancji chemicznych, mówimy wtedy o zatruciu zawodowym. W przypadku zatruc zawodowych najczęściej spotykamy się z zatruciami przewlekłymi. Udowodniono, że powstają one najczęściej w wyniku wchłaniania niewielkich dawek jednej lub większej liczby substancji szkodliwych w warunkach powtarzającego się narażenia⁴³.

Skutki narażenia na szkodliwe substancje chemiczne mogą mieć charakter miejscowy i układowy, a ich przebieg może być ostry lub przewlekły. Skutki miejscowe to działanie: drażniące i uczulające skórę i błony śluzowe. Skutki układowe to zmiany w ośrodkowym i obwodowym układzie nerwowym, wątrobie, nerkach, w układzie sercowo-naczyniowym itd. Wyróżniono także odległe następstwa ekspozycji na substancje toksyczne. Zdefiniowano je jako procesy patologiczne rozwijające się w organizmie po dłuższym lub krótszym okresie utajnienia. Działanie dłuższe może rozwijać się bezpośrednio w organizmach narażonych na działanie substancji toksycznej dopiero w następnych pokoleniach. Zmiany te przyjmują często formę procesu nowotworowego – działanie rakotwórcze. W ostatnich badaniach dużo uwagi poświęca się szkodliwemu działaniu substancji chemicznych na funkcje rozrodcze kobiet i mężczyzn, działanie gonadotoksyczne, embriotoksyczne, teratogenne⁴⁴.

Pracownicy służby zdrowia w swojej pracy najbardziej narażeni są na toksyczne działanie środków dezynfekcyjnych, gazów medycznych stosowanych do znieczulenia ogólnego i cytostatyków.

5.1. Zagrożenia związane z posługiwaniem się lekami cytostatycznymi

Leki cytostatyczne są coraz częściej stosowane w leczeniu chorób nowotworowych, zarówno w szpitalach, jak i w specjalnie powstałych do tego celu gabinetach. Efektowi cytostatycznemu, to znaczy niszczącemu komórki nowotworowe, może towarzyszyć wystąpienie dodatkowych efektów toksycznych, stwarzających ryzyko zawodowe dla pracowników mających do czynienia z tą grupą leków. Istnieje wiele leków cytostatycznych. Z chemicznego punktu widzenia mogą to być substancje nieorganiczne, jak i organiczne związki proteinowe. Bezpieczeństwo i niezawodność farmakologicznej terapii przy leczeniu nowotworów rozpoczyna się od właściwego przechowywania omawianych leków, przygotowania leków cytostatycznych oraz ich podawania. Narażenie zawodowe na działanie cytostatyków występuje podczas przygotowywania leków. Wiąże się to z wdychaniem zanieczyszczonego lekiem powietrza. Podczas sprzątania przedmiotów i powierzchni zanieczyszczonych oraz pielęgnacji chorych po chemioterapii może nastąpić przypadkowe zanieczyszczenie skóry lekiem i wchłonięcie go przez skórę⁴⁵.

⁴² M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

⁴³ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ P. Górski, *Zalecenia do rozpoznawania i profilaktyki zawodowej astmy oskrzelowej*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1997.

Monitorowano narażenie personelu na leki cytostatyczne i przeprowadzono badania stężenia leku w powietrzu, w moczu pracowników oraz oceniono zanieczyszczenie powierzchni. Przeprowadzono również ankiety wśród pracowników narażonych, dotyczą one występowania zaburzeń płodności, patologii ciąży oraz występowania wad wrodzonych u dzieci. Stwierdzono, że najczęstszymi nowotworami powstałymi w wyniku stosowania cytostatyków są:

- a) różne typy ostrych białaczek,
- b) chłoniaki,
- c) raki pęcherza moczowego.

Ryzyko powstania białaczki szpikowej wzrasta przy stosowaniu chemioterapii mieszaną leków z równoczesnym stosowaniem radioterapii. W literaturze opisano uszkodzenie wątroby u pielęgniarek, które przygotowują około 20 porcji cytostatyków miesięcznie w okresie 6–16 lat. Stwierdzono również, że u personelu pielęgniarskiego dochodzi do zwiększonej łamliwości i wypadania włosów, zmian na skórze i paznokciach, występują nudności, świąd skóry, owrzodzenia błony śluzowej nosa⁴⁶.

Przy pracach w narażeniu na środki cytostatyczne nie wolno zatrudniać:

- a) kobiet w ciąży i w okresie karmienia,
- b) pracowników młodocianych,
- c) pracowników narażonych dodatkowo na działanie promieniowania jonizującego (dotatkowy czynnik ryzyka).

Przy styczności ze środkami cytostatycznymi należy przestrzegać wymogów zawartych w rozporządzeniu Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 19 czerwca 1996 roku⁴⁷ w sprawie BHP przy przygotowywaniu, podawaniu i przechowywaniu leków cytostatycznych w zakładach opieki zdrowotnej, a w szczególności dotyczących pomieszczeń pracy oraz wyposażenia pracowników w odzież ochronną i środki ochrony indywidualnego użytku – to jest jednorazowego ubioru ochronnego, rękawic ochronnych, okularów ochronnych oraz maski ochronnej. W pomieszczeniach, w których przygotowuje się leki cytostatyczne, powinny być umieszczone instrukcje zawierające szczegółowe zasady postępowania przy przygotowywaniu i podawaniu tych leków⁴⁸.

Każdy punkt podawania cytostatyków powinien posiadać dygestorium. Chorzy powinni być izolowani, a kieliszki na leki powinny posiadać przykrywkę. Pielęgniarki powinny być wyposażone w środki ochrony osobistej: fartuchy ochronne, maseczki, okulary, rękawice.

Do pracy z lekami cytostatycznymi może być dopuszczona osoba odpowiednio przeszkolona w zakresie:

- a) sposobu działania leków cytostatycznych i ewentualnego ryzyka związanego z pracą przy tych lekach,
- b) właściwego sposobu posługiwania się lekami cytostatycznymi,
- c) sposobu kontrolowania ryzyka związanego z pracą przy tej grupie leków,
- d) właściwego sposobu pozbywania się zanieczyszczonego materiału i odkażania,
- e) zakresu badań profilaktycznych dla osób mających styczność z lekami⁴⁹.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 19 czerwca 1996 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy przygotowywaniu, podawaniu i przechowywaniu leków cytostatycznych w zakładach opieki zdrowotnej, Dz. U. z 1996 r. Nr 80, poz. 376.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

Pomieszczenia powinny:

- a) być wyposażone w dygestorium,
- b) być wyposażone w lożę laminarną do pracy z lekami cytostatycznymi,
- c) zawierać miejsce na środki ochrony indywidualnej do zniszczenia i czyszczenia,
- d) być usytuowane w znacznej odległości od pomieszczeń do przechowywania środków spożywczych oraz przygotowywania i spożywania posiłków, a także w ciągach komunikacyjnych służących do ruchu pacjentów i odwiedzających,
- e) posiadać wentylację mechaniczną zapewniającą 10-krotną wymianę powietrza w ciągu godziny⁵⁰.

Przy podawaniu cytostatyków należy:

- a) stosować środki ochrony indywidualnej,
- b) posługiwać się sprzętem jednorazowym i szczelnym, zapobiegającym wydostawaniu się leku na zewnątrz,
- c) podczas otwierania ampułki z lekiem oraz nabierania leku do strzykawki należy ampulkę przykryć jałowym gazikiem zwilżonym w spirytusie w celu uniknięcia skażenia i skażenia skóry wyciekającym płynem,
- d) podczas podawania tabletek nie należy dopuszczać do rozprzestrzeniania ich pyłu lub drobin oraz nie wolno dotykać ich gołą ręką,
- e) miejsce skażone lekami należy zmyć oraz oczyścić gazą lub ligniną zwilżoną wodą, a następnie osuszyć przez wytarcie,
- f) przy skażeniu skóry, błon śluzowych i oczu należy spłukać je za pomocą dużej ilości wody.

Instrukcje zawierające powyżej wymienione zasady powinny być umieszczone tam, gdzie leki są przygotowywane przed podaniem⁵¹.

5.2. Zagrożenia związane z toksycznym działaniem środków do znieczulenia

Zbadano, że występujące w powietrzu sali operacyjnej stężenia par środków do znieczulenia, takich jak: eter dwuetylowy (obecnie nie stosowany), chlorek etylu czy cyklopropan, nie wykazują szkodliwego działania dla personelu.

Wykazano, że najbardziej szkodliwe działanie na zdrowie pracowników wykazują środki używane do znieczuleń ogólnych podawane drogą wziewną:

1. Halotan – należący do grupy freonów powoduje toksyczne uszkodzenie wątroby⁵².
2. Podtlenek azotu (gaz rozweselający) należy do gazów duszących, fizycznie nie ma on właściwości trujących, ale dostaje się do strefy oddychania, wypiera z powietrza tlen i uniemożliwia wymianę gazową w pęcherzykach płucnych. Duże stężenie podtlenku azotu wykazuje działanie narkotyczne. W stężeniach powyżej 40% powoduje utratę świadomości⁵³.

Jako profilaktykę przed zagrożeniami chemicznymi ze strony środków znieczulających zastosowano zabezpieczenia zapobiegające nadmiernemu gromadzeniu się tych gazów

⁵⁰ P. Górski, *op. cit.*

⁵¹ T. Makowiec-Dąbrowska, Z. Radwan-Włodarczyk, W. Koszada-Włodarczyk, Z. Józwiak, *op. cit.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ C. Pałczyński, M. Kieć-Świerczyńska, J. Walusiak, *op. cit.*

w pomieszczeniach. Stosowano miejscowe odciągi i usuwano poza pomieszczenia sal operacyjnych opary środków znieczulających wydychanych przez pacjenta. Pamiętajmy, aby w pomieszczeniach tych sprawnie działała wentylacja ogólna.

W szeroko rozwijającym się przemyśle farmaceutycznym zaobserwowano najczęściej skórne odczyny alergiczne oraz dychawicę oskrzelową jako reakcje organizmu na środowiskowe zagrożenia chemiczne w miejscu pracy. Uznano, że czynnikiem uczulającym mogą być antybiotyki, chloropromazyna i wiele innych substancji. Wprowadzano na rynek coraz to nowsze środki dezynfekcyjne, często bardzo żrące, które narażają personel medyczny nie tylko na alergie, ale także na poparzenia, zaniki błon śluzowych i wiele innych reakcji niepożądanych. Coraz powszechniej spotyka się wśród pracowników uczulenia na latex, z którego wykonane są rękawice ochronne⁵⁴.

Rozwijający się przemysł chemiczny dostarcza nam coraz więcej preparatów i substancji chemicznych, które wykorzystano w codziennym życiu i w medycynie. Nierozłącznie związane są z tym zagrożenia dla zdrowia. Dlatego stosując środki chemiczne w swojej pracy, musimy wykazywać się rozwagą i przestrzegać opracowanych zasad postępowania.

6. Zagrożenia psychiczne

Pracownicy służby zdrowia to grupa zawodowa, u której bardzo wyraźnie widać wpływ psychospołecznych warunków pracy na zdrowie. Warunki te nie tylko rzutują na produktywność, ale mają też uchwytny związek ze zdrowiem fizycznym i psychicznym. Przy niewłaściwym ukształtowaniu warunków pracy pod wpływem czynników psychicznych może dojść do załamania zdrowia pracownika w nie mniejszym stopniu, niż dzieje się to pod wpływem czynników fizycznych lub chemicznych.

Powyższe poglądy potwierdzono w rachunku ekonomicznym dotyczącym kosztów chorób wynikających ze stresów w pracy. W USA koszty strat z tytułu chorób związanych ze stresem oszacowano przez różne źródła od 100 do 150 mld dolarów rocznie w skali kraju⁵⁵.

Udowodniono, że zagrożeniami psychicznymi dla zdrowia pielęgniarek i czynnikami wywołującymi stres, czyli stresorami, mogą być zarówno wymagania fizyczne stawiane organizmowi, np. konieczność zwalczania infekcji bakteryjnej czy podjęcie wysiłku dynamicznego (np. podczas akcji reanimacyjnej), jak i wymagania stawiane przez środowisko społeczne, np. nacisk otoczenia na wzrost wydajności w pracy lub zastraszanie zwolnieniem z pracy z powodu redukcji etatów w placówkach służby zdrowia. Stwierdzono, że przedłużające się reakcje stresowe są niebezpieczne dla zdrowia.

Zbadano, że napięcie psychiczne wywołane stresem może manifestować się:

- a) na poziomie przeżyć psychicznych – depresja, niepokój, wyczerpanie, brak zadowolenia z pracy, znajomych czy życia w ogóle,
- b) na poziomie fizjologicznymi – podwyższenie ciśnienia krwi, zaburzenia rytmu serca, zmiany w systemie hormonalnym,
- c) na poziomie behawioralnym – stosowanie używek, powodowanie wypadków, absencja w pracy⁵⁶.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ M. Jakubowski, M. Trzcinka-Ochocka, G. Raźniewska, *op. cit.*

⁵⁶ *Ibidem*.

Stwierdzono, że aktualnie największymi zagrożeniami zdrowia spowodowanymi zagrożeniami psychicznymi są:

- a) stres pracy zmianowej,
- b) zespół wypalenia zawodowego, który powstaje na skutek długotrwałego działania czynników stresogennych.

6.1. Stres pracy zmianowej

Negatywne skutki pracy zmianowej zaobserwowano już w XIX wieku. Wiadomo także, że w niektórych zawodach nie można tej pracy wyeliminować. Jedynym wyjściem jest opracowywanie jak najbardziej optymalnych systemów zmianowych. Pracownicy zatrudnieni w systemie zmianowym muszą się dostosować nie tylko do pracy w godzinach nocnych, ale muszą uporać się również z nierytmicznością natężenia pracy, która jest czynnikiem wielkiego obciążenia. W wyniku badań ustalono, że więcej pracy głównej, tj. opieki nad chorym, jest w poniedziałki, środy i piątki w godzinach od 8 do 10 i od 16 do 19, zaś mniejsze obciążenie przypada na wtorki i czwartki w godzinach od 11 do 16 i od 19 do 22⁵⁷.

Opieka nad pacjentem w szpitalu powinna mieć charakter ciągły. Z tego względu należy planować nakładanie się dyżurów w półgodzinnym wymiarze, by kończący pracę mogli przekazać informacje dotyczące samopoczucia, zleconych leków, zabiegów i badań każdego z pacjentów w postaci tzw. raportu⁵⁸.

Wszyscy zdajemy sobie sprawę z tego, że praca zmianowa narusza dobowe rytmy procesów fizjologicznych i psychicznych, dezorganizuje życie rodzinne i społeczne oraz wywołuje wiele niekorzystnych reakcji organizmu.

Ustalono, że najczęstszymi niekorzystnymi objawami zgłaszanymi przez osoby pracujące na zmiany są:

- wyczerpanie emocjonalne,
- niechęć przed pójściem do pracy,
- poczucie porażki,
- wycofywanie się w obliczu trudności,
- opóźnianie kontaktu z pacjentem,
- brak pozytywnych uczuć,
- niezdolność do koncentracji na osobie pacjenta,
- bezradność,
- cynizm,
- demonstrowanie wrogiej postawy,
- rygoryzm,
- zaburzenia snu,
- unikanie rozmów o pracy,
- zaabsorbowanie sobą,
- nadużywanie środków uspokajających,
- częste przeziębienia i grypy,

⁵⁷ P. Górski, C. Pałczyński, *Alergia na środki odkażające. Choroby dróg oddechowych – diagnostyka, orzecznictwo, profilaktyka*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.

⁵⁸ K. Marek, *Choroby zawodowe*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2001.

- bóle głowy,
- zaburzenia żołądkowo-jelitowe,
- trudności w myśleniu,
- niechęć do wprowadzania zmian,
- podejrzliwość i brak zaufania,
- zbyt silna reakcja na słabe bodźce,
- łatwe popadanie w konflikty,
- mniejsza wydajność,
- poczucie braku kontroli,
- niepewność,
- niespełnienie oczekiwań,
- poczucie krzywdy (daję więcej niż otrzymuję),
- nadmierny dystans do pacjenta,
- utrata wiary w siebie i w swoją pracę,
- uczucie zaniedbywania swojej rodziny⁵⁹.

Niedogodności pracy zmianowej stają się jeszcze dotkliwsze przy stosowaniu tzw. szybkiej rotacji dyżurów (co 1–3 dyżury). Osoby zatrudnione w takim systemie uskarżają się na ciągłe zmęczenie, kłopoty ze snem, zakłócenia w życiu rodzinnym. Częściej sięgają po lekarstwa i używki, więcej palą, cierpią z powodu różnych schorzeń, odwiedzają lekarza i korzystają ze zwolnień. Mniej uciążliwa jest rotacja średnia, co 7 dyżurów, i długa, powyżej 7 dyżurów. W krajach zachodnich i USA spotyka się kilkumiesięczne, a nawet kilkuletnie okresy pracy na zmianie popołudniowej lub nocnej.

Zastanawiając się nad stresem towarzyszącym pracy zmianowej, rozważano równocześnie następujące czynniki:

- a) zakres uprawnień i odpowiedzialności, stosunki międzyludzkie, możliwości awansu, właściwe wykorzystanie wiedzy i umiejętności,
- b) przeciążenia: ilościowe (przepełnione oddziały, masowy napływ pacjentów podczas dyżuru ostrego),
- c) fizyczne: wymuszone pozycje podczas pracy, przenoszenie chorych itp.
- d) jakościowe: praca zbyt trudna, wymuszona koncentracja uwagi, odpowiedzialność (pielęgniarka często pełni rolę banku informacji zapewniającego integrację opieki),
- e) konieczność szybkiej oceny stanu chorego i podejmowanie decyzji, obciążenia psychiczne, zwłaszcza na oddziałach onkologicznych, intensywnej terapii, reanimacji, hematologii,
- f) warunki fizyczne stan techniczny obiektu, liczba i jakość sprzętu, mikroklimat, zanieczyszczenie powietrza, kontakt z materiałem zakaźnym,
- g) niebezpieczeństwo powstania zespołu wypalenia zawodowego⁶⁰.

6.2. Metody zapobiegania

Ustalono, że stres związany z pracą zmianową można zmniejszyć poprzez przestrzeganie następujących zasad:

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ E. Wągrowska-Koski, R. Soćko, S. Czerczak, M. Rybacki, M. Lewańska, *Profilaktyczna opieka zdrowotna nad pracującymi*, część 4, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2009.

a) nie komasować dyżurów nocnych, po nocce co najmniej 24, a nawet 48 godzin czasu wolnego, raz w miesiącu wolny weekend,

b) zatrudnienie dodatkowych osób w godzinach nasilenia pracy, utrzymywanie kontroli rozkładu dyżurów, doraźne zatrudnianie pracowników, wyłączenie z pracy zmianowej osób po operacjach, ze schorzeniami układu sercowo-naczyniowego, oddechowego, nerwowego, mających mniej niż 18 i więcej niż 50 lat, przeprowadzanie badań okresowych, kształtowanie umiejętności odpoczywania, udzielanie profesjonalnego wsparcia, dbałość o dobre warunki pracy i utrzymanie kondycji fizycznej, przenoszenie długoletnich pracowników zmianowych na dyżury dzienne bez obniżania płacy, uwzględnienie specyficznej sytuacji kobiet pracujących⁶¹.

6.3. Zespół wypalenia zawodowego

Zespół wypalenia zawodowego zdefiniowano jako „stan psychicznego i fizycznego wyczerpania, który powstaje w wyniku działania długotrwałych negatywnych uczuć, rozwijających się w pracy i w obrazie własnym człowieka. Jest to powoli zaczynający się stan wyczerpania cielesnego, duchowego lub uczuciowego występujący w życiu zawodowym, w czasie wolnym od pracy, w kręgu przyjaciół, w związku partnerskim i w rodzinie”⁶².

Czynniki zagrożenia zespołem wypalenia zawodowego pogrupowano w następujące kategorie:

- a) czynniki osobowościowe,
- b) czynniki środowiska rodzinnego,
- c) czynniki występujące w okresie kształcenia zawodowego,
- d) czynniki środowiska pracy.

Stwierdzono, że czynniki występujące w środowisku pracy stanowią dużą część uwarunkowań problemu. Zagrożenie zespołem wypalenia zawodowego jest duże.

Wykazano, że czynniki osobowościowe, które predysponują do wystąpienia zespołu wypalenia zawodowego, są to przede wszystkim:

- a) poczucie małej wartości,
- b) niska samoocena,
- c) system destrukcyjnych przekonań osobistych,
- d) system destrukcyjnych przekonań zawodowych⁶³.

Czynniki środowiska pracy – pierwszą okolicznością, która determinuje pracę, jest jej zmianowy charakter i rozregulowanie wewnętrznego zegara biologicznego. Często dochodzi rozczarowanie niskim wynagrodzeniem. Zdarza się, że wymagania położonych są zbyt duże w stosunku do aktualnych możliwości z jednej strony, a technicznych i organizacyjnych ograniczeń z drugiej. Pielęgniarki, które stanowią dużą rzeszę pracowników służby ochrony zdrowia, spotykają się z wielością często sprzecznych decyzji.

Polecenia wydają im:

⁶¹ E. Wągrowska-Koski, R. Soćko, S. Czerczak, M. Rybacki, M. Lewańska, *op. cit.*

⁶² M. Kieć-Świerczyńska, B. Kręcisz, *Zasady diagnostyki i profilaktyki zawodowego zapalenia skóry u osób narażonych na aldehydy stosowane w przemyśle*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2001.

⁶³ T. Wittczak, C. Pałczyński, *Interaktywny program kontroli alergii zawodowej*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2006.

- a) starsza koleżanka,
- b) pielęgniarka oddziałowa,
- c) lekarz prowadzący,
- d) ordynator oddziału,
- e) przełożona pielęgniarek,
- f) lekarze konsultanci,
- g) pracownicy administracji,
- h) dyrektor jednostki.

Pielęgniarki ten problem opisują następująco: „Każdy coś ode mnie chce, nikomu nie mogę odmówić, bo zaraz robią aferę. Jak chcę się postawić, słyszę groźbę: Jak się pani nie podoba praca, to może pani ją zmienić – na pani miejsce mam wiele podań od bezrobotnych pielęgniarek!”⁶⁴.

Pielęgniarki często skarżą się na brak szacunku ze strony bezpośrednich przełożonych, wyrażające się pomniejszaniem ich wartości, a także brakiem pochwał za dobrze wykonane zadania. Pielęgniarki, jeżeli są w ogóle oceniane, to omawiane są z nimi tylko ich niedociągnięcia. Ocenianie odbywa się na podstawie niejasnych kryteriów, często nieznanym ocenianej pielęgnowarce. Niekiedy ocena brzmi: „Pani źle pracuje”. Na pytanie: „Źle, to znaczy jak?” nie pada żadna konkretna odpowiedź. Wypowiedzi oceniających przełożonych są bardziej emocjonalne niż rzeczowe.

Czasami pielęgniarki powracające z kursów i próbujące wprowadzić nowe metody pracy słyszą od swoich bezpośrednich przełożonych: „Niech się pani weźmie do pracy, jest tu pani tylko pielęgniarką”. Podobną metodę stosują lekarze chcący ustawić pielęgniarki na właściwym miejscu w szeregu. Takie działania nazywane są „podcinaniem skrzydeł”. Przytoczone „scenki” są przykładem patologicznej komunikacji interpersonalnej w miejscu pracy, która jest poważnym źródłem zagrożenia zdrowia psychicznego pielęgniarek, prowadzącym do wypalenia zawodowego. Wydaje się, że w podobnych sytuacjach można mówić o przemocach psychicznych, której ulegają pielęgniarki podczas wykonywania obowiązków służbowych⁶⁵.

6.4. Stres pracy z umierającymi

Praca z osobami umierającymi jest nieodłącznym elementem pracy personelu medycznego. Jest to bardzo stresujący czynnik, który może stanowić poważny problem, zwłaszcza dla osób młodych, zaczynających pracę w zawodzie.

Uznano, że przystosowanie do pracy zawodowej oznacza stan równowagi między stopniem zaspokojenia potrzeb osoby pracującej a wymaganiami stawianymi jej przez pracę.

Wyrazem dobrej adaptacji jest zadowolenie z pracy. Gdy wymagania pracy są niewspółmiernie duże, występują objawy stresowego przeciążenia, gdy zbyt małe – nuda. Do stresowego przeciążenia pracą mogą się dodatkowo przyczynić stresujące czynniki pozazawodowe⁶⁶.

Najbardziej typowe stresory zawodowe można ująć w dwie grupy:

⁶⁴ E. Wągrowska-Koski, B. Nowakowska, R. Soćko, S. Czerczak, *Profilaktyczna opieka zdrowotna nad pracującymi*, część 3, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2005.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Z. Knychalska-Karwan, *Zagrożenia zdrowotne lekarzy stomatologów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.

1. Problemy organizacji pracy, konflikty z przełożonymi, kolegami, administracją itp. Ten rodzaj problemów występuje niezależnie od rodzaju wykonanej pracy, na wielu stanowiskach.

2. Problemy pacjenta i jego rodziny. Do tej grupy należą konsekwencje obciążenia psychicznego spowodowanego nadmierną identyfikacją opiekuna z chorym i zbyt silnymi związkami emocjonalnymi.

Dla większości pracowników innym bardzo ważnym problemem jest fakt, że często nie akceptują oni cierpienia w żadnej formie, mimo że doświadczenie powszechne wskazuje, że pewna „dawka” cierpienia jest w życiu nieunikniona, a nawet spełnia rolę pozytywną.

Źródłem nadmiernego obciążenia psychicznego u personelu medycznego bywa także tendencja do generalizacji objawów nowotworowych, powodująca, że np. każde znamię u siebie lub u bliskiej osoby postrzegane bywa jako czerniak⁶⁷.

Bardzo często stresowe reakcje są spowodowane przez stawianie sobie zbyt dużych wymagań, co wyraża się przeświadczeniem, że:

a) sprawowana opieka musi być zawsze jednakowo dobra (co praktycznie jest niewykonalne),

b) wszystkich pacjentów powinno się lubić jednakowo (co nie może być prawdą i nie powinno budzić poczucia winy w przypadku niespełnienia),

c) celem bezwzględny sprawowanej opieki jest „dobra śmierć” naszego pacjenta.

Tymczasem należy sobie zdać sprawę, że jakość śmierci człowieka zależy tylko w niewielkim stopniu od jakości sprawowanej opieki. Składają się na nią przecież również i inne czynniki, takie jak osobowość chorego, jego życie duchowe, stosunek do spraw ostatecznych itp.

Skutkiem przystosowania do pracy, podobnie jak przystosowania do choroby, są pewne postawy i strategie obronne świadome i podświadome⁶⁸.

Do negatywnych mechanizmów obronnych spotykanych u personelu medycznego należą:

a) unikanie pacjenta, ograniczanie częstości wizyt, wysyłanie „zastępców”, kiedy przewidywane są trudne rozmowy itp.,

b) nadmierna rzeczowość w kontakcie z chorym, ucieczka w statystykę, dane liczbowe, teoretyczne wyjaśnienia itp.,

c) zaprzeczanie ważności i pożytku wynikającego z dobrej komunikacji z chorym,

d) tłumienie własnych przeżyć,

e) celowa „twardość” (w imię zachowania korzystnego dystansu),

f) ucieczka w instrumentalność (koncentracja na aktywności manualnej).

Z kolei pozytywne mechanizmy obronne to:

a) działania w kierunku podnoszenia kwalifikacji i płynące z nich poczucie kompetencji,

b) przeświadczenie, że „jestem w tym dobry”, empatyczny, ciepły kontakt z pacjentem i rodziną, satysfakcjonujący emocjonalnie obie strony, rozładowanie własnych emocji w kontakcie z osobami bliskimi (np. „wygadanie się”).

Postawy, jako względnie trwałe nastawienie całej osobowości do jakiegoś zjawiska lub problemu, podzielono na negatywne lub pozytywne.

Przykładami negatywnych postaw są:

a) postawa niechętna – pacjent postrzegany jest jako źródło kłopotów,

b) postawa obojętna – pacjent jest traktowany jak przedmiot; nad jego głową prowadzi się rozmowy na tematy osobiste (np. zmieniając mu w tym czasie opatrunek),

⁶⁷ T. Wittczak, C. Pałczyński, *op. cit.*

⁶⁸ Z. Knychalska-Karwan, *op. cit.*

c) postawa protekcyjna – pacjent traktowany jest pobłaźliwie, jak małe dziecko, za które należy decydować, z którego zdaniem nie należy się specjalnie liczyć,

d) postawa „świętoszka” – wyniszczanie się dla innych i zaniedbywanie potrzeb własnych oraz własnej rodziny z egocentrycznej chęci dowartościowania się, co po pewnym czasie prowadzi do niezadowolenia, poczucia krzywdy i nieskuteczności podejmowanych działań⁶⁹.

Postawy pozytywne to:

a) postawa partnerska, zakładająca układ wzajemnej wymiany wartości; pacjent jest stroną w dialogu, bierzemy pod uwagę jego opinię, a przez unikalność jego życia i niepowtarzalność osobowości jest on dla nas źródłem cennych doświadczeń i wzbogacenia,

b) postawa filozoficzno-heterocentryczna (będąca przeciwieństwem infantylniej postawy egocentrycznej), która zakłada, że dorosłe życie wymaga od człowieka spełnienia wymogu bycia potrzebnym, satysfakcji płynącej z poczucia użyteczności i sensownie podejmowanych działań; postawa ta jest zwykle bardzo mobilizująca; dodatkowym akcentem „nagradzającym” okazuje się tu wdzięczność okazywana przez pacjenta lub rodzinę,

c) postawa religijna, w której motywem nadrzędnym jest służba Bogu przez pracę dla drugiego człowieka⁷⁰.

7. Choroby zawodowe

Chorobami zawodowymi w pojęciu lekarskim nazwano wszelkie zaburzenia stanu zdrowia ściśle związane ze stanowiskiem pracy zawodowej lub sposobami jej wykonywania. Prawodawstwo większości krajów przewiduje świadczenia pieniężne dla osób dotkniętych chorobami zawodowymi i wprowadza obowiązek zgłaszania i rejestracji tych chorób. Stąd choroby zawodowe stają się pojęciem lekarskoprawnym, a informacje o ich rodzaju i częstotliwości występowania są zależne od obowiązujących w danym kraju przepisów. Przepisy prawne obowiązujące w Polsce warunkują rozpoznanie choroby zawodowej umieszczeniem jej w obowiązującym wykazie chorób zawodowych. Aktem prawnym regulującym przepisy dotyczące chorób zawodowych jest rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 czerwca 2009 roku w sprawie chorób zawodowych⁷¹. Według aktualnie obowiązującej definicji za choroby zawodowe uznano choroby określane w wykazie chorób zawodowych, jeżeli zostały spowodowane działaniem czynników szkodliwych dla zdrowia, występujących w środowisku pracy lub sposobem wykonywania pracy⁷².

Dla rozpoznania choroby zawodowej konieczne jest zatem spełnienie dwóch warunków:

a) choroba musi być wymieniona w wykazie chorób zawodowych,

b) konieczna jest możliwość obiektywnego wykazania, że choroba została spowodowana przez warunki pracy, względnie udział czynnika zawodowego można przyjąć przeważającym prawdopodobieństwem.

⁶⁹ T. Wittczak, C. Pałczyński, *op. cit.*

⁷⁰ Z. Knychalska-Karwan, *op. cit.*

⁷¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 czerwca 2009 r. w sprawie chorób zawodowych, Dz. U. z 2009 r. Nr 105 poz. 869.

⁷² M. Kieć-Świerczyńska, B. Kręcisz, B. Krysiak, J. Stetkiewicz, U. Ruta, B. Krajewska, W. Szymczak, *Zalecenia do wczesnego rozpoznawania chorób skóry wywołanych działaniem środków odkażających*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1997.

Można więc uważać za zawodowe jedynie te choroby, które spełniają następujące warunki: wykazują charakterystyczny obraz kliniczny i mogą być wywołane jedynie przez określony czynnik szkodliwy występujący w środowisku pracy, występują również w populacji ogólnej i uwarunkowane są różnymi przyczynami, jednak częstość ich występowania przy narażeniu na określony czynnik szkodliwy jest znacznie większa i warunki pracy wpłynęły w sposób dominujący na ich powstanie. Nie mogą być uważane za choroby zawodowe występujące z dużą częstotliwością w populacji ogólnej (np. tzw. choroby cywilizacyjne), których przebieg może być niekiedy modyfikowany przez warunki pracy, lecz wpływ tych warunków na ich powstanie jest niewielki lub z goła hipotetyczny, a czynnikami dominującymi są przyczyny pozazawodowe.

Rozpoznanie choroby zawodowej musi być poprzedzone dokładnym wywiadem o narażeniu zawodowym. Oprócz informacji uzyskanych od pacjenta konieczne jest zapoznanie się z charakterystyką miejsca pracy, którą prowadzą lekarze zakładowi, oraz z wynikami pomiarów stężenia i natężenia czynników szkodliwych. Dopuszczalne wartości tych czynników określają specjalne przepisy. Badania i pomiary czynników szkodliwych dla zdrowia występujących w środowisku pracy są przeprowadzane przez laboratoria:

- a) Państwowej Inspekcji Sanitarnej,
- b) Centralnego Instytutu Ochrony Pracy,
- c) jednostki badawczo-rozwojowej w dziedzinie medycyny pracy.

Państwowy Wojewódzki Inspektor Sanitarny może również upoważnić laboratoria zakładowe, a także inne laboratoria, do dokonywania badań i pomiarów czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy. Wszystkie wymienione uregulowania wynikają z faktu, że higieniczna ocena warunków pracy należy do odpowiedzialnych i trudnych zadań, wymagających stosowania odpowiedniej aparatury, strategii i takich metod pomiarowych, które umożliwiają dokonanie miarodajnej oceny rodzaju oraz wielkości narażenia zawodowego na konkretnych stanowiskach pracy⁷³.

Do przyczyn chorób zawodowych zaliczono działanie szkodliwości zawodowych, które można podzielić na następujące rodzaje:

- a) substancje o działaniu toksycznym, drażniącym, alergizującym lub wykazującym aktywność biologiczną,
- b) czynniki fizyczne,
- c) uciążliwości związane ze sposobem wykonywania pracy,
- d) czynniki zakaźne i pasożytnicze.

Do pierwszej grupy szkodliwości zaliczono pyły, mgły, dymy i gazy ujawniające działanie chorobotwórcze zwykle po długotrwałym narażeniu. Działając w dużych stężeniach, mogą być przyczyną zatruc. Działanie alergizujące lub rakotwórcze niektórych czynników szkodliwych może ujawnić się mimo nieprzekroczenia normatywów higienicznych⁷⁴.

Wśród czynników fizycznych najbardziej rozpowszechnionych wymieniono hałas i wibracje. Do tej grupy szkodliwości należy również promieniowanie elektromagnetyczne, niska i wysoka temperatura, zmiany ciśnienia barometrycznego. Stosunkowo mało poznane i trudne do oceny są zmiany chorobowe wywołane sposobem wykonywania pracy. Są to różnego rodzaju zmiany w tkankach okołostawowych i nerwach obwodowych, wynikające

⁷³ M. Kieć-Świerczyńska, B. Kręcisz, B. Krysiak, J. Stetkiewicz, U. Ruta, B. Krajeska, W. Szymczak, *op. cit.*

⁷⁴ *Ibidem.*

z przeciążenia lub wymuszonej pozycji przy pracy. Choroby zakaźne i pasożytnicze są uznawane za zawodowe, jeżeli ryzyko zachorowania wyraźnie wzrasta w związku z wykonywaną pracą zawodową.

7.1. Rozpoznawanie chorób zawodowych

Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 18 listopada 1983 roku⁷⁵ jednostkami właściwymi do rozpoznawania chorób zawodowych są poradnie oraz kliniki chorób zawodowych, a także oddziały chorób zawodowych, które wchodzi w skład odpowiednich zakładów społecznej służby zdrowia, akademii medycznych lub instytutów naukowo-badawczych. Do rozpoznawania ostrych chorób zawodowych leczonych szpitalnie jest uprawniony każdy zakład służby zdrowia hospitalizujący chorego. Z ustaleń prawnych wynika, że uprawnienia do rozpoznawania chorób zawodowych mają tylko określone jednostki służby zdrowia, które są najbardziej kompetentne w dziedzinie patologii zawodowej. Tego rodzaju ograniczenia wynikają z faktu, że rozpoznawanie chorób zawodowych należy do zadań trudnych, złożonych i wymagających dużego doświadczenia oraz interdyscyplinarnej wiedzy z dziedziny szeroko pojętej medycyny pracy. Składa się na to znajomość biologicznego działania szkodliwych czynników środowiska pracy i odległych następstw zagrożeń zawodowych, znajomości symptomatologii chorób zawodowych oraz zasad ich rozpoznawania, a także właściwa interpretacja informacji o zagrożeniach zawodowych i wynikach badania epidemiologicznego w środowisku pracy, analiza dokumentacji dotyczącej przebiegu zatrudnienia i przebiegu choroby z uwzględnieniem jej dynamiki, jak również znajomość obowiązujących przepisów prawnych⁷⁶.

Po dokonaniu klinicznego rozpoznania choroby zawodowej uprawniona placówka służby zdrowia przesyła terenowemu inspektorowi sanitarnemu orzeczenie lekarskie. Orzeczenie to nie ma charakteru decyzji administracyjnej, którą wydaje dopiero Państwowa Inspekcja Sanitarna uprawniona do formalnego stwierdzenia choroby zawodowej. W razie podejrzenia o chorobę zawodową zakłady służby zdrowia oraz zakłady pracy są obowiązane do skierowania pracownika do jednostki służby zdrowia, która jest uprawniona do rozpoznawania chorób zawodowych, i załączenia do skierowania dokumentacji lekarskiej, która zawiera informacje dotyczące przebiegu choroby i przebiegu pracy zawodowej oraz rodzaju i wielkości zagrożeń zawodowych występujących w środowisku pracy⁷⁷.

8. Zakończenie

Pracownicy służby zdrowia stanowią grupę zawodową, której zdrowie jest narażone podczas wykonywania pracy zawodowej. Ważne jest, aby pracownicy zdawali sobie sprawę z tych zagrożeń, potrafili je identyfikować i stosowali profilaktykę. Natomiast pracodawcy mają obowiązek zabezpieczania odpowiedniej ilości środków ochrony osobistej, organizowania szkolenia i przestrzegania obowiązujących przepisów.

⁷⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 listopada 1983 r. w sprawie chorób zawodowych, Dz. U. z 1983 r. Nr 65, poz. 294.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

BIBLIOGRAFIA

- Aniołczyk H., *Pola elektromagnetyczne – źródła, oddziaływanie, ochrona*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.
- Bagiński H., *Stres pracy zmianowej*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 1999, nr 4, s. 5.
- Bałtysiuk J., *Pracujmy zdrowsi*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych Warszawa 1995.
- Bartkowiak G., *Czynniki kształtujące zachowania zdrowotne człowieka na przestrzeni życia. Teoria i praktyka*, AM Poznań, Poznań 2008.
- Bieli A., *Stres w pracy zawodowej*, Wydawnictwo KUL Lublin 1990.
- Chakowski M., *Mobbing; aspekty prawne*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
- Chobot A., *Ochrona pracy*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- Choroby cywilizacyjne*, „Nowa Klinika” 2009, nr 3–4.
- Ciuruś M.J., *Zapobieganie zakażeniom w gabinetach zabiegowych a jakość usług medycznych*, Adi, Łódź 1999.
- Dawydzik L., *Ochrona zdrowia pracujących*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2003.
- Dudek B., Waszkowska M., Merecz D., Hanke W., *Ochrona zdrowia pracowników przed skutkami stresu zawodowego*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2004.
- Fengler J., *Pomaganie męczy: wypalenie w pracy zawodowej*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000.
- Górski P., Pałczyński C., *Alergia na środki odkażające. Choroby dróg oddechowych – diagnostyka, orzecznictwo, profilaktyka*, Instytut Medycyny pracy, Łódź 2000.
- Górski P., *Zalecenia do rozpoznawania i profilaktyki zawodowej astmy oskrzelowej*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1997.
- Gromadzka-Ostrowska J., Włodarek D., Toeplitz Z., *Edukacja prozdrowotna*, SGGW, Warszawa 2003.
- Gwóźdź B., Dawidowicz A., *Medycyna pracy*, PZWL, Warszawa 1995.
- Haberny J., *Instruktaż stanowiskowy – pielęgniarka, pielęgniarz*, Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, Gdańsk 2001.
- Jakubowski M., Trzcinka-Ochocka M., Raźniewska G., *Monitoring biologiczny narażenia zawodowego i środowiskowego na metale – metody oznaczania, interpretacja wyników*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.
- Janiak M., Wójcik A., *Medycyna zagrożeń i urazów radiacyjnych*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2004.
- Karnafel W., Muszyński J., *Choroby cywilizacyjne*, „Nowa Klinika” 2005, nr 9–10.
- Karski J., *Postępy promocji zdrowia. Przegląd międzynarodowy*, CeDeWu, Warszawa 2008.
- Kieć-Świerczyńska M., Kręcisz B., Krysiak B., Stetkiewicz J., Ruta U., Krajeska B., Szymczak W., *Zalecenia do wczesnego rozpoznawania chorób skóry wywołanych działaniem środków odkażających*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1997.

- Kieć-Świerczyńska M., Kręcisz B., *Zasady diagnostyki i profilaktyki zawodowego zapalenia skóry u osób narażonych na aldehydy stosowane w przemyśle*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2001.
- Kieć-Świerczyńska M., Krysiak B., *Stosowanie odpowiednich środków odkażających w zakładach służby zdrowia*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1998.
- Knychalska-Karwan Z., *Profilaktyka najczęstszych schorzeń stomatologów związanych z pracą zawodową*, CZELEJ 2007.
- Knychalska-Karwan Z., *Zagrożenia zdrowotne lekarzy stomatologów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
- Kolarzyk E., *Wybrane problemy higieny i ekologii człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Koradecka D., *Bezpieczeństwo pracy i ergonomia*, tom I i II, Centralny Instytut Ochrony Pracy, Warszawa 1997.
- Kosińska M., Kułagowska E., *Pielęgniarstwo – ciężka praca fizyczna*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 2001, nr 9, s. 12.
- Kostrzewski P., Gromiec J.P., *Zalecenia metodyczne do oceny środowiska pracy w przypadku ekspozycji na rozpuszczalniki organiczne wchłaniane drogą inhalacyjną i przez skórę*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.
- Krajewska-Kułak E., Lewko J., *Zagrożenia biologiczne w służbie zdrowia*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 2001, nr 3, s. 26.
- Krasucki P., Rogoziński A., Jethon Z., *Normy fizjologiczno-higieniczne w medycynie przemysłowej*, PZWŁ, Warszawa 2003.
- Leowski J., *Polityka zdrowotna a zdrowie publiczne*, CeDeWu, Warszawa 2008.
- Liu D., *Zagrożenia dla kręgosłupa*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 2001, nr 3, s. 2.
- Makowiec-Dąbrowska T., *Ochrona pracy kobiet – konieczny warunek ochrony zdrowia kobiet pracujących. Medyczne uzasadnienie przepisów dotyczących prac wzbronionych kobietom*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.
- Makowiec-Dąbrowska T., Radwan-Włodarczyk Z., Koszada-Włodarczyk W., Józwiak Z., *Obciążenie fizyczne – praktyczne zastosowanie różnych metod, oceny*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2000.
- Marek K., *Choroby zawodowe*, Wydawnictwo Lekarskie PZWŁ, Warszawa 2001.
- Mielżyńska D., *Markery biologiczne w ocenie narażenia zawodowego i środowiskowego ludzi na wielopierścieniowe węglowodory aromatyczne*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2008.
- Murray C., Lopez Vesalius A., *Globalne obciążenie chorobami*, tom I, Kraków 2000.
- Murray C., Lopez Vesalius A., *Higiena, profilaktyka i organizacja w zawodach medycznych*, Wydawnictwo Lekarskie PZWŁ, Warszawa 2003.
- Nyklewicz W., *Co zagraża pielęgniarce? Zespół wypalenia zawodowego*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 2001, nr 9, s. 12.
- Ogińska H., Pokorski J., *Niedobór snu u pielęgniarek*, „Magazyn Pielęgniarki i Położnej” 2005, nr 9, s. 12.

- Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K., *Promocja zdrowia psychicznego: badania i działania w Polsce*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2008.
- Pałczyński C., Kieć-Świerczyńska M., Walusiak J., *Alergologia zawodowa*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2008.
- Państwowa Agencja Atomistyki: *Zasady postępowania medycznego z osobami napromienionymi i skażonymi substancjami promieniotwórczymi*, PZWL, Warszawa 1992.
- Poździejoch S., *Prawo do ochrony zdrowia w standardach międzynarodowej organizacji pracy*, Zdrowie i Zarządzanie, Kraków 2007.
- Rączkowski A. *BHP w praktyce*, Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, Gdańsk 2005.
- Rongińska T., Weener-Gaida A., *Strategie radzenia sobie z obciążeniem psychicznym w pracy zawodowej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 2001.
- Sęk H., *Wypalenie zawodowe, przyczyny i zapobieganie*, wyd. 2, PWN, Warszawa 2004.
- Siemiński M., *Środowiskowe zagrożenia zdrowia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Siemiński M., *Środowiskowe zagrożenia zdrowia – inne wyzwania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Sułkowski W., *Zasady profilaktyki uszkodzeń słuchu spowodowanych hałasem*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2001.
- Szwałkiewicz E., *Zasady podnoszenia i przemieszczania pacjentów*, Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner, Wrocław 2000.
- Szymczak W., *Ryzyko choroby nowotworowej a narażenie na substancje chemiczne*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 1999.
- Tuszyński K., Lella A., *Choroby zawodowe lekarzy stomatologów*, Via Medica, Gdańsk 2009.
- Walusiak-Skorupa J., Wągrowaska-Koski E., Pałczyński C., *Cytostatyki. Narażenie zawodowe, skutki zdrowotne, profilaktyka, orzecznictwo*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2009.
- Wągrowaska-Koski E., Nowakowska B., Soćko R., Czerczak S., *Profilaktyczna opieka zdrowotna nad pracującymi*, część 3, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2005.
- Wągrowaska-Koski E., Soćko R., Czerczak S., Rybacki M., Lewańska M., *Profilaktyczna opieka zdrowotna nad pracującymi*, część 4, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2009.
- Witczak T., Pałczyński C., *Interaktywny program kontroli alergii zawodowej*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2006.
- Wojnarowska B., *Edukacja zdrowotna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Zmyślony M., Politański P., *Zagrożenia zdrowia i ochrona zdrowia pracujących w narażeniu na pola i promieniowanie elektromagnetyczne 0–300 GHz*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź 2009.

Akty prawne

Polska Norma PN 80/Z-08052. Ochrona pracy. Niebezpieczne i szkodliwe czynniki występujące w procesie pracy. Klasyfikacje.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 listopada 1983 roku w sprawie chorób zawodowych, Dz.U. z 1983 r. Nr 65, poz. 294.

Ustawa z dnia 30 sierpnia 1991 roku o zakładach opieki zdrowotnej, Dz.U. z 1991 r. Nr 91, poz. 408.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 19 czerwca 1996 roku w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy przygotowywaniu, podawaniu i przechowywaniu leków cytostatycznych w zakładach opieki zdrowotnej, Dz.U. z 1996 r. Nr 80, poz. 376.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 1996 roku w sprawie wykazu prac wzbronionych kobietom, Dz.U. z 1996 r. Nr 114, poz. 545.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 lipca 2002 roku w sprawie wykazu chorób zawodowych, Dz.U. z 2002 r. Nr 132, poz. 1115.

SUMMARY**Occupational health hazards of healthcare employees in the workplace**

Health protection employees belong to an occupational group which is exposed to the health hazard. Its aetiology is connected with the place and specificity of work. It is important for the employees to be aware of these dangers and to behave in accordance with procedures which aim at eliminating these dangers and preventing from them. This article presents some basic groups of the health hazard and some factors that cause these dangers.

At Witelon University of Applied Science in Legnica in academic year 2010–2011 Faculty of Medicine was opened. Nurses and medical rescue workers are educated there. These people are at risk of the occupational exposure even during their study. Thus (during lectures and practice) it is advised to put an emphasis on familiarizing students with these dangers and starting the prevention.

KEY WORDS: health hazards for healthcare employees; occupational diseases; biological, chemical, physical and mental hazards; occupational burnout syndrome.

Renata Holowiak, Małgorzata Więclawek
PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Medyczny

Resuscytacja płynowa we wstrząsie hipowolemicznym

ABSTRAKT

Resuscytacja płynami ma kluczowe znaczenie w leczeniu pacjentów w stanie hipowolemii, zarówno w warunkach ambulansu ratunkowego, jak i szpitalnego oddziału ratunkowego. Szybkie uzyskanie dostępu dożylnego i rozpoczęcie właściwej płynoterapii może uchronić chorego od ciężkich konsekwencji wstrząsu hipowolemicznego. Przywrócenie perfuzji tkanek i ich natlenienia przy użyciu odpowiednich ilości płynów jest sprawą najważniejszą. Resuscytację płynową należy prowadzić w oparciu o zmiany hemodynamiki, diurezę oraz poziom mleczanów w surowicy lub niedobór zasad. W artykule tym szczególną uwagę poświęciłam charakterystyce płynów stosowanych w leczeniu hipowolemii. Znajomość ich właściwości i dawkowania w odniesieniu do stanu klinicznego pacjenta pozwoli na wdrożenie najwłaściwszej terapii.

Pionierami płynolecznictwa byli Kroneecker i Landerer, którzy w latach 1879–1881 stwierdzili, że w przypadku utraty krwi najbardziej cenne jest szybkie wypełnienie łożyska naczyniowego, i proponowali, by w tym celu stosować fizjologiczny roztwór soli kuchennej z dodatkiem cukru. Podział roztworów na elektrolitowe i koloidowe został przeprowadzony w 1861 roku przez Tomasza Grahama na podstawie badań nad dyfuzją.

Trwające od ponad 20 lat dyskusje nad tym, czy stosować roztwory elektrolityczne, czy koloidowe, nie przyniosła jeszcze ostatecznego rozwiązania.

Koloidy są dużymi cząsteczkami, które trudniej przenikają przez błony dyfuzyjne niż roztwory krystaloidowe, dłużej pozostają w łożysku naczyniowym, zmniejszają obrzęk płuc i hipowolemię.

Głównym składnikiem płynów krystaloidowych jest chlorek sodu. Sód jest substancją występującą najobficiej, rozpuszczalną w płynie pozakomórkowym, rozmieszczoną równomiernie w przestrzeni pozakomórkowej. W przypadku leczenia płynami krystaloidowymi następuje przede wszystkim wzrost objętości płynu pozanaczyniowego, a nie osocza. Płyn z przestrzeni wewnątrzkomórkowej zostaje przesunięty do przestrzeni zewnątrzkomórkowej, ponieważ sól izotoniczna jest w rzeczywistości hipertoniczna w stosunku do płynu pozakomórkowego. Brak poprawy podstawowych funkcji życiowych po podaniu płynu wskazuje na wyniszczający krwotok, co oznacza konieczność natychmiastowej interwencji chirurgicznej i rozpoczęcie przetaczania krwi.

SŁOWA KLUCZOWE: hipowolemia, płynoterapia.

1. Główne założenia płynoterapii we wstrząsie hipowolemicznym

Resuscytacja płynami ma kluczowe znaczenie w leczeniu pacjentów w stanie hipowolemii, zarówno w warunkach ambulansu ratunkowego, jak i szpitalnego oddziału ratunkowego. Szybkie uzyskanie dostępu dożylnego i rozpoczęcie właściwej płynoterapii może uchronić chorego od ciężkich konsekwencji wstrząsu hipowolemicznego. Przywrócenie perfuzji tkanek i ich natlenienia przy użyciu odpowiednich ilości płynów jest sprawą najważniejszą. Resuscytację płynową należy prowadzić w oparciu o zmiany hemodynamiki, diurezę oraz poziom mleczanów w surowicy lub niedobór zasad. W artykule tym szczególną uwagę po-

świeciłam charakterystyce płynów stosowanych w leczeniu hipowolemii. Znajomość ich właściwości i dawkowania w odniesieniu do stanu klinicznego pacjenta pozwoli na wdrożenie najwłaściwszej terapii.

Pionierami płynolecznictwa byli Kroneecker i Landerer, którzy w latach 1879–1881 stwierdzili, że w przypadku utraty krwi najbardziej cenne jest szybkie wypełnienie łożyska naczyniowego, i proponowali, by w tym celu stosować fizjologiczny roztwór soli kuchennej z dodatkiem cukru¹.

Podstawową czynnością wykonywaną u chorego z hipowolemią jest uzyskanie dostępu żylnego przez co najmniej dwa wkłucia do żył obwodowych o rozmiarach 14G. Należy dążyć do jak najszybszego założenia wieloświatłowego cewnika do żyły centralnej, przez którą łatwiej można podawać duże objętości płynów, krwi, a także można dokonywać pomiarów OCZ².

W poniższej tabeli przedstawiono wartości przepływów, jakie można uzyskać przez poszczególne rozmiary kaniuli dożylnych.

Tabela 1. Rozmiary cewników i porównanie szybkości przepływu

Rozmiar		Średnica zewnętrzna		Szybkość przepływu* (ml/min)
Gauge (G)	French (F)	cale	milimetry	
14	6,30	0,083	2,10	—
16	4,95	0,065	1,65	96,3
18	3,72	0,049	1,24	60,0
20	2,67	0,035	0,89	39,5
22	2,13	0,028	0,71	24,7
24	1,68	0,022	0,56	—

* Szybkość przepływu jednej jednostki koncentratu krwinek czerwonych, rozcieńczonej w 250 ml soli fizjologicznej, przetaczanej przez cewniki o jednakowej długości. Wg M.R.P. De la Roche, L. Gautier, *Rapid transfusion of packed red blood cells: effects of dilution, pressure, and catheter size*, 'Ann. Emerg. Med.' 1993, no. 22, pp. 1551–1555.

Źródło: J. Leszczyńska-Lis, *Intensywna terapia u chorych z urazami wielonarządowymi*, „Nowa Klinika” 1997, vol 6, no 1.

Leczenie płynami ma zapewnić nie tylko utrzymanie i odnowę przestrzeni śródnaczyniowej, ale także – optymalizując obciążenie wstępne – zapewnić wzrost rzutu serca i poprawę transportu tlenu przy zachowaniu sprawnego układu krzepnięcia i równowagi kwasowo-zasadowej. Trwające od ponad 20 lat dyskusje nad tym, czy stosować roztwory elektrolityczne, czy koloidowe, nie przyniosła jeszcze ostatecznego rozwiązania. Celem resuscytacji płynowej jest uzyskanie odpowiednich parametrów hemodynamicznych, które u dorosłych przedstawiają się następująco:

- a) ośrodkowe ciśnienie żyłne /CVP/ = 15mmHg,
- b) ciśnienie zaklinowania PCWP = 10–12 mmHg,
- c) wskaźnik sercowy CI.3 l/min/m²,

¹ R.W. Gut, *Dzieje nauki o krwi*, PZWL, Warszawa 1975.

² P.L. Marino, *Intensywna terapia*, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2001.

- d) zużycie tlenu VO₂ 100 ml/min/m,
- e) stężenie mleczanów w surowicy < 4 mmol/l,
- f) niedobór zasad BE od -3 do +3 mmol/l.

W większości przypadków, w których między urazem tęnym a przewidywanym czasem przewiezienia pacjenta do szpitala upływa więcej niż 15 minut, nie należy zwlekać z podjęciem uzupełniania dożylnego płynów. Gdy mamy do czynienia z przenikającym urazem tułowia, zwłaszcza gdy można liczyć na szybki transport do szpitala, uzasadnione jest wstrzymanie się z podawaniem płynów jako próby przywrócenia prawidłowego ciśnienia tętniczego krwi. Zbyt intensywne przetaczanie płynów może w takich przypadkach doprowadzić do usunięcia powstałych skrzepów, co nasili krwawienie. Oznacza to utratę zdolności krwi do przenoszenia tlenu oraz rozcieńczenie czynników krzepnięcia.

Zasadą podawania płynów jest szybkie i skuteczne przywrócenie objętości wewnętrznozycyniowej. Niedokrwistość jest lepiej tolerowana niż hipowolemia, w związku z tym resuscytację płynową można początkowo prowadzić bez użycia krwi i jej preparatów, za pomocą roztworów koloidowych lub krystaloidowych³.

Podział roztworów na elektrolitowe i koloidowe został przeprowadzony w 1861 roku przez Tomasza Grahama na podstawie badań nad dyfuzją.

2. Syntetyczne roztwory koloidowe

Pierwsze roztwory koloidowe zaczęto stosować u ludzi w okresie pierwszej wojny światowej, były to roztwory żelatyny i gumy arabskiej. Obydwa te preparaty były już znane pod koniec XIX wieku. Ponowny wzrost zainteresowania tymi preparatami związany był z wybuchem drugiej wojny światowej. W 1940 roku wprowadzono roztwór poliwinylpyrrolidonu – periston, oparty na syntezie acetonu, formaldehydu i amoniaku. W 1944 roku w Szwecji wprowadzono Dextran. W latach pięćdziesiątych do łask powróciła żelatyna, której trzy najważniejsze modyfikacje: oxypolizelatyny, zmodyfikowane płynne żelatyny oraz żelatyny sieciowane mocznikiem stosowane są do dnia dzisiejszego. W 1962 roku w doświadczeniach na zwierzętach zastosowano hydroksyetylowe pochodne skrobi. W USA zarejestrowano je w 1973 roku, a rok później w Europie. Obecnie na świecie są stosowane trzy główne grupy syntetycznych płynów objętościowych są to: Dextrany, roztwory skrobi oraz żelatyny.

Używanie w odniesieniu do koloidów określenia „płyny osoczozastępcze” jest błędne, ponieważ płyny te nie zastępują osocza, lecz jedynie swoją objętością wypełniają łożysko naczyniowe⁴.

Koloidy są dużymi cząsteczkami, które trudniej przenikają przez błony dyfuzyjne niż roztwory krystaloidowe, dłużej pozostają w łożysku naczyniowym, zmniejszają obrzęk płuc i hipowolemię.

Efekt objętościowy i czas działania koloidów zależy od:

- a) wielkości cząsteczki,
- b) ciśnienia koloidoosmotycznego,

³ A. Skorupa, A. Daczyńska-Herman, *Stany nagłe w położnictwie*, „Nowa Klinika” 1995, vol 3.

⁴ *Ibidem*.

- c) lepkości roztworu,
- d) rozkładu i wydalania koloidu,
- e) wielkości stosowanych dawek koloidu⁵.

Obecnie stosowane roztwory koloidowe to:

- a) koloidy naturalne 5-, 20- i 25-procentowe roztwory albumin – są to preparaty ludzkich albumin poddane działaniu wysokiej temperatury,
- b) roztwory sztucznych koloidów: 6- i 10-procentowy Dextran, 6- i 10-procentowy roztwór hydroksyetylowanej skrobi (Haes) oraz 3-, 3,5- i 5-procentowy roztwór żelatyny.

Roztwory te różnią się między sobą: efektem objętościowym, właściwościami reologicznymi, okresem półtrwania w surowicy, objawami niepożądanymi.

3. Roztwory krystaloidowe

Głównym składnikiem płynów krystaloidowych jest chlorek sodu. Sód jest substancją występującą najobficiej, rozpuszczalną w płynie pozakomórkowym, rozmieszczoną równomiernie w przestrzeni pozakomórkowej. 75–80% płynu pozakomórkowego znajduje się w przestrzeni pozanaczyniowej, podobny odsetek całkowitej zawartości sodu znajduje się w płynie międzykomórkowym. Sód podany z zewnątrz rozmieszcza się podobnie, zatem 75–80% objętości płynów dożylnych zawierających sód przechodzi do przestrzeni międzykomórkowej. Znaczący to, że w przypadku leczenia płynami krystaloidowymi następuje przede wszystkim wzrost objętości płynu pozanaczyniowego, a nie osocza. Płyn z przestrzeni wewnątrzkomórkowej zostaje przesunięty do przestrzeni zewnątrzkomórkowej, ponieważ sód izotoniczny jest w rzeczywistości hipertoniczny w stosunku do płynu pozakomórkowego⁶.

Objętości używane do wyrównania niedoborów winny być 3- do 4-krotnie większe od szacowanej utraty objętości wewnątrznaczyniowej.

Płyny koloidowe są skuteczniejsze, gdyż w porównaniu z krystaloidami mniejsza ich ilość powoduje równoważne zwiększenie objętości wewnątrznaczyniowej. Z drugiej strony płyny krystaloidowe są tańsze i nie powodują odczynów anafilaktycznych⁷. Resuscytację płynową prowadzi się aż do uzyskania odpowiedniego ciśnienia tętniczego krwi, wydalania moczu co najmniej 1 ml/kg masy ciała na godzinę oraz OCŻ reagującego na infuzję 200 ml krystaloidu, przez trwały wzrost o ponad 3 cm H₂O w stosunku do wartości poprzedniej⁸.

Brak poprawy podstawowych funkcji życiowych po podaniu płynu wskazuje na wyniszczający krwotok, co oznacza konieczność natychmiastowej interwencji chirurgicznej i rozpoczęcie przetaczania krwi. Chwilowa reakcja na wstępne obciążenia płynami sugeruje, iż pacjent mógł utracić 20–40% objętości krwi krążącej i nadal krwawi. Konieczna jest interwencja chirurgiczna i leczenie krwią. Trwałe zwolnienie akcji tętna i podwyższenie ciśnienia krwi sugeruje, że utrata krwi jest umiarkowana, poniżej 20% objętości krwi krążącej⁹.

⁵ G. Durek, *Zastosowanie koloidów w terapii płynowej*, „Medycyna Intensywna i Ratunkowa”, tom 5, nr 3, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2002.

⁶ P.L. Marino, *op. cit.*

⁷ A. Skorupa, A. Daczyńska-Herman, *op. cit.*

⁸ J. Leszczyńska-Lis, *op. cit.*

⁹ J. Jakubaszko, *ABC resuscytacji*, Wydawnictwo Medyczne Górnicki, Wrocław 2002.

Tabela 2. Skład płynów krystaloidowych podawanych dożylnie

Płyn	mEq/l						(mOsm/l)	
	Na	Cl	K	Ca	Mg	bufor	pH	
Osocze	141	103	4-5	5	2	bikarb (26)	7,4	289
0,9% NaCl	154	154					5,7	308
7,5% NaCl	1283	1283					5,7	2567
Mleczan Ringera	130	109	4	3		mleczan (28)	6,4	273
Normosol lub plasma-Lyte	240	98	5		3	octan (27) glukonian (23)		

Źródło: P. L. Marino, *op. cit.*

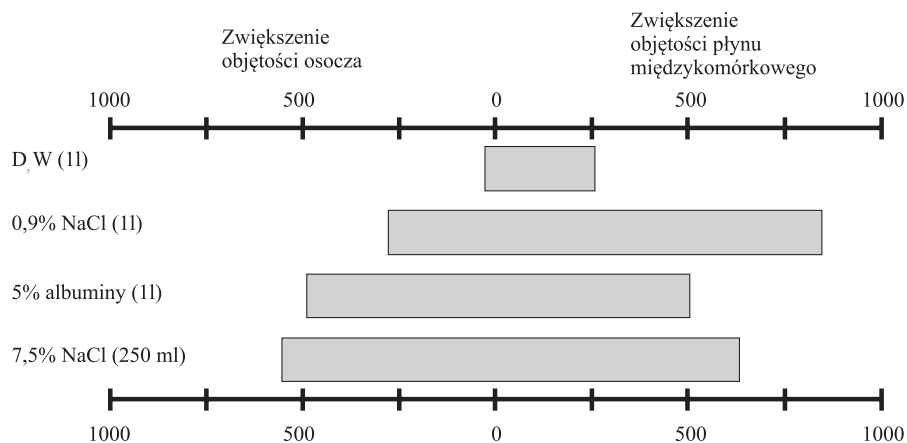
4. Zasady dożylnego podawania płynów we wstrząsie krwotocznym

1. Krwotok klasy I – utrata < 750 ml – 2,5 l roztworu Ringera lub 1,0 l roztworu żelatyny, lub 0,75 l 6-procentowego roztworu skrobi.

2. Krwotok klasy II – utrata 750–1500 ml krwi – 1,5 l roztworu żelatyny lub 1,5 l 6-procentowego roztworu skrobi plus 1,0 l roztworu Singera.

3. Krwotok klasy III – utrata 1500–2000 ml krwi – 1,5 żelatyny lub 1,5 l roztworu skrobi plus 1,0 roztworu Ringera oraz masa krwinkowa.

4. Krwotok klasy IV – utrata > 2000 ml – 1,5 l roztworu żelatyny lub 1,5 l 6-procentowego roztworu skrobi oraz 1,0 roztworu Ringera plus masa krwinkowa¹⁰.

Rys. 1. Wpływ infuzji koloidów i krystaloidów na objętość przestrzeni pozakomórkowej

Źródło: A. Carlson, *Fluid resuscitation In circulatory shock*, „Crit. Care Clin.” 1993.

¹⁰ *Ibidem.*

Podstawowym płynem krystaloidowym jest 0,9-procentowy chlorek sodu (NaCl). Stężenie sodu i chloru w soli fizjologicznej jest większe niż w osoczu, jest ona hipertoniczna. Ze względu na wysoki poziom chloru w soli izotonicznej istnieje więc potencjalne ryzyko hiperchloremicznej kwasicy metabolicznej.

Mleczan Ringera, zwany też roztworem Hartmana, zawiera stężenie sodu i wapnia odpowiadające stężeniu tych jonów w osoczu. Również stężenie chloru jest niższe w soli izotonicznej. Wapń zawarty w roztworze Ringera może wiązać się z niektórymi lekami i zaburzać ich działanie. Szczególnie ważną wadą tego krystaloidu jest wiązanie się wapnia z antykoagulantami cytrynianowymi w preparatach krwiopochodnych. Istnieje możliwość powstania zakrzepów w przetaczanej krwi. Z tego powodu roztwór Ringera jest przeciwwskazany jako płyn rozcieńczający przy przetaczaniu krwi.

Roztwory wieloelektrolitowe zawierają najważniejsze elektrolity, których całkowite stężenie odpowiada w przybliżeniu osmolarności osocza, przy czym stężenia poszczególnych składników w różnych preparatach handlowych są zmienne. Roztwory te są izotoniczne względem osocza¹¹.

5. Roztwory hipertoniczne krystaloidów

Hipertoniczne roztwory krystaloidów zapewniają niewielką poprawę objętości i szybkie przywrócenie hemodynamiki. Z badań laboratoryjnych wynika, że poprawiają one zwłaszcza hemodynamikę w mikrokrażeniu. Efekt taki jest związany z rekrutacją przez te płyny objętości śródkankowej, dzięki czemu zwiększa się objętość krwi krążącej i wzrasta ciśnienie tętnicze. Roztwór 7,5-procentowy soli podaje się w objętości 250 ml lub 4 ml na kg masy ciała¹².

Zwiększenie objętości płynów w obydwu przestrzeniach równe jest spowodowanemu podaniem 1 l 5-procentowego albumin. Roztwór hipertoniczny zwiększa objętość podobnie jak koloidy, mimo zastosowania jedynie jednej czwartej objętości. Ogólny wzrost objętości spowodowany podaniem 7,5-procentowej soli jest znacznie większy niż objętość podanych płynów. Pozostała część płynów pochodzi z płynu wewnątrzkomórkowego, który przenika z komórek do przestrzeni zewnątrzkomórkowej, co może spowodować odwodnienie komórki¹³.

Szczegółowe badania nad roztworami hipertonicznymi przedstawiła doktor Grażyna Durek w pracy habilitacyjnej *Roztwory hipertoniczno-hipersmolarnie w leczeniu pooperacyjnej hipowolemii po zabiegach kardiochirurgicznych*. W publikacji tej jako podstawowe działanie hipertonicznych roztworów podaje:

- a) zmniejszenie obciążenia wstępnego,
- b) zmniejszenie obciążenia następczego,
- c) poprawę narządowego przepływu krwi przez redukcję obrzęku komórek endotelium, zmniejszenie objętości erytrocytów, poprawę funkcji reologicznej w wyniku hemodilucji oraz zmniejszenie przylegania leukocytów prowadzące do poprawy przepływu¹⁴.

¹¹ F. Kokołt, *Gospodarka wodno-elektrolitowa i kwasowo-zasadowa w stanach fizjologii i patologii*, PZWL, Warszawa 1986.

¹² G. Durek, *op. cit.*

¹³ P.L. Marino, *op. cit.*

¹⁴ A. Skorupa, A. Daczyńska-Herman, *op. cit.*

Szczególnie przydatne mogą być roztwory hipertoniczne w leczeniu chorych z urazem czaszkowo-mózgowym i obrzękiem mózgu.

Pozwalają one na uzupełnienie objętości wewnątrznaczyniowej bez zwiększenia przestrzeni wewnątrznaczyniowej.

Tabela 1. Właściwości roztworów hipertonicznych

	7,5% NaCl 10% HAES 200/0,5	7,5% NaCl 6% HAES 200/0,5	7,5% NaCl 10% dex 60	7,5% NaCl 6% dex 70
Na (mmol/l)	1232	1232	1232	1283
CT (mmol/l)	1232	1232	1232	1283
Osmolarność (mmol/l)	2464	2464	2464	2567
HAES (g)	100	60		
Dekstran (g)			100	60
COP (mmHg)	40	30	85	70
pH	4,9	4,9	4,6	4,6

Źródło: A. Skorupa, A. Daczyńska-Herman, *op. cit.*

Zakładane efekty tej terapii można przedstawić następująco:

<p>Ciśnienie systemowe + CO ++ Opór naczyniowy – Narządowy przepływ krwi ++ Uszkodzenie reperfuzyjne – Wydzielanie moczu + Przeżywalność +</p>
--

Pierwsze doniesienia o skuteczności stosowania roztworów hipertonicznych pochodzą z 1980 roku, ale do dnia dzisiejszego metoda ta nie ma zbyt wielu zwolenników¹⁵. Należy pamiętać, że agresywna płynoterapia u pacjentów hipowolemicznych powinna być połączona z inwazyjnym monitorowaniem, jako że możliwe jest pomylenie niewydolności krążenia spowodowanej hipowolemią z niewydolnością mięśnia sercowego.

Zgodnie z doświadczeniem i umiejętnościami lekarzy, pielęgniarek i ratowników medycznych należy zapewnić chorym z hipowolemią jak najszybciej dobry dostęp do żyły. Przywrócenie perfuzji tkanek i ich natlenienia przy użyciu odpowiednich ilości płynów jest ważniejsze niż rodzaj płynu podawanego dożylnie. Resuscytacje płynową należy prowadzić w oparciu o zmiany hemodynamiki, wydalanie moczu oraz poziom mleczanów w surowicy

¹⁵ P.L. Marino, *op. cit.*

lub niedobór zasad. Przywrócenie objętości wewnątrznaczyniowej ma na celu normalizację pojemności minutowej serca i przepływu tkankowego, natomiast uzupełnienie niedoboru erytrocytów wskazane jest przy stężeniu Hb < 7,0g/dl i należy dążyć do uzyskania wartości Hb 7,0–9,0 g/dl¹⁶.

Sprawny transport, właściwa diagnostyka w SOR, wczesne podjęcie leczenia operacyjnego połączone z intensywną płynoterpią stwarzają największą szansę opanowania krwotoku i skorygowania zaburzeń fizjologicznych u chorych w stanie hipowolemii.

BIBLIOGRAFIA

- Durek G., *Zastosowanie koloidów w terapii płynowej*, „Medycyna Intensywna i Ratunkowa”, tom 5, nr 3, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2002.
- Gut R.W., *Dzieje nauki o krwi*, PZWL, Warszawa 1975.
- Jakubaszko J., *ABC resuscytacji*, Wydawnictwo Medyczne Górnicki, Wrocław 2002.
- Kokot F., *Gospodarka wodno-elektrolitowa i kwasowo-zasadowa w stanach fizjologii i patologii*, PZWL, Warszawa 1986.
- Leszczyńska-Lis J., *Intensywna terapia u chorych z urazami wielonarządowymi*, „Nowa Klinika” 1997, vol 6, no 1.
- Marino P.L., *Intensywna terapia*, Wydawnictwo Urban & Partner, Wrocław 2001.
- Skorupa A., Daczyńska-Herman A., *Stany nagłe w położnictwie*, „Nowa Klinika” vol 3, 1995.
- Wołowicka L., Dyk D., *Anestezjologia i intensywna opieka*, PZWL, Warszawa 2007.

SUMMARY

Fluid resuscitation after the hypovolaemic shock

The fluid resuscitation is of crucial importance for the treatment of patients in the state of hypovolemia, both in the conditions of rescue ambulance as of the hospital emergency department. A quick venular access and immediate start of proper fluid management can protect the patient of the serious consequences of the hypovolaemic shock. The most important aspect is restoring of tissue perfusion and their oxygenation by the use of proper amounts of liquids. The fluid resuscitation should be carried out on basis of principles of hemodynamics, diuresis and lactate level in serum or negative base excess. In this article a special attention has been paid to characteristic of fluids used by hypovolemia treatment.

The knowledge of their properties and dosage accordingly to the clinical state of the patient will enable the implementation of the proper therapy.

The pioneers of fluid management treatment were Kronecker and Landerer who in the period 1879-1881 found that in case of blood loss the most essential task is to fill quickly the placental vascular and proposed the usage of physiological solution of salt with addition of sugar for this purpose.

¹⁶ L. Wołowicka, D. Dyk, *Anestezjologia i intensywna opieka*, PZWL, Warszawa 2007.

The division of solutions into electrolytes and colloids has been conducted in 1881 by Thomas Graham on the basis of research on diffusion.

The discussion, lasting over 20 years, whenever the electrolytic of the colloid solutions should be used has not brought any final decision until now. Colloids are big molecules, which infiltrate more problematic the diffusion membranes as the crystalloid solutions, they stay longer in the placental vascular, reduce the pulmonary edema and hypovolemia.

The main ingredient of crystalloid fluids is sodium chloride. Sodium is the substance present most abundantly, soluble evenly in the extracellular space. In case of treatment with crystalloid fluids a volume increase of extravascular fluid, not the plasma. The fluid from the intracellular space will be moved to the extracellular space because the isotonic salt is in fact hypertonic in relation to the extracellular fluid.

The lack of improvement of the basic life functions after fluid administration indicates devastating hemorrhage, which indicates the need for immediate surgical intervention and start of blood transfusion.

KEYWORDS: hypovolemia, fluid management.

Tomasz Czerwiński

PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Administracji

Publiczne zarządzanie w sferze prawa autorskiego – problemy definicyjne i normatywne

ABSTRAKT

Prawo autorskie, czy też szerzej – prawo własności intelektualnej, stanowi kategorię normatywną tradycyjnie budowaną w oparciu o instytucje prawa prywatnego, w szczególności zaś przy zastosowaniu modelu prawa własności. Nie może być ono jednak współcześnie traktowane ściśle jako hermetyczna grupa przepisów będących „pozakodeksowym działem” prawa cywilnego. Gwałtowny postęp techniczny, otwarcie rynków na obszarze Unii Europejskiej, nowe pola eksploatacji utworów, a także łatwość dostępu i rozpowszechniania rezultatów pracy twórczej to tylko najważniejsze dzisiaj przesłanki ingerencji państwa w funkcjonowanie prawa autorskiego poprzez wprowadzenie do niego mechanizmów publicznoprawnych. Byłoby naiwnym forsowanie tez, jakoby prawo cywilne zawierało normy zapewniające wystarczająco skuteczną ochronę twórcom i innym uprawnionym podmiotom z jednej strony oraz słuszych interesów społeczeństwa rozumianych jako prawo dostępu do twórczości z drugiej. Tak określony obszar zaangażowania państwa można określić mianem „systemu publicznego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi”. Mieszczą się tutaj grupy przepisów dotyczących organów administracji publicznej, posiadających kompetencje we wskazanej sferze, organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, kontroli produkcji nośników optycznych, opłat o szczególnym charakterze, Funduszu Promocji Twórczości oraz odpowiednich procedur. Oczywiście wszystkie wymienione kategorie mieszczą się w zakresie działu administracji rządowej „kultura i dziedzictwo narodowe”, którego centralnym ogniwem jest minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego”.

Wymienione przeze mnie instytucje prawne pełnią różnorakie role w obrębie prawa autorskiego, wśród których warto wymienić przede wszystkim funkcję ochrony twórców, usprawnienia i kontroli legalności obrotu, redystrybucji środków pieniężnych wśród uprawnionych oraz wspieranie twórców i podmiotów praw pokrewnych, natomiast jako cel nadrzędny należy widzieć zapewnienie warunków dla rozwoju szeroko rozumianej twórczości. Abstrahując jednakże w zupełności od rozważań w przedmiocie konieczności budowania instytucji prawa autorskiego, skłaniając się bardziej do silnej ochrony twórców (innych uprawnionych podmiotów) czy też szerokiej deregulacji obrotu bądź na przykład zestawienia daleko idącej deregulacji obrotu w opozycji do ściśle cywilistycznych rozwiązań, pragnę podkreślić, że rozwój prawa autorskiego (oraz ogólnie ujętego prawa własności intelektualnej), jego badanie, ulepszanie, usprawnianie stanowi współcześnie istotny element warunkujący dla rozwoju kultury, nauki, techniki, a wobec tego – być może – w ważnej części cywilizacji człowieka jako całości na jej obecnym etapie.

SŁOWA KLUCZOWE: prawo autorskie, własność intelektualna, zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi, Fundusz Promocji Twórczości, Minister Kultury.

1. Normy publicznoprawne a konstrukcja prawa autorskiego

Prawo autorskie stanowi kategorię normatywną w tradycyjny sposób budowaną na podstawie instytucji typowych dla prawa prywatnego, przede wszystkim przy użyciu modelu prawa własności. Jednakże obowiązująca ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych¹, jako kompleksowa regulacja prawna normująca kwestie stosunków społecznych związanych z powstaniem dzieła, jak też trafnie przedmiot przepisów prawa autorskiego określił blisko pół wieku temu S. Grzybowski², zawiera w sobie nie tylko klasyczne normy prawa cywilnego, ale również typowe przepisy o charakterze publicznoprawnym. Należy przy tym podkreślić, że w procesie prawidłowego stosowania przepisów przywołanej ustawy niezbędne jest niejednokrotnie odwołanie się do norm prawa publicznego nie tylko w niej zawartych, ale również uregulowanych w zupełnie innych aktach prawnych. Sytuacja taka zgodna jest z elementarnymi zasadami techniki legislacyjnej, wedle których prawo jako system powinno stanowić funkcjonalną całość zarówno jako system normatywny danego kraju, jak i w przypadku pewnych tylko wycinków regulowanych kwestii, również w interesującym mnie w ramach niniejszego opracowania obszarze prawa autorskiego. Z drugiej jednak strony z całą mocą należy podkreślić, że instytucje prawa prywatnego nie stanowią (i być może nigdy nie stanowiły) mechanizmu wystarczającego do urządzenia porządku prawnego związanego z twórczością i ponad wszystko do zabezpieczenia słuszych interesów twórców (oraz innych właściwych podmiotów) z jednej strony – do ochrony dzieła i poszczególnych roszczeń majątkowych lub niemajątkowych, a społeczeństwa – do dostępu do twórczości i legalnego korzystania z utworów. Można zaryzykować twierdzenie, że nawiwnym myśleniem byłoby formułowanie tez, iż prawo cywilne oraz właściwe mu instytucje ochrony prawnej z zakresu cywilistycznych zobowiązań posiada pakiet norm ochronnych wystarczający we wskazanym zakresie. Choć doktryna w szerszej mierze nie odnosi się do publicznoprawnych implikacji prawa autorskiego, to należy z pewnością przyjrzeć się bliżej tym grupom przepisów, które przecież istotnie decydują o skuteczności „systemu” prawa autorskiego. W pierwszej kolejności wydaje się zasadne wyodrębnienie dwóch kategorii przepisów o charakterze publicznoprawnym, ujętych w ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz uregulowanych poza nią, a znajdujących szerokie zastosowanie przy jej stosowaniu, a mianowicie norm prawa karnego i prawa administracyjnego i to we wszystkich trzech postaciach: norm ustrojowych, procesowych i przede wszystkim materialnych.

Przepisy prawa karnego, które znalazły swoje uregulowanie na gruncie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, jak również usytuowane poza nią, a odnoszące się do prawa autorskiego, z uwagi na przedmiot artykułu nie będą stanowiły tematu pogłębionej refleksji. Regulacja karna zachowuje w przedmiotowej ustawie charakter jedynie fragmentaryczny, stanowiąc drugi, obok cywilnoprawnego, system, którym chronione są prawa autorskie³. Przepisy te zostały umiejscowione w odrębnym rozdziale 14 aktu prawnego, gdzie głównie znalazły się postanowienia zachowujące cechy typowo materialnoprawne, obejmujące typologię przestępstw naruszających interesy osób uprawnionych z tytułu praw autorskich

¹ Tekst jednolity Dz. U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 ze zm.

² S. Grzybowski [w:] S. Grzybowski, A. Kopff, J. Serda, *Zagadnienia prawa autorskiego*, Warszawa 1973, s. 67.

³ R. Gołat, *Prawo autorskie i prawa pokrewne*, Warszawa 2006, s. 216.

i praw pokrewnych. W tym rozumieniu są to więc unormowania szczególnie w stosunku do przepisów *Kodeksu karnego*⁴, którego zasady ogólne powinny być stosowane odpowiednio w przypadku ścigania przestępstw w zakresie prawa autorskiego⁵. Jeżeli chodzi z kolei o kwestie proceduralne, to w pełni znajdują w tym przypadku zastosowanie przepisy *Kodeksu postępowania karnego*⁶, bowiem regulacja prawa autorskiego nie zawiera w tym zakresie *lex specialis*.

Kwestie norm administracyjnoprawnych, uregulowanych na gruncie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, przedstawiają problematykę o wiele bardziej zajmującą w stosunku do przepisów karnych wzmiankowanych powyżej. Naturalnie powiązanie norm prawa administracyjnego z normami cywilnoprawnymi niemal zawsze wykazuje pewne kontrowersje, jednak postaram się w dalszej części wywodu wykazać istotę takiego rozwiązania zastosowanego na gruncie obowiązującej ustawy autorskiej. Obecnie coraz częściej bywa przekraczana granica pomiędzy prawem administracyjnym i prawem cywilnym już na poziomie legislacji. Jest to zagadnienie wymagające szerszej dyskusji, choć nie ulega wątpliwości, że przecież podział na gałęzie prawa przebiega współcześnie pomiędzy normami, a nie pomiędzy konkretnymi aktami prawnymi⁷. Z tego punktu widzenia należałoby wyprowadzić dwie różne sytuacje, mianowicie taką, w której instytucje administracyjnoprawne i cywilnoprawne są ze sobą powiązane na zasadzie swoistej funkcjonalnej komplementarności, oraz w drugim przypadku pewnego „podporządkowania”, czy też raczej „służebności”, norm administracyjnoprawnych w realizowaniu konkretnych funkcji systemów norm prawa cywilnego (z obydwoma przypadkami spotykamy się na gruncie prawa cywilnego, co zostanie szerzej poruszone w dalszej części tekstu). W ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. przepisy administracyjnoprawne tworzą instytucje, które zbiorczo można określić jako „system publicznego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi”. Składają się nań unormowania dotyczące kompetencji organów administracji rządowej w zakresie administrowania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, statusu oraz roli, jaką odgrywają organizacje zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, przepisy poświęcone swoistego rodzaju świadczeniom finansowym, Funduszowi Promocji Twórczości, a także odpowiednie normy o charakterze procesowym.

2. Publiczne zarządzanie w sferze prawa autorskiego

W doktrynie prawa autorskiego najczęściej spotkać się można ze sformułowaniem „zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi” dla oznaczenia całego zakresu instytucji prawnych związanych z organizacjami zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, ich funkcjonowaniem i procedurami. W mojej ocenie, jak sygnalizowałem to wyżej, można sformułować jednak szersze pojęcie „systemu publicznego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi” dla tych wszystkich instytucji

4 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. Nr 88, poz. 553.

5 R. Gołat, *op. cit.*, s. 216.

6 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. Nr 89, poz. 555.

7 J. Zimmerman, *Jedność prawa administracyjnego* [w:] J. Supernat (red.), *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, Wrocław 2009, s. 814.

mieszczących się w ramach przepisów dotyczących organizacji zbiorowego zarządzania, jak również innych, zarządzających porządek prawny w zakresie prawa autorskiego poza obrotem cywilnoprawnym w ścisłym znaczeniu. Państwo angażuje właściwe sobie instrumenty w system prawa autorskiego przede wszystkim ze względu na niezaprzeczną swoistość przedmiotu prawnej ochrony, czyli twórczość, czy też konkretnie – zgodnie z przepisami ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 – utwór. Nieuchwytność, nieostrość tego pojęcia, jego charakterystyczne cechy jako dobra prawnego, łatwość dokonywania i zarazem dotkliwość dla uprawnionych podmiotów naruszeń praw autorskich stanowią prawdopodobnie wystarczające przesłanki ingerencji (jakkolwiek dość zachowawczej) państwa w proces obrotu prawami autorskimi i wprowadzenia do tego systemu instytucji o charakterze typowo publicznoprawnym.

Jako punkt wyjścia dla określenia materialnych unormowań administracyjnoprawnych swoistych dla prawa autorskiego należy przyjąć przepisy normatywne z zakresu określonego w ustawie z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej⁸ działu administracji: „kultura i dziedzictwo narodowe”, dla którego centralnym ogniwem jest urząd ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Obecnie przyjęta nomenklatura urzęd ten określa mianem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest centralnym organem administracji rządowej, kierującym określonym już wyżej działem administracji, a po wtóre wchodzi on w skład innego centralnego organu administracji rządowej o charakterze kolegialnym, jakim jest Rada Ministrów. Minister posiada liczne kompetencje w zakresie prawa autorskiego. Najogólniej można powiedzieć, iż jest on podmiotem w generalny sposób organizującym proces, który wcześniej określiłem mianem publicznego zarządzania w sferze prawa autorskiego. Przede wszystkim zatem należy w tym miejscu wskazać na jego pozycję w stosunkach z organizacjami zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, bowiem wydaje on stowarzyszeniom zamierzającym podjąć tego typu działalność przedmiotowe zezwolenia oraz posiada w odniesieniu do nich uprawnienia nadzorcze. Ponadto należy w kontekście przyjętego tematu opracowania podkreślić, że jeszcze do niedawna Minister był organem wyższego stopnia w rozumieniu przepisów *Kodeksu postępowania administracyjnego*⁹ w stosunku do powoływanej przez siebie Komisji Prawa Autorskiego w zakresie wydawanych przez nią decyzji w zakresie zatwierdzania tabel wynagrodzeń. Obecnie, po nowelizacji ustawy autorskiej (o czym mowa będzie dalej), kompetencje ministra w tym zakresie uległy pewnym przeobrażeniom. Wreszcie Minister zarządza oraz dysponuje Funduszem Promocji Twórczości, zarówno jeśli chodzi o gospodarkę finansową, jak i redystrybucję środków pochodzących z tego państwowego funduszu celowego. Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze o jednej grupie uprawnień Ministra, którą przewidziano w rozdziale 12¹ ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r., mianowicie o spoczywających na nim uprawnieniach i obowiązkach jednocześnie odnośnie kontroli nad produkcją i zwielokrotnianiem nośników optycznych w celu zapewnienia ich zgodności z udzielonymi przez uprawnionych w trybie ustawowym upoważnieniami, o czym będzie mowa w dalszych fragmentach wyводу.

Potrzeba publicznego zarządzania (administrowania) prawami autorskimi i prawami pokrewnymi ponad obrotem cywilnoprawnym wpływa z przekonania, iż kultura i sztuka oraz – ogólnie rzecz ujmując – twórczość z nimi związana stanowi na tyle ważną dziedzinę

⁸ Dz. U. z 2007 r. Nr 65, poz. 437 ze zm.

⁹ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. (tekst jednolity: Dz. U. z 2000 r. Nr 98, poz. 1071 ze zm.).

życia zbiorowego, że poddanie jej wyłącznie mechanizmom wolnego rynku i uregulowaniom prawa prywatnego mogłoby w efekcie przynieść opłakane, szalenie negatywne społeczne skutki¹⁰. Poza tym należy wziąć pod uwagę rzeczywistą pozycję większości dysponentów praw autorskich, czy też praw pokrewnych, którzy w istocie nie są w stanie zapewnić sobie skutecznej ochrony własnych uprawnień. Wobec tego jak najbardziej uzasadnione jest utrzymywanie skutecznego systemu zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi poprzez powołanie do tego stowarzyszenia, jak i wspieranie podmiotów uprawnionych środkami publicznymi.

3. Organizacje zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi

3.1. Geneza instytucji

W tym miejscu odrębnego komentarza wymagają kwestie związane z organizacjami zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, które bez wątpienia są jednymi z najistotniejszych podmiotów spełniających niezwykle istotną rolę w obszarze prawa autorskiego, aczkolwiek nie będzie to przedmiotem szerszych wywodów na łamach niniejszego opracowania. Organizacje zbiorowego zarządu, choć dotycząca ich regulacja stanowi nową instytucję prawną w obrębie polskiego prawa autorskiego, wobec jej braku zarówno w ustawie z dnia 29 marca 1926 r. o prawie autorskim¹¹, jak i w ustawie z dnia 10 lipca 1952 r. o prawie autorskim¹², były od dawna znane doktrynie oraz zachodnioeuropejskim ustawodawstwom. W ramach ustawy autorskiej z 1994 r. stały się natomiast przedmiotem kilku istotnych opracowań o charakterze ściśle cywilistycznym¹³. Tutaj problematykę tę podejmując tylko w takim zakresie, jaki jest niezbędny ze względu na realizowany temat, nawiązując do określonych implikacji administracyjnoprawnych.

Znaczenie organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi należy podkreślić w kontekście roli, jaką spełniają w zakresie pośredniczenia w ochronie powierzonej im pieczy nad określonymi prawami. Doktryna wypracowała bardzo szeroką i dobrze uzasadnioną argumentację istnienia organizacji zbiorowego zarządu i roli, jaką one pełnią, co też wprost wypływa z praktyki funkcjonowania praw autorskich w obrocie. Tak więc wśród argumentów przemawiających za takim uregulowaniem przedmiotowych kwestii wyróżnić należałoby obecnie przede wszystkim fakt występowania utworów, do których uprawnionych jest wiele podmiotów, głównie wymienić można tutaj dzieła zbiorowe.

¹⁰ R. Gołat, *op. cit.*, s. 228.

¹¹ Tekst jednolity Dz. U. z 1935 r. Nr 36, poz. 260 ze zm.

¹² Dz. U. Nr 34, poz. 234 ze zm.

¹³ Należy tutaj wymienić przede wszystkim takie pozycje jak M. Kępiński [w:] J. Barta (red.), *System prawa prywatnego*, tom XIII, *Prawo autorskie*, Warszawa 2007; A. Matlak, *Prawo autorskie w europejskim prawie wspólnotowym*, Zeszyty Naukowe UJ „Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelktualnej”, Kraków 2002; M. Walerian, *Zakres zbiorowego zarządzania prawami autorskimi w polskiej ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz znaczenie tego pojęcia*, Zeszyty Naukowe UJ „Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelktualnej”, Kraków 2005; J. Błesznyński, *Zatwierdzanie tabel wynagrodzeń organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub pokrewnymi*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2004, z. 6.

Wielość osób mających prawa do uczestniczenia w ustaleniach dotyczących określonych praw autorskich może paraliżować w istocie dokonywanie jakichkolwiek czynności, wówczas pośrednictwo tychże organizacji staje się konieczne. Ponadto organizacje zbiorowego zarządu są nieodzownym elementem systemu zbiorowego zarządzania prawami autorskimi, gdy pojawia się kontekst masowego czynnego użytku utworów. Trudno wyobrazić sobie wykonywanie praw autorskich przez każdego uprawnionego z osobna w przypadku korzystania z utworów na taką skalę, jak ma to miejsce obecnie, bowiem w jaki inny sposób można by w praktyce realizować dzisiaj obowiązek uiszczania opłat za użyczenie bądź najem egzemplarzy, za kopiowanie utworów do użytku prywatnego, za retransmisję kablową utworów itd.? Jako dalszy powód uzasadniający konieczność korzystania z usług tych podmiotów można wymienić rozpowszechnienie się rozmaitych form masowych użytków z dzieł chronionych autorsko. Wobec takiej sytuacji staje się absolutnie niezbędny aparat śledzący korzystanie z utworów i egzekwujący wynagrodzenie z nim związane, którym one właśnie dysponują. Nie wolno zapominać również o fakcie akcesji Polski do Unii Europejskiej i uczestnictwie w związku z tym w jednolitym rynku europejskim¹⁴, wobec czego pojawia się problem świadczenia usług audiowizualnych na terenie całego Wspólnego Rynku, zwłaszcza zaś przez Internet. Efektywność procesu realizowania usług *on-line* tego typu wymaga wobec tego istnienia nowej organizacji pozwalającej na uzyskanie licencji przełamującej zasadę terytorializmu¹⁵. Widać wobec powyższego zdecydowanie, że w szeroko rozumianym interesie zarówno twórców (podmiotów praw pokrewnych, innych podmiotów praw autorskich), jak i korzystających z dóbr chronionych przez prawo autorskie leżało wypracowanie spójnej formuły umożliwiającej efektywny obrót prawami autorskimi i prawami pokrewnymi. Mechanizmem tym najskuteczniej realizującym określone powyżej cele okazał się właśnie zbiorowy zarząd prawami autorskimi. Jego istota leży, jak można wyczytać w wypowiedziach doktrynalnych, w daleko posuniętej standaryzacji obrotu prawami¹⁶

Istotnym z punktu widzenia zagadnień teoretycznych jest wyszczególnienie obszarów działalności organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, które w zrębach oczywiście pozostają zawsze takie same, jednak pewne akcenty są przesuwane w przypadku różnych form zarządu przyjętych w danym ustawodawstwie. Tak więc można wyróżnić trzy sfery działań organizacji o zasadniczym znaczeniu¹⁷:

- a) zarząd obejmujący udzielanie zezwoleń na eksploatację, kontrolowanie aktów eksploatacji oraz inkasowanie i podział wśród podmiotów uprawnionych środków finansowych uzyskanych od użytkowników z tytułu eksploatacji;
- b) ochrona powierzonych praw autorskich lub praw pokrewnych;
- c) wykonywanie innych obowiązków wynikających z ustawy, w szczególności zaś podejmowanie się reprezentacji uprawnionych podmiotów, gdy pośrednictwo organizacji zbiorowego zarządu jest obowiązkowe lub w innych sytuacjach wymuszających takie rozwiązanie.

¹⁴ Wszakże jednolity rynek europejski zakłada istnienie w jego ramach obszaru bez granic wewnętrznych, na którym obowiązuje m.in. swoboda przepływu towarów i usług; z całą pewnością zasadą swobody przepływu towarów i usług należy objąć *mutatis mutandis* również przedmioty praw autorskich i praw pokrewnych.

¹⁵ M. Kępiński, *op. cit.*, s. 578.

¹⁶ M. Walerian, *op. cit.*, s. 11.

¹⁷ M. Bukowski, *Organizacje zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi* [w:] J. Barta, R. Markiewicz, *Prawo autorskie a postęp techniczny*, Kraków 1999, *passim*; podobnie M. Kępiński, *op. cit.*, s. 591.

3.2. Charakter prawny

Polska ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. zawiera wyjątkowo restrykcyjne uregulowania, jeśli chodzi o formę prawną organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, dopuszcza się bowiem tylko jedną formę prawną, którą jest stowarzyszenie. Tak więc ocenę ich statusu prawnego należałoby przeprowadzić według postanowień normatywnych ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. – *Prawo o stowarzyszeniach*¹⁸. Jakkolwiek według przepisów *Prawa o stowarzyszeniach* możliwe jest powoływanie stowarzyszeń zwykłych oraz zarejestrowanych, to na gruncie prawa autorskiego co do organizacji zbiorowego zarządu dopuszcza się wyłącznie bardziej restrykcyjną formę prawną stowarzyszenia zarejestrowanego. Mimo że podczas procesu rejestracji sąd jest obligatoryjnie zobowiązany do badania statutu stowarzyszenia pod względem zgodności z przepisami *Prawa o stowarzyszeniach*, to w sytuacji, gdy statut przewiduje prowadzenie działalności polegającej na zbiorowym zarządzaniu prawami autorskimi bądź pokrewnymi, to sąd rejestrowy powinien uwzględnić również przepisy ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r.¹⁹ i tak się zresztą w praktyce dzieje. Na podkreślenie zasługuje w tym miejscu fakt, iż podjęcie przez stowarzyszenie przedmiotowej działalności wymaga także uzyskania zezwolenia wydanego w formie decyzji administracyjnej przez ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Do chwili uzyskania zezwolenia organizacja może oczywiście np. agitować do członkostwa, przygotowywać struktury czy zawierać umowy, ale już z samej istoty błędnym wydaje się pogląd J. Błęszyńskiego, jakoby do chwili uzyskania zezwolenia ministra organizacja zbiorowego zarządu mogła prowadzić zbiorowy zarząd na zasadach ogólnych²⁰. Należy uznać, że zbiorowy zarząd prawami autorskimi i prawami pokrewnymi to ustawowo określona grupa czynności, które z punktu widzenia publicznoprawnego stanowią działalność regulowaną przez państwo ze względu na bezpieczeństwo prawne podmiotów uprawnionych do ochrony autorskiej oraz pewną klarowność obrotu. Wskazane względy mogą właśnie uzasadniać wątpliwości co do stanowiska wyrażonego przez przywołanego wyżej autora. Z kolei należałoby wziąć pod uwagę hipotetyczną sytuację, w której organizacja zbiorowego zarządzania przed uzyskaniem odpowiedniego zezwolenia podejmuje czynności, odwołując się do instytucji „prowadzenia cudzych spraw bez zlecenia” znanej z Kodeksu cywilnego²¹. Jednakowoż w świetle przyjętego tutaj punktu widzenia nawet w takim przypadku nie jest do zaakceptowania wkraczanie na obszar działalności prawnie uprzywilejowanej przepisami prawa autorskiego przed uzyskaniem zezwolenia.

Nie jest z kolei do końca jasne, jaką naturę prawną posiada samo zezwolenie, o którym mowa w art. 104 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. M. Kępiński odwołuje się w tym miejscu wprost do przepisów ustawy z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej²², przy czym już z samej nazwy instytucji prawnej wnioskuje on, że chodzi tutaj nie o koncesję, lecz o zezwolenie właśnie, przewidziane w art. 75 ustawy

¹⁸ Tekst jednolity Dz. U. z 2001 r. Nr 79, poz. 855 ze zm.

¹⁹ M. Kępiński, *op. cit.*, s. 579 i n.

²⁰ J. Błęszyński, *op. cit.*, s. 16 i n.

²¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964, Dz. U. Nr 16, poz. 93 ze zm.

²² Dz. U. Nr 173, poz. 1807 ze zm.

o swobodzie działalności gospodarczej²³. Pogląd ten wydaje się być dyskusyjny, choć nie należy absolutnie wykluczać jego trafności. Organizacja zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi wszakże co do prawa nie prowadzi działalności nakierowanej bezpośrednio na uzyskanie zysku ekonomicznego (natomiast, jak trafnie zauważa przywołany autor, trudno odmówić tejże działalności przymiotu gospodarczego). Po wtóre zaś postanowienia ustawy o swobodzie działalności gospodarczej można by stosować do zezwolenia, o którym mowa, co najwyżej *per analogia*, ponieważ zezwolenie *sensu stricte* odnoszone jest jedynie do enumeratywnie wyróżnionych rodzajów działalności regulowanej. Mimo wyrażonych wątpliwości (być może spowodowanych niejasną i niepełną regulacją obowiązującej ustawy autorskiej) dotychczasowa praktyka w zasadzie pokrywa się ze wskazanymi poglądami. W postępowaniu o udzielenie zezwolenia stosuje się oczywiście przepisy proceduralne przewidziane w *Kodeksie postępowania administracyjnego*.

Minister udziela zezwolenia, jeśli stowarzyszenie ubiegające się o nie daje rękojmię należytego zarządzania powierzonymi prawami. Dotychczasowa praktyka udzielania zezwoleń przez ministra²⁴ idzie raczej w kierunku zachowania zasady pluralizmu. Ma to w założeniu zagwarantować twórcom i innym uprawnionym podmiotom szeroki wybór organizacji, które w ich odczuciu najlepiej będą spełniały ich oczekiwania co do zabezpieczenia ich interesów. Jednak w tym samym miejscu nie wolno zapominać o tym, że sytuacja taka generuje konflikty i przyczynia się do stanu swoistej niepewności prawa²⁵.

3.3. Wybrana problematyka z zakresu funkcjonowania organizacji zbiorowego zarządzania

Obecnie działa w Polsce czternaście organizacji zbiorowego zarządzania, a ich rozgraniczenie odbywa się według kryterium pól eksploatacji²⁶. Z reguły jednak pola eksploatacji, które należą do repertuaru²⁷ poszczególnych organizacji zbiorowego zarządu, krzyżują się ze sobą, co prowadzi z kolei do określonych niedogodności, o których wspomniano już wyżej. Najtrudniejszym w tym kontekście zagadnieniem praktycznym jest wobec tego kwestia odnalezienia przez potencjalnego korzystającego z utworu właściwego licencjodawcy, bowiem tychże licencjodawców może być teoretycznie kilku. Co prawda w ramach ustawy o prawie

²³ M. Kępiński, *op. cit.*, s. 580 i n.

²⁴ Zob. obwieszczenie Ministra Kultury z dn. 26. marca 2009 r. w sprawie ogłoszenia decyzji Ministra Kultury o udzieleniu i cofnięciu zezwoleń na podjęcie działalności organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi (M. P. z 2009 r. Nr 21, poz. 270).

²⁵ M. Kępiński, *op. cit.*, s. 581.

²⁶ Ustawodawca i doktryna, posługując się sformulowaniem „pole eksploatacji”, mają na myśli po prostu zakres korzystania z utworu (przedmiotu praw pokrewnych), co też składa się na treść autorskich praw majątkowych. W ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. znalazły się różnorakie przykłady wymienionych pól eksploatacji, jednak nie można tego uważać za katalog zamknięty. Dopuszczalne jest bowiem i wszakże bardzo prawdopodobne korzystanie z przedmiotów ochrony autorskiej na coraz to nowszych polach eksploatacji, głównie w rezultacie rozwoju możliwości technicznych.

²⁷ Repertuar organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi to nic innego jak tylko rodzaj twórczości objętej zakresem działalności konkretnej organizacji. Repertuar jest określany w zezwoleniu ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego i stanowi on niejako ramy działalności organizacji zbiorowego zarządu.

autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. próbowano rozwiązać ten problem, stanowiąc w art. 107, że gdy na danym polu eksploatacji działa więcej niż jedna organizacja zbiorowego zarządzania, właściwa jest ta, do której należy autor bądź artysta wykonawca, natomiast gdy osoby te nie należą do żadnej organizacji, albo nie są znane, właściwą organizację wskazuje Komisja Prawa Autorskiego, jednakże nie jest to rozwiązanie systemowe i w praktycznym zastosowaniu objawiają się jego luki. Z tego też względu, jak należy przypuszczać, ustawodawca, nowelizując prawo autorskie w 2010 r., zwrócił uwagę na ten problem poprzez stworzenie możliwości zawierania określonych porozumień między poszczególnymi organizacjami zbiorowego zarządu. W związku z powyższym w art. 107¹ ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych ustanowiono bardzo ogólną zasadę dopuszczalności zawierania między organizacjami porozumień dotyczących zarówno udzielania licencji na korzystanie z utworów oraz przedmiotów praw pokrewnych, a także pobierania wynagrodzeń z tego tytułu zgodnie z ustaleniami zawartymi w tychże porozumieniach. W świetle bardzo enigmatycznego charakteru tego przepisu wydaje się, iż porozumienia, o których mowa, powinny być oceniane przez pryzmat zasad ogólnych *Kodeksu cywilnego*, które będą miały odpowiednie zastosowanie tak w przypadku wchodzenia w tego typu stosunki prawne, jak i funkcjonowania w ich ramach. Trudno jest obecnie oceniać skuteczność tego uregulowania w kontekście sygnalizowanych problemów w związku z krzyżowaniem się zezwoleń w zakresie pól eksploatacji z uwagi na relatywnie krótki okres czasu, gdy mogło być ono konfrontowane z praktyką obrotu. Nie ma dzisiaj pewności co do rzeczywistej woli korzystania ze stworzonej możliwości przez konkretne organizacje zbiorowego zarządu. Z pewnością natomiast można widzieć tutaj krok w dobrą stronę. Bardziej radykalne kroki podjęto z kolei w przypadku krzyżowania się zezwoleń na polu eksploatacji odtwarzanie. Ustawodawca uznał, słusznie jak się wydaje, iż w przypadku odtwarzania właśnie nakreślone wyżej problemy pojawiają się najpowszechniej i może dochodzić na ich tle do najbardziej rażących naruszeń słusnych interesów uprawnionych podmiotów. Tutaj przewidziano obligatoryjne zawieranie między organizacjami porozumień dotyczących wspólnego poboru wynagrodzeń za korzystanie z przedmiotów praw pokrewnych na polu eksploatacji odtwarzanie. Ponadto, jeśli przed upływem sześciu miesięcy od dnia prawomocnego zatwierdzenia odpowiednich tabel wynagrodzeń nie zostanie zawarte porozumienie, o którym mowa wyżej, minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego w drodze decyzji administracyjnej wyznacza jedną organizację zbiorowego zarządzania spośród posiadających zezwolenie w zakresie korzystania z przedmiotów praw pokrewnych na polu eksploatacji odtwarzanie do wspólnego poboru opłat.

Członkami organizacji zbiorowego zarządu mogą być wyłącznie twórcy, artyści wykonawcy, producenci oraz organizacje radiowe i telewizyjne. To wyliczenie zawarte w art. 104 ust. 1 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych ma z całą pewnością charakter zamknięty, toteż od razu rzuca się w oczy fakt, iż z kręgu podmiotów mogących przystąpić do członkostwa w organizacji wyłączone są niektóre kategorie podmiotów autorskich praw majątkowych oraz praw pokrewnych. Przede wszystkim chodzi tutaj o wydawców. Jednakże należy zwrócić uwagę na tendencję uznawania na gruncie ustawy autorskiej z 1994 r. tożsamości między sformułowaniem „producent” i „wydawca”. Wydaje się wspierać ten punkt widzenia np. domniemanie prawne wyrażone w art. 15 tejże ustawy. Ponadto ustawa wprowadza wyjątek dotyczący członkostwa w organizacji w stosunku do postanowień *Prawa o stowarzyszeniach*, bowiem może nim być poza osobą fizyczną osoba prawna (co jest zasadniczo niedopuszczalne w przypadku konwencyjnych stowarzyszeń).

Ustawa autorska z 1994 wprowadziła na rzecz organizacji zbiorowego zarządu dwa domniemania: domniemanie uprawnienia do zarządzania i ochrony praw objętych zezwole-

niem na zbiorowe zarządzanie oraz domniemanie legitymacji procesowej w tym zakresie. Pierwsze z wyróżnionych domniemań pozwala organizacjom na skuteczne podejmowanie różnorodnych środków w stosunku do podmiotów przede wszystkim wkraczających w sferę chronionych praw autorskich, na dochodzeniu wynagrodzeń za korzystanie z utworów, bądź na dochodzeniu innych roszczeń. Drugie domniemanie, skuteczne w sferze procesowej, polega na możliwości wszczynania procesu o ochronę praw autorskich, czy też praw pokrewnych, bez konieczności powoływania się na pełnomocnictwo procesowe.

Od chwili uzyskania pozwolenia na prowadzenie działalności polegającej na zbiorowym zarządzaniu prawami autorskimi i prawami pokrewnymi stowarzyszenia, które je uzyskały, podlegają nadzorowi ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Jest to nadzór przewidziany w art. 104 ust. 2 obowiązującej ustawy autorskiej, jednakże nie ma powodów, by wykluczać tutaj również nadzór starosty na zasadach ogólnych, przewidziany w *Prawie o stowarzyszeniach*. Jeszcze do niedawna nie było do końca jasne, co treściowo obejmuje instytucja nadzoru sprawowanego przez ministra, wobec czego w doktrynie oraz w praktyce odwoływano się zazwyczaj do uprawnień starosty z *Prawa o stowarzyszeniach*. Nowelizacja ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 2010 r.²⁸ uściśliła jednak zapisy normatywne w tym zakresie. W ramach nowelizacji przewidziano obowiązek sporządzania przez organizację zbiorowego zarządu rocznych sprawozdań ze swojej działalności²⁹ nie później niż w terminie sześciu miesięcy od dnia bilansowego. Ponadto organizacja jest wprost w przepisach ustawy zobowiązana do prowadzenia ksiąg rachunkowych i sporządzania sprawozdania finansowego zgodnie z ustawą z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości³⁰, a wymienione sprawozdanie finansowe podlega badaniu przez biegłego rewidenta. Następnie organizacja zbiorowego zarządu niezwłocznie po sporządzeniu przekazuje ministrowi właściwemu do spraw kultury i dziedzictwa narodowego sprawozdanie z działalności oraz sprawozdanie finansowe wraz z opinią i raportem biegłego rewidenta, zamieszczając jednocześnie owe dokumenty na swojej stronie internetowej. Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych daje ministrowi dwie możliwości władczej ingerencji w działalność stowarzyszeń prowadzących działalność obejmującą zbiorowy zarząd, ograniczone w dodatku do skierowania określonego wezwania oraz cofnięcia zezwolenia. Mianowicie w sytuacji stwierdzenia naruszenia zakresu udzielonego zezwolenia przez organizację minister wzywa ją do usunięcia przedmiotowego naruszenia w wyznaczonym terminie z zagrożeniem cofnięcia zezwolenia, co jest kolejnym krokiem w przypadku braku pozytywnej reakcji. Z kolei minister ma również możliwość bezwzględnego cofnięcia zezwolenia bez wcześniejszego wezwania, jeżeli organizacja zbiorowego zarządu nie wykonuje należycie obowiązków w zakresie zarządzania powierzonymi prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi oraz ich ochrony lub narusza przepisy w zakresie udzielonego jej zezwolenia bądź też nie wypełnia obowiązku przedstawienia do zatwierdzenia tabel wynagrodzeń za korzystanie z utworów lub przedmiotów praw pokrewnych w oznaczonych sytuacjach. Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na poziom nieostrości użytych przez

²⁸ Ustawa z dnia 8 lipca 2010 r. o zmianie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz. U. Nr 152, poz. 1016.

²⁹ Minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego na mocy wymienionej nowelizacji uzyskał delegację do wydania przepisów wykonawczych obejmujących szczegółowy zakres sprawozdania, o którym mowa.

³⁰ Dz. U. z 2009 r. Nr 152, poz. 1223 ze zm.

ustawodawcę klauzul generalnych, które poszerzają władztwo ministra o znaczny obszar uznania administracyjnego.

Z zagadnieniami dotyczącymi funkcjonowania organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi wiąże się w bardzo ścisły sposób wyspecjalizowany organ, który znajduje się w strukturze resortu kultury i dziedzictwa narodowego, nazwany Komisją Prawa Autorskiego. Posiada on liczne kompetencje w zakresie ustalania tabel wynagrodzeń autorskich, rozstrzygnięcia sporów na tle korzystania z praw autorskich lub praw pokrewnych, wskazywania właściwej w danej sprawie organizacji zbiorowego zarządu. Pewien problem stanowi rzeczywisty charakter prawny tego podmiotu. Można wysunąć tezę, znajdującą potwierdzenie w ówczesnym stanie prawnym, iż przed nowelizacją prawa autorskiego z 2010 r. Komisja Prawa Autorskiego miała mieszany charakter, posiadając z jednej strony przymioty i kompetencje organu administrującego³¹, z drugiej zaś – pełniąc funkcję organu quasi-sądowego. Należy zwrócić uwagę, że w postępowaniu przed Komisją, dotyczącym zatwierdzania tabel wynagrodzeń stosowano przepisy *Kodeksu postępowania administracyjnego* na zasadzie przejściowej niedopuszczalności drogi sądowej. Wspomniana nowelizacja doprowadziła do przekształcenia Komisji Prawa Autorskiego w podmiot o bardziej czytelnym i spójnym charakterze, wyposażony w kompetencje sądu, rozpatrujący sprawy toczące się przed nim w trybie przepisów *Kodeksu postępowania cywilnego* z dnia 17 listopada 1964 r.³² Bezpośrednią przyczyną takiego stanu rzeczy był wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 stycznia 2006 r.³³ stwierdzający niezgodność z Konstytucją dużej grupy przepisów ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r., dotyczących Komisji Prawa Autorskiego oraz zatwierdzania tabel wynagrodzeń właśnie. Trybunał stwierdził m.in., przychylając się do wniosków sformułowanych w skardze konstytucyjnej przez powoda, którym była regionalna telewizja kablowa, że rozpatrywanie wniosków organizacji zbiorowego zarządu o zatwierdzenie tabeli wynagrodzeń narusza prawo do sądu (przede wszystkim w znaczeniu materialnym) podmiotów korzystających z utworów i przedmiotów praw pokrewnych. W związku z opisaną powyżej sytuacją, w której Komisja utraciła cechy organu administracji publicznej w ścisłym znaczeniu, odwołam się w tym miejscu jedynie do procedury zatwierdzania tabel wynagrodzeń, która toczy się właśnie przed nią i przez nią jest rozstrzygane.

³¹ W poprzednim stanie prawnym Komisja Prawa Autorskiego była podmiotem, któremu prawo wprost przydawało funkcje administrowania. Jednocześnie Komisja jako organ pozostawała w strukturze administracji publicznej. Ponadto ustawa przekazywała jej do rozpatrywania sprawy indywidualne z zakresu administracji publicznej, na podstawie przepisów procesowych *Kodeksu postępowania administracyjnego* (co akurat było jednak rozwiązaniem relatywnie szeroko krytykowanym, co też znalazło swoje odzwierciedlenie we wnioskach Trybunału Konstytucyjnego, który zajął się badaniem przepisów ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych). Zob. J. B o ó [w:] J. B o ó (red.), *Prawo administracyjne*, Wrocław 2005, s. 135 i n.

³² Dz. U. Nr 43, poz. 296 ze zm.

³³ Sygn. akt SK 40/04. Wskazany wyrok Trybunału Konstytucyjnego nie był jedynym głosem potwierdzającym wadliwość regulacji dotyczącej działania Komisji Prawa Autorskiego i procedury zatwierdzania tabel wynagrodzeń w ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. Istotne i cenne uwagi w tym zakresie poczyniono w opracowaniu M. B u k o w s k i, T. T a r g o s z, R. T o m c z y k, *Problemy prawne związane z nowelizacją przepisów o organizacjach zbiorowego zarządzania – problemy związane z uchynieniem art. 108 ust. 3 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych*, Zeszyty Nakowe UJ „Prace z Prawa Własności Intelektualnej”, Kraków 2008, s. 5.

Sama kwestia ustalania tabel wynagrodzeń stanowi sprawę szalenie ważną, gdyż wysokość kwot wynagrodzeń za korzystanie z utworu (przedmiotu praw pokrewnych) stanowi czynnik o fundamentalnym znaczeniu dla kształtowania się rzeczywistych możliwości dostępu do dzieła i zakomunikowania go szerszym grupom społeczeństwa. Wniosek o zatwierdzenie tabeli wynagrodzeń za korzystanie z utworu składa co do zasady organizacja zbiorowego zarządu (wniosek może być złożony wspólnie przez więcej niż jedną organizację). We wniosku określa się przede wszystkim pola eksploatacji, których dotyczy tabela, kategorie utworów lub przedmiotów praw pokrewnych, których dotyczy tabela wynagrodzeń, kategorie podmiotów uprawnionych, na rzecz których wnioskodawca działa oraz oczywiście wysokość stawek wynagrodzenia³⁴. Uczestnikami postępowania, o którym mowa, są przede wszystkim wnioskodawca oraz, jeśli złożą stosowny wniosek w przypisanym terminie, inne organizacje zbiorowego zarządzania, które w udzielonym im zezwoleniu mają wskazane pola eksploatacji, których dotyczą tabele wynagrodzeń przedłożone we wniosku, a także organizacje zrzeszające korzystających z utworów lub podmiotów praw pokrewnych na określonych polach eksploatacji. Zespół orzekający Komisji Prawa Autorskiego zatwierdza bądź odmawia zatwierdzenia tabeli wynagrodzeń w całości lub w części, jednocześnie wskazując na piśmie swoje propozycje co do zmian w zakresie, w jakim nie dokonano zatwierdzenia, wraz z uzasadnieniem. Stawki opłat zawarte w zatwierdzonych tabelach wynagrodzeń określane są kwotowo lub procentowo. Przewodniczący Komisji publikuje z kolei zatwierdzone tabele w Biuletynie Informacji Publicznej. Stawki, które zostały określone kwotowo, nie są absolutnie sztywne, bowiem podlegają corocznej waloryzacji, której dokonują organizacje zbiorowego zarządu do 15 lutego, opierając się o średnioroczny wskaźnik cen towarów i usług konsumpcyjnych ogłaszany przez Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego za ostatni rok. Następnie organizacje przekazują informację o zwaloryzowanych stawkach przewodniczącemu Komisji Prawa Autorskiego, który publikuje je w Biuletynie Informacji Publicznej.

4. Kontrola produkcji nośników optycznych

Ustawa autorska z 1994 r. przewiduje bardzo istotne uprawnienia kontrolne po stronie ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego w zakresie produkcji nośników optycznych, co stanowi wraz z przepisami dotyczącymi opłat obciążających producentów urządzeń reprograficznych i zwielokrotniających oraz osób prowadzących działalność polegającą na zwielokrotnianiu utworów dla celów dozwolonego użytku prywatnego kolejny, bardzo istotny z punktu widzenia zapobiegania naruszeniom praw autorskich i praw pokrewnych, obszar przepisów prawa publicznego w ramach prawa autorskiego. *Ratio legis* tej regulacji jako całości należy upatrywać w dramatycznej sytuacji związanej z naruszeniami praw autorskich do utworów rozpowszechnianych za pomocą nośników optycznych typu CD, DVD czy innych. Relatywna łatwość nieuprawnionego zwielokrotniania utworów utrwalaonych w ten właśnie sposób doprowadziła do wytworzenia się olbrzymiego rynku poza legalnym obrotem z jednej strony oraz produkcją i rozpowszechnianiem przedmiotowych

³⁴ W przypadku podmiotów prowadzących działalność kulturalną oraz instytucji oświatowych w zakresie korzystania z utworu lub przedmiotów praw pokrewnych w ramach prowadzonej przez nie działalności statutowej nie łączy się ona z osiąganiem korzyści finansowych, organizacja zbiorowego zarządu jest wprost ustawowo zobligowana do przedstawienia niższych stawek wynagrodzeń.

nośników z naruszeniem udzielonych upoważnień. Wyposażenie ministra w szereg kompetencji pozwalających mu na szeroką kontrolę przedsiębiorców prowadzących działalność w zakresie, o którym mowa, w założeniu ma na celu zapobiegać i eliminować naruszenia praw autorskich oraz praw pokrewnych.

Ustawodawca, kształtując przepisy ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych w zakresie kontroli produkcji nośników optycznych, nałożył przede wszystkim dużą liczbę obowiązków na producentów, aby zapewnić po pierwsze sformalizowaną procedurę związaną z produkcją, maksymalnie utrudniającą naruszenia, a po drugie, by umożliwić ministrowi, a właściwie odpowiednim służbom ministerialnym, czynności kontrolne. W pierwszym rzędzie więc przedsiębiorca produkujący nośniki optyczne zawierające utrwalone utwory bądź przedmioty praw pokrewnych jest zobowiązany mocą ustawy do stosowania kodów identyfikacyjnych we wszystkich urządzeniach i ich elementach, podczas procesu produkcji. W kontekście omawianej w tym miejscu problematyki jest to obowiązek podstawowy³⁵ z tego względu, że w produkcji i zwielokrotnianiu nośników optycznych konieczne jest zastosowanie specjalistycznych urządzeń, wobec czego tylko konsekwentne wyposażenie ich w kody identyfikacyjne może zapewnić prawidłowe kodowanie samych nośników. To z kolei warunkuje skuteczność całego systemu norm stanowiących w obrębie przyjętych zagadnień kontrolę ministerialną, gdyż w takiej sytuacji każdy wyprodukowany legalnie nośnik będzie zawierał stosowne oznaczenia (kody identyfikacyjne) pozwalające zidentyfikować producenta oraz stwierdzić, czy wytworzenie tegoż nośnika nie wykraczało poza udzielone upoważnienie albo też czy upoważnienie zostało w ogóle udzielone. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 30 kwietnia 2004 r. w sprawie rejestru informacji o produkcji nośników optycznych oraz rodzajów kodów identyfikacyjnych³⁶ producenci stosują kody identyfikacji źródła (SID) opracowane przez Międzynarodową Organizację Przemysłu Fonograficznego IFPI we współpracy w Philips International B.V. I tak dla producentów dysków optycznych właściwe są kody SID formy (*mould SID Code*), natomiast producenci części produkcyjnych korzystają z kodu SID wzorca szklanego (*Mastering SID Code*). Szeroki opis wymienionych kodów znalazł się w załączniku do przywołanego rozporządzenia.

Przedsiębiorca, który zamierza produkować bądź zwielokrotniać nośniki optyczne, jest zobowiązany do przekazywania ministrowi dwóch rodzajów informacji. Po pierwsze, po podjęciu działalności, o której mowa, w terminie trzydziestu dni od jej rozpoczęcia (oraz za każdym razem, gdy nastąpią zmiany wymienionych niżej danych) powinien on przekazać informacje na temat imienia i nazwiska, miejsca zamieszkania i adresu albo nazwy, siedziby i adresu osób uprawnionych do jego reprezentowania oraz miejsca wykonywania działalności, posiadanych urządzeń używanych do produkcji i zwielokrotniania nośników optycznych, a także o zastosowanych w urządzeniach i ich elementach podczas procesu produkcji kodach identyfikacyjnych. Po wtóre, na przedsiębiorcy ciąży obowiązek przekazywania okresowych informacji na temat bieżącej działalności produkcyjnej, obejmujących przede wszystkim wielkość produkcji, wykonywania zamówień poza miejscem prowadzenia działalności oraz rozporządzania używanymi urządzeniami. Informacje okresowe są obligatoryjnie przekazywane co miesiąc. Z kolei w obu przypadkach dane są składane na formularzach określonych w załącznikach do wspomnianego już rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie rejestru informacji o produkcji nośników optycznych oraz rodzajów kodów identyfikacyjnych. Mi-

³⁵ R. Gołat, *Prawo autorskie. Komentarz dla praktyków*, Warszawa 2008, s. 306.

³⁶ Dz. U. Nr 124, poz. 1301.

nister natomiast prowadzi rejestr informacji, o których mowa była wyżej, jako księgę rejestrową w postaci elektronicznego systemu. Podstawowym celem rejestru centralnego jest porządkowanie przekazywanych na bardzo dużą skalę informacji i wykorzystywanie ich w ten sposób w postępowaniach kontrolnych³⁷. Na podstawie art. 110²⁷ ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych można wyróżnić dwa generalne obszary zastosowania rejestru. Mianowicie posiada on cechy systemu informacyjnego, z którego korzystają podmioty zainteresowane dochodzeniem ochrony swoich uprawnień oraz pełni istotną rolę w procesie weryfikacji przedsiębiorców i prowadzonej przez nich działalności w przypadku zarządzanych wobec nich przez ministra kontroli. Zakres udostępniania przez ministra informacji zawartych w rejestrze nie jest naturalnie nieograniczony. Przede wszystkim należy wskazać, iż uprawnione do ich otrzymania są jedynie podmioty, które mają w ich uzyskaniu interes prawny (i, jak można sądzić, są go w stanie wykazać). Ponadto informacje mogą być ujawnione jedynie w zakresie niezbędnym do dochodzenia ochrony, a zachodzić musi uzasadnione podejrzenie naruszenia praw autorskich czy też praw pokrewnych³⁸.

Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. daje ministrowi właściwemu do spraw kultury możliwość wszczęcia w każdym czasie kontroli wobec przedsiębiorcy prowadzącego działalność obejmującą produkcję i (lub) zwielokrotnianie nośników optycznych. Postępowanie kontrolne w tym przypadku, jak zresztą zostało to wprost wyrażone w przepisie art. 110²⁸ przywołanej ustawy, zawiera odniesienia do standardowej procedury stosowanej w takich sytuacjach w stosunku do przedsiębiorców, a które to zasady znalazły uregulowanie w rozdziale 5 ustawy z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej³⁹. Istotną okoliczność stanowi zakres kontroli, o której mowa, bowiem ustawodawca zdecydował, iż jest ona prowadzona pod względem zgodności przekazanych ministrowi informacji ze stanem faktycznym. Nie jest więc w założeniu jej celem poszukiwanie i wykazywanie ewentualnych naruszeń, choć, gdy takie w ramach prowadzonego postępowania ewidentnie zostaną ujawnione, pozostaje droga zgłoszenia kompetentnym organom doniesienia o podejrzeniu popełnienia przestępstwa, jeśli oczywiście będzie mowa o czynach naruszających prawa autorskie bądź prawa pokrewne, stanowiących przestępstwa ścigane z urzędu. Kontrolę może przeprowadzić wyłącznie kontroler na podstawie pisemnego, imiennego upoważnienia, w którym wskazuje się przedsiębiorcę, przedmiot i zakres kontroli oraz termin rozpoczęcia i zakończenia postępowania kontrolnego. Kontroler powinien wykazać się również dowodem tożsamości. Ustawowo określono w sposób precyzyjny uprawnienia kontrolera, wśród których znalazły się: prawo wstępu na teren nieruchomości, do obiektu, lokalu lub ich części należących do kontrolowanego przedsiębiorcy, prawo wglądu do dokumentów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej będącej przedmiotem postępowania (naturalnie z uwzględnieniem przepisów o ochronie tajemnic chronionych ustawowo, gdzie na szczególną uwagę zasługuje prawem chroniona tajemnica przedsiębiorstwa; por. art. 11 ustawy z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji⁴⁰), prawo żądania od pracowników ustnych i pisemnych wyjaśnień, a także zabezpieczania dowodów. Tak jak w przypadku każdego postępowania kontrolnego, tak i tutaj zastosowano typowe rozwiązanie protokołu kontroli, formułowanego przez kontrolera w celu podsumowania przeprowa-

³⁷ R. Gołat, *Prawo autorskie. Komentarz...*, s. 309.

³⁸ *Ibidem*, s. 308.

³⁹ Tekst jednolity Dz. U. z 2007 r. Nr 155, poz. 1095 ze zm.

⁴⁰ Tekst jednolity Dz. U. z 2003 r. Nr 153, poz. 1503 ze zm.

dzonych czynności sprawdzających, czy stwierdzone zostały określone naruszenia. Protokół powinien być sporządzony w dwóch jednobrzmiących egzemplarzach, z tym że jeden z nich otrzymuje kontrolowany przedsiębiorca. Obydwa egzemplarze podpisują zarówno kontroler, jak i przedsiębiorca. Ustawodawca przewidział również sytuację, w której przedsiębiorca odmawia podpisania protokołu albo występują obiektywne przeszkody w złożeniu przez niego podpisu. Wówczas swój podpis składa tylko kontroler, dokonując jednocześnie adnotacji na temat braku podpisu przedsiębiorcy i przyczynie tej sytuacji. Na podstawie sporządzonego protokołu kontrolnego minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego w terminie trzydziestu dni od dnia jego podpisania formułuje wystąpienie pokontrolne, które niezwłocznie powinno być przekazane zainteresowanemu przedsiębiorcy, niezależnie od tego, czy postępowanie wykazało istnienie nieprawidłowości, czy też nie oraz czy protokół został podpisany. Sam przedsiębiorca natomiast ma możliwość w terminie czternastu dni od otrzymania pisemnego wystąpienia pokontrolnego zgłoszenia na piśmie własnych zastrzeżeń do ustaleń i wniosków zawartych w wystąpieniu pokontrolnym.

5. Opłaty szczególne

Na kartach niniejszego artykułu sygnalizowałem już kilkakrotnie, jakie problemy w sferze obrotu i ochrony praw autorskich oraz praw pokrewnych może stanowić postęp techniki, który jednocześnie jednak odgrywa szalenie ważną rolę w rozwoju i propagowaniu szeroko rozumianej twórczości. Ustawodawca, konstruując w ramach prawa autorskiego system publicznego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi, starał się zredukować do minimum negatywne skutki postępu technicznego, wprowadzając szereg instytucji wprost z zakresu prawa administracyjnego bądź nadając organom publicznym konkretne kompetencje. Kolejnym tego przykładem jest ustawowe unormowanie opłat od czystych nośników i urządzeń reprograficznych. Poza właściwym systemem wynagrodzeń uiszczanych przez korzystających z utworów oraz przedmiotów praw pokrewnych ustawa autorska przewiduje, jak pisze R. Gołać, „namiastki honorariów” pod postacią różnego rodzaju opłat, które według założeń mają służyć wspomaganie szeroko pojętej twórczości⁴¹. W ustawie zagadnieniem tym poświęcono tylko dwa artykuły (art. 20 i 20¹), jednakże uzupełniająca regulacja została zawarta w rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 2 czerwca 2003 r. w sprawie określenia kategorii urządzeń i nośników służących do utrwalania utworów oraz opłat od tych urządzeń i nośników tytułem ich sprzedaży przez producentów i importerów⁴² oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 27 czerwca 2003 r. w sprawie opłat uiszczanych przez posiadaczy urządzeń reprograficznych⁴³. W dobie masowego korzystania z utworów i przedmiotów praw pokrewnych w ramach dozwolonego użytku prywatnego i ogólnej oraz nie nastroczającej żadnych problemów dostępności urządzeń służących do zwielokrotniania utworów, konieczne stało się wprowadzenie rozwiązania rekompensującego uprawnionym podmiotom brak możliwości uzyskania korzyści z tytułu takiego korzystania z utworów.

Od strony podmiotowej opłaty pierwszego rodzaju obciążają producentów oraz importerów czystych nośników oraz urządzeń służących utrwalaniu utworów dla celów własnego

⁴¹ R. Gołać, *Prawo autorskie i prawa...*, s. 230.

⁴² Dz. U. Nr 105, poz. 991.

⁴³ Dz. U. Nr 132, poz. 1232.

użytku osobistego, przy czym za producenta wymienionych dóbr uznaje się podmiot, który te towary produkuje, czyli pod którego firmą funkcjonują one na rynku, natomiast importer będzie tutaj rozumiany jako podmiot, który ogranicza swoją działalność do wprowadzania określonych dóbr z zagranicy na polski obszar celny⁴⁴. Jeżeli zaś chodzi o stronę przedmiotową omawianej regulacji, czyli o zakres opłat, to wprost z obowiązującej ustawy autorskiej odczytać można, że chodzi o czyste nośniki oraz o odpowiednie urządzenia techniczne. Określenie „czyste nośniki” generalnie nie nastrocza głębszych wątpliwości interpretacyjnych, natomiast w odniesieniu do wspomnianych urządzeń, warto zaznaczyć, że w ustawie podzielono je na dwie grupy:

- a) urządzenia reprograficzne, np. różnego rodzaju kserokopiarki,
- b) inne urządzenia kopiujące.

Zobowiązanie do uiszczania opłat, określone w art. 20 oraz 20¹, jest zobowiązaniem cywilnoprawnym, a nie publicznoprawnym⁴⁵, podatkowym. Jest to zobowiązanie *sui generis*, powstające wprost z postanowień ustawowych, bez nawiązania wcześniej stosunku prawnego między zobowiązanym a wierzycielem, całkowicie niezależnie od woli stron⁴⁶. Wierzycielem przedmiotowych opłat jest określona przez ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego organizacja zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi. Podmiot uprawniony z tytułu praw autorskich czy też praw pokrewnych nie posiada w tym przypadku legitymacji do wystąpienia z roszczeniem o zapłatę bezpośrednio do zobowiązanego. Z roszczeniem tego rodzaju może występować tylko do właściwej organizacji zbiorowego zarządu. Inną kwestią jest określenie kręgu podmiotów uprawnionych do uzyskania wynagrodzenia z tytułu opłat wnoszonych przez producentów i importerów, w którym mieszczą się autorzy dzieł potencjalnie przegrywanych i kopiowanych, wydawcy, jak również podmioty praw pokrewnych – artyści wykonawcy, producenci fonogramów i wideogramów.

Wysokości kwot należnych z tytułu omawianych kategorii opłat zostały określone ustawowo na poziomie kwoty nieprzekraczającej 3% należności z tytułu sprzedaży czystych nośników i urządzeń reprograficznych. Analogicznie określono należność ciążącą na posiadaczach urządzeń reprograficznych, którzy prowadzą działalność gospodarczą, polegającą na zwielokrotnianiu utworów dla własnego użytku osobistego osób trzecich, wynosi ona do 3% wpływów z tytułu takiej działalności. Dokładną wysokość tychże opłat określa minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, przy uwzględnieniu proporcji udziału utworów w całości zwielokrotnianych materiałów. W drodze ustawy określono także proporcje partycypacji określonych podmiotów uprawnionych z tytułu praw autorskich oraz praw pokrewnych, którym przypadają odpowiednie części opłat z tytułu sprzedaży urządzeń i związanych z nimi czystych nośników:

- a) z kwoty uzyskanej z tytułu opłat ze sprzedaży magnetofonów i innych podobnych urządzeń oraz związanych z nimi czystych nośników przypada:
 - 50% twórcom,
 - 25% artystom wykonawcom,

⁴⁴ R. Gołat, *Prawo autorskie i prawa...*, s. 231.

⁴⁵ Aspekt publicznoprawny omawianego zagadnienia odnosi się więc nie do charakteru rzeczonych opłat, ale raczej do sposobu regulacji problematyki.

⁴⁶ E. Traple [w:] J. Barta, R. Markiewicz (red.), *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Kraków 2005, s. 277.

- 25% – producentom fonogramów;
- b) z kwoty uzyskanej z tytułu opłat ze sprzedaży magnetowidów i innych podobnych urządzeń oraz związanych z nimi czystych nośników przypada:
 - 35% – twórcom,
 - 25% – artystom wykonawcom,
 - 40% – producentom wideogramów;
- c) z kwoty uzyskanej z tytułu opłat ze sprzedaży urządzeń reprograficznych oraz związanych z nimi czystych nośników przypada:
 - 50% twórcom,
 - 50% wydawcom.

6. Fundusz Promocji Twórczości

Do ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 2010 r. zdecydowano się wprowadzić pewną instytucję funkcjonującą – z perspektywy niniejszego opracowania – na pograniczu zagadnień z zakresu publicznego zarządzania prawami autorskimi, prawa finansów publicznych i prawa podatkowego. Chodzi tutaj mianowicie o utworzony mocą art. 111 obowiązującej ustawy autorskiej Fundusz Promocji Twórczości⁴⁷. Idea utworzenia Funduszu posiada swoje korzenie w istniejącym pod rządami ustawy o prawie autorskim z 1952 r., a zniesionym z początkiem lat dziewięćdziesiątych XX wieku Funduszu Autorskim, którego dochodami były m.in. procentowe wpłaty liczone od cen detalicznych książek zawierających nie chronione już prawem autorskim utwory oraz w dużo mniejszym zakresie w Funduszu Rozwoju Twórczości Plastycznej⁴⁸.

Fundusz Promocji Twórczości z punktu widzenia ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych⁴⁹ stanowi państwowy fundusz celowy, nie posiadający osobowości prawnej. Wyłączne uprawnienia w zakresie zarządzania i dysponowania Funduszem skupione są w rękach ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, który też autorytatywnie decyduje o przyznaniu pochodzących z niego środków⁵⁰. Funduszem celowym w rozumieniu prawa finansowego określa się powiązanie wydatków na wskazane cele z przychodami pochodzącymi ze ściśle określonych źródeł⁵¹. Oznacza to, że przy ustawowym wyodrębnieniu publicznych środków pieniężnych nie jest możliwe przeznaczenie ich na inny cel niż ustalony w ustawie. Fundusz celowy to z całą pewnością podmiot publicznej gospodarki finansowej, niezależnie od tego, czy co do prawa posiada osobowość prawną, czy nie (Fundusz Promocji Twórczości, jak już o tym wspomniano, nie posiada osobowości

⁴⁷ Zwany dalej „Funduszem”.

⁴⁸ J. Barta, R. Markiewicz [w:] J. Barta, R. Markiewicz (red.), *op. cit.*, s. 793.

⁴⁹ Dz. U. Nr 157, poz. 1240, ze zm.

⁵⁰ Doktryna w tym miejscu opowiada się za powołaniem przy ministrze właściwym do spraw kultury i dziedzictwa narodowego jakichś ciał kolegialnych, skupiających specjalistów z zakresu prawa autorskiego, kultury, sztuki, które zachowywałyby funkcje doradcze wobec ministra w przedmiocie rozdziału rzeczonych środków. Zob. J. Barta, R. Markiewicz [w:] J. Barta, R. Markiewicz (red.), *op. cit.*, s. 794.

⁵¹ T. Dębowska-Romanowska, *Fundusze systemu budżetowego* [w:] M. Werałski (red.), *System instytucji prawno-finansowych PRL*, tom II, Wrocław 1982, s. 397 i n.

prawnej)⁵². Szczegółowe zasady funkcjonowania i gospodarki finansowej Funduszu ustanowiono w rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 13 lipca 2002 r. w sprawie szczegółowych zasad gospodarki finansowej Funduszu Promocji Twórczości⁵³

O istocie instytucji, którą jest fundusz celowy, decyduje wyodrębnienie w zakresie finansów publicznych i budżetu państwa pewnej kategorii celów, na które środki z funduszu mają być wyłącznie przeznaczane oraz źródeł finansowania tychże celów w ramach funduszu celowego. Doktryna, idąc za obowiązującymi uregulowaniami, dzieli państwowe fundusze celowe na dwie zasadnicze grupy:

a) fundusze systemu budżetowego (ich przychodami mogą być również środki z budżetu państwa),

b) fundusze pozabudżetowe (nie mogące korzystać ze środków budżetu państwa)⁵⁴.

Do drugiej grupy należy zaliczyć Fundusz Promocji Twórczości, o którego źródłach przychodu rozstrzyga art. 112 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. W przywołanym przepisie przewidziano cztery rodzaje źródeł zasilania Funduszu. Po pierwsze, wpłaty na Fundusz Promocji Twórczości dokonywane są przez producentów lub wydawców egzemplarzy utworów literackich, muzycznych, plastycznych, fotograficznych i kartograficznych, nie korzystających z ochrony autorskich praw majątkowych, w wysokości 5% wpływów brutto ze sprzedaży tych utworów⁵⁵, z tym że dotyczy to wyłącznie wydań publikowanych na terytorium Rzeczypospolitej⁵⁶. Chodzi tutaj w istocie o wpłaty przewidziane w art. 40 obowiązującej ustawy autorskiej, wprowadzającym do polskiego porządku prawnego tradycyjną instytucję właściwą prawu autorskiemu, czyli *domaine public payent*⁵⁷. Co zaś się tyczy wskazanego wymogu publikacji utworu na terytorium Rzeczypospolitej, to wydaje się, że wykładnia tego określenia powinna uwzględniać dwa elementy: zwielokrotnienie utworu i publiczne udostępnienie jego egzemplarzy⁵⁸. Z kolei drugim źródłem przychodów są środki pochodzące z wpłat dokonywanych przez sprawców naruszeń autorskich praw majątkowych, dokonanych w ramach działalności gospodarczej podejmowanej w cudzym lub we własnym imieniu, choćby na cudzy rachunek, w przypadku gdy naruszenie jest zawinione⁵⁹. Dokonania takiej wpłaty może domagać się w pozwie podmiot, którego autorskie prawa majątkowe naruszono. Przepis regulujący ten przypadek, mówiąc o wysokości wpłaty, jakiej można żądać, posługuje się klauzulą generalną, stanowiąc, iż powinna to być „odpowied-

⁵² Zob. szerzej C. Kosikowski, *Finanse publiczne. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 117.

⁵³ Dz. U. Nr 201, poz. 1698.

⁵⁴ Zob. C. Kosikowski, *op. cit.*, s. 117 i n.

⁵⁵ Opisane źródło przychodu Funduszu Promocji Twórczości odwołujące się do znanych w tradycji prawa autorskiego tzw. „praw martwej ręki” stanowi obecnie kwestię co najmniej kontrowersyjną. Nierzadko przywołane uregulowanie spotyka się z druzgocącą krytyką, którą z pewnością należy wziąć pod uwagę. Uzasadnione wątpliwości budzi fakt pobierania opłat (bez względu na to, jaki charakter by się im nadało) od ściśle określonych podmiotów za korzystanie z utworów, do których, jak stanowczo wskazują to przepisy ustawowe, prawa majątkowe już wygasły.

⁵⁶ Por. § 1 i 2 rozporządzenia Ministra Kultury z 24 lutego 2003 r. w sprawie wysokości procentu wpłat na Fundusz Promocji Twórczości, Dz. U. Nr 41, poz. 354.

⁵⁷ Instytucja ta nie występowała w ustawie autorskiej z 1952 r., a jedynie w ograniczonej treści w różnych aktach prawnych, stanowiących „okolice” prawa autorskiego. *Domaine public payent* stanowi swoistego rodzaju podatek, odgrywający bardzo ważną rolę w tych systemach prawnych, w których ustalono relatywnie krótki czas ochrony autorskich praw majątkowych.

⁵⁸ R. Gołać, *Prawo autorskie i prawa...*, s. 235.

⁵⁹ Por. art. 79 ust. 2 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r.

nia suma pieniężna”, dalej jednak uściślając, że nie może być ona niższa niż dwukrotność uprawdopodobnionych korzyści odniesionych przez sprawcę z dokonanego naruszenia. Co istotne, sąd orzekający w danej sprawie nie może odrzucić tego roszczenia, jeśli zostały spełnione wszystkie wymienione przesłanki. Regulacja ta posiada w mojej ocenie głębokie uzasadnienie osadzone w poczuciu sprawiedliwości i pełnionej funkcji społecznej z jednej strony, a z drugiej – w spełnianej funkcji prewencyjnej, odnosząc ją do ochrony praw autorskich. Ponadto ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych przewiduje jeszcze dwa rodzaje źródeł finansowania Funduszu Promocji Twórczości, jakimi są dobrowolne wpłaty, zapisy oraz darowizny, a także kategoria określona jako „inne wpłaty”.

Środki Funduszu mogą zostać przeznaczone na trzy główne cele:

- a) stypendia dla twórców;
- b) pokrycie w całości lub w części kosztów wydań utworów o szczególnym znaczeniu dla kultury i nauki polskiej oraz wydań dla niewidomych;
- c) pomoc socjalną dla twórców.

Tak określona regulacja prawna określa w sposób wiążący kategorie celów, jakie mogą być wspomagane środkami Funduszu, i generalnie nie pozostawia ministrowi właściwemu do spraw kultury i dziedzictwa narodowego żadnych możliwości wydatkowania ich w inny sposób. Szczegółowo zagadnienia dotyczące podmiotów uprawnionych do występowania o korzystanie ze środków pochodzących z Funduszu oraz tryb postępowania w tej sprawie uregulowano odrębnym rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 17 stycznia 2003 r. w sprawie podmiotów uprawnionych do występowania z wnioskiem o przyznanie środków z Funduszu Promocji Twórczości oraz wymogów formalnych, jakim powinien odpowiadać ten wniosek⁶⁰. Tak więc w przedmiocie finansowania ze środków Funduszu któregokolwiek z wymienionych trzech celów wystąpić z wnioskiem do ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego może twórca, wydawca, producent, instytucja kultury, organizacja zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi oraz stowarzyszenie twórcze. Naturalnie każdy wniosek złożony w tym zakresie powinien czynić zadość podstawowym wymogom formalnym określonym w przywołanym rozporządzeniu. Postępowanie w przedmiocie rozpatrzenia oznaczonych wniosków prowadzi się w trybie określonym przepisami *Kodeksu postępowania administracyjnego*. Ponadto wnioski w sprawie dofinansowania wydań utworów o szczególnym znaczeniu dla kultury i nauki polskiej, wydań dla niewidomych oraz o przyznanie stypendiów i pomocy socjalnej dla twórców opiniuje specjalnie do tego powołana komisja działająca przy ministrze do spraw kultury i dziedzictwa narodowego.

Warto w kontekście poczynionych uwag na temat Funduszu Promocji Twórczości wspomnieć także o dokonanych w ostatnich latach zmianach w obowiązujących regulacjach, które przyczyniły się znacząco do skuteczności mechanizmów przewidzianych w ramach omawianych instytucji. Chodzi tutaj przede wszystkim o usprawnienie skuteczności procesu ściągłości opłat na rzecz Funduszu od zobowiązanych do ich uiszczania podmiotów. Cel ten osiągnięto głównie poprzez doprecyzowanie terminów, w których opłaty mają być sukcesywnie uiszczane, a co istotniejsze, przez zastosowanie do tych postępowań przepisów *Ordynacji podatkowej*⁶¹. Rozwiązanie to ma bardzo daleko idące implikacje praktyczne, bowiem w tej

⁶⁰ Dz. U. Nr 13, poz. 134.

⁶¹ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa (tekst jednolity Dz. U. z 2005 r. Nr 8, poz. 60 ze zm.).

sytuacji dłużnikom Funduszu grozi zastosowanie wobec nich konkretnych sankcji finansowych, przewidzianych w *Ordynacji podatkowej* właśnie.

7. Podsumowanie

Wydaje się, że współczesne badanie prawa autorskiego, a właściwie całościowe spojrzenie na prawo autorskie jako wyodrębniony system norm, nie może być pozbawione szerszego kontekstu. Ewolucja tzw. prawa własności intelektualnej wymusza wzięcie dzisiaj pod uwagę przy budowaniu nowych konstrukcji normatywnych nie tylko tradycyjne obszary działalności twórczej, ale również powiązania prawa autorskiego z zasobami genetycznymi, wiedzę tradycyjną czy np. folklor⁶². W doktrynie coraz mocniej zarysowuje się tendencja wiązania prawa autorskiego z prawem konkurencji, przekonania o konieczności objęcia jakimś rodzajem ochrony autorskoprawnej tajemnicy przedsiębiorstwa. Wciąż podkreśla się niebagatelny wpływ (zwłaszcza teraz) pędzącego rozwoju techniki na możliwości korzystania z utworów i dokonywania naruszeń praw do nich jednocześnie. Wszystko to, jak również inne, nie wymienione czynniki wpływają na silne przekonanie o konieczności ograniczonej choćby ingerencji państwa w funkcjonowanie tego, co wcześniej nazwałem systemem publicznego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi. Instytucje prawa publicznego, o których mowa, stanowią w tym przypadku swoiste uzupełnienie regulacji czysto cywilistycznej, wpływając na funkcjonalność i skuteczność tak rozwoju twórczości, jak i ochrony twórców oraz podmiotów, które do powstania rezultatów procesu twórczego się przyczyniają.

BIBLIOGRAFIA

- J. Barta, R. Markiewicz (red.), *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Kraków 2005.
- J. Błęszyński, *Zatwierdzanie tabel wynagrodzeń organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub pokrewnymi*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2004, z. 6.
- Boć J. (red.), *Prawo administracyjne*, Wrocław 2005.
- Bukowski M., *Organizacje zbiorowego zarządzania prawami autorskimi i prawami pokrewnymi* [w:] J. Barta, R. Markiewicz, *Prawo autorskie a postęp techniczny*, Kraków 1999.
- Bukowski M., Targosz T., Tomczyk R., *Problemy prawne związane z nowelizacją przepisów o organizacjach zbiorowego zarządzania – problemy związane z uchynieniem art. 108 ust. 3 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych*, Zeszyty Nakowe UJ „Prace z Prawa Własności Intelektualnej”, Kraków 2008.
- Dębowska-Romanowska T., *Fundusze systemu budżetowego* [w:] M. Werałski, (red.), *System instytucji prawno-finansowych PRL*, tom II, Wrocław 1982.

⁶² Zob. szerzej M. Poźniak-Niedzielska, *Ewolucja prawa własności intelektualnej w dobie współczesnej*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 10, s 14 i n.

- Golat R., *Prawo autorskie i prawa pokrewne*, Warszawa 2006.
- Golat R., *Prawo autorskie. Komentarz dla praktyków*, Warszawa 2008.
- Grzybowski S., Kopff A., Serda J., *Zagadnienia prawa autorskiego*, Warszawa 1973.
- Kępiński M. [w:] J. Barta (red.), *System prawa prywatnego*, tom XIII, *Prawo autorskie*, Warszawa 2007.
- Kosikowski C., *Finanse publiczne. Komentarz*, Warszawa 2007.
- Matlak A., *Prawo autorskie w europejskim prawie wspólnotowym*, Zeszyty Naukowe UJ „Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelektualnej”, Kraków 2002.
- Późniak-Niedzielska M., *Ewolucja prawa własności intelektualnej w dobie współczesnej* „Państwo i Prawo” 2002, nr 10.
- Supernat J. (red.), *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, Wrocław 2009.
- Traple E. [w:] J. Barta, R. Markiewicz (red.), *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Kraków 2005.
- Walerian M., *Zakres zbiorowego zarządzania prawami autorskimi w polskiej ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz znaczenie tego pojęcia*, Zeszyty Naukowe UJ „Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelektualnej”, Kraków 2005.
- Weralski M., (red.), *System instytucji prawno-finansowych PRL*, tom II, Wrocław 1982.
- Zimmerman J., *Jedność prawa administracyjnego* [w:] J. Supernat (red.), *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, Wrocław 2009.

Akty prawne

- Obwieszczenie Ministra Kultury z dn. 26. marca 2009 r. w sprawie ogłoszenia decyzji Ministra Kultury o udzieleniu i cofnięciu zezwoleń na podjęcie działalności organizacji zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi (M. P. z 2009 r. Nr 21, poz. 270).
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 13 lipca 2002 r. w sprawie szczegółowych zasad gospodarki finansowej Funduszu Promocji Twórczości, Dz.U. Nr 201, poz. 1698.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 17 stycznia 2003 r. w sprawie podmiotów uprawnionych do występowania z wnioskiem o przyznanie środków z Funduszu Promocji Twórczości oraz wymogów formalnych, jakim powinien odpowiadać ten wniosek, Dz.U. Nr 13, poz. 134.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 24 lutego 2003 r. w sprawie wysokości procentu wpłat na Fundusz Promocji Twórczości, Dz.U. Nr 41, poz. 354.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 2 czerwca 2003 r. w sprawie określenia kategorii urządzeń i nośników służących do utrwalania utworów oraz opłat od tych urządzeń i nośników tytułem ich sprzedaży przez producentów i importerów, Dz.U. Nr 105, poz. 991.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 27 czerwca 2003 r. w sprawie opłat uiszczanych przez posiadaczy urządzeń reprograficznych, Dz.U. Nr 132, poz. 1232.

- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 30 kwietnia 2004 r. w sprawie rejestru informacji o produkcji nośników optycznych oraz rodzajów kodów identyfikacyjnych, Dz.U. Nr 124, poz. 1301.
- Ustawa z dnia 29 marca 1926 r. o prawie autorskim, tekst jednolity Dz.U. z 1935 r. Nr 36, poz. 260 ze zm.
- Ustawa z dnia 10 lipca 1952 r. o prawie autorskim, Dz.U. Nr 34, poz. 234 ze zm.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, tekst jednolity: Dz.U. z 2000 r. Nr 98, poz. 1071 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 – Kodeks cywilny, Dz.U. Nr 16, poz. 93 ze zm.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. Nr 43, poz. 296 ze zm.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. – Prawo o stowarzyszeniach, tekst jednolity Dz.U. z 2001 r. Nr 79, poz. 855 ze zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, tekst jednolity Dz.U. z 2003 r. Nr 153, poz. 1503 ze zm.
- Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jednolity Dz.U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 ze zm.).
- Ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości, Dz.U. z 2009 r. Nr 152, poz. 1223 ze zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. Nr 88, poz. 553.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. Nr 89, poz. 555.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa, tekst jednolity Dz.U. z 2005 r. Nr 8, poz. 60 ze zm.
- Ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej, Dz.U. z 2007 r. Nr 65, poz. 437 ze zm.
- Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. Nr 173, poz. 1807 ze zm.
- Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, tekst jednolity Dz.U. z 2007 r. Nr 155, poz. 1095 ze zm.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych, Dz.U. Nr 157, poz. 1240, ze zm.
- Ustawa z dnia 8 lipca 2010 r. o zmianie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz.U. Nr 152, poz. 1016.

SUMMARY

The public management in copyright – chosen definitive and normative problems

Copyright – or the intellectual property right – is a normative category traditionally based upon private law institutions, with the use of the property right model in particular. However, nowadays it cannot be treated strictly as a hermetic group of articles, constituting a branch of the civil law outside the code. The abrupt technological progress, the opening of the European Union markets, the new fields of artistic works' exploitation as

well as the ability to get to and spread the results of one's creative work with great ease – these are the most important reasons for the state's interference in the functioning of the copyright law. This interference consists in introducing the public law mechanisms into the copyright law. It would be naive to advance a thesis that the civil law includes legal norms providing the sufficient protection of authors and other entitled subjects on the one hand, and of the society's rightful interests on the other (where the “society's interests” are understood as the right to have access to other people's creative output). Thus defined area of the state's involvement may be described as “the system of the public management of copyright and related rights”. The category involves groups of articles concerning the following areas: the public administration bodies competent in given spheres, the organizations of the collective management of copyright and related rights, the optical carriers production control, special fares, the Creativity Promotion Fund, and the proper procedures. Obviously, all of the above categories are comprised within the government administration branch called “culture and national heritage”, whose central link is the minister proper of culture and national heritage.

The legal institutions I mentioned serve many functions within the copyright law. Among their many roles the ones worth mentioning are the protection of the author, facilitating and controlling the legality of the turnover, redistributing financial resources among the entitled subjects, and supporting authors and the related rights' subjects. However, it is the ensuring of favourable conditions for the widely understood creativity that should be recognized as the supreme goal of these institutions' functioning.

KEY WORDS: copyright, intellectual property, collective copyrights management, Creative Promotion Found, Minister of Culture.

Kornelia Hübscher

PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Pedagogiki, Turystyki i Rekreacji

Rodzicielskie strategie edukacyjne w kontekście uczestnictwa chłopców w treningach piłki nożnej¹

ABSTRAKT

W niniejszym artykule zostały zaprezentowane wyniki badań dotyczące strategii rodzicielskich podejmowanych przez rodziców chłopców uczęszczających na treningi piłki nożnej. Dane jakościowe zostały zebrane techniką otwartego wywiadu pogłębionego, który koncentrował się wokół:

- a) motywów zapisania dziecka na treningi piłki nożnej,
- b) funkcji, jakie pełnią one w ich rodzinnym życiu,
- c) scenariuszy karier konstruowanych przez rodziców wobec swojego dziecka,
- d) preferowanych rodzajów rodzicielskich oddziaływań.

Na podstawie analizy materiału badawczego zostały wyodrębnione trzy rodzaje rodzicielskich strategii edukacyjnych w kontekście uczestnictwa synów w treningach piłki nożnej: strategia kierowania życiem dziecka, wspierania rozwoju dziecka oraz zaangażowanego uczestniczenia w życiu dziecka.

SŁOWA KLUCZOWE: strategia, rodzina, piłka nożna, trening, zajęcia pozalekcyjne.

1. Wstęp

Współczesna rzeczywistość określana mianem płynnej², ryzykownej³, późnonowoczesnej⁴ staje się wyzwaniem dla jednostek i grup społecznych, jakie tworzą. Jedną z nich jest rodzina będąca obiektem zainteresowań wielu badaczy. Zmiana warunków życia, ich dynamika, niepewność jutra przyczyniają się do zadawania pytań nad funkcjonowaniem dzisiejszej rodziny, nad jej codziennością, nad planowaniem przyszłości. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie fragmentu życia współczesnej polskiej rodziny. Wywiady, które przeprowadziłam z rodzicami chłopców uczestniczących w treningach piłki nożnej, dotyczyły motywów zapisania dziecka na treningi oraz funkcji, jakie one pełnią w ich rodzinnym życiu. W rozmowach starałam się wyjść poza obszar dotyczący tylko zajęć sportowych, aby dowiedzieć się,

¹ Tekst referowany podczas Konferencji Międzynarodowej w Olsztynie zatytułowanej *Pedagogika Społeczna. Dokonania – Aktualność – Perspektywy. Wokół „Szkoły Pedagogiki Społecznej” Stanisława Kawuli*.

² Z. B a u m a n, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2007.

³ U. B e c k, *Społeczeństwo ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2004.

⁴ A. G i d d e n s, *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2001.

czy i jakie scenariusze karier konstruuja rodzice wobec swojego dziecka, a także jakie są preferowane przez nich rodzaje rodzicielskich oddziaływań.

Podczas swoich badań poruszałam się w kręgu strategii jakościowych osadzonych w nurcie paradygmatu interpretatywnego, którego filozoficzny fundament został stworzony między innymi przez hermeneutykę⁵. Jak pisze A. Kargulowa, celem badań w tym paradygmacie jest „zrozumienie sensu społecznych działań”⁶. W przypadku przeprowadzonych przeze mnie badań chodzi o odkrycie sensu rodzicielskich działań zachodzących w kontekście zajęć sportowych ich dzieci. Rodzice – odsłaniając fragmenty swojego rodzinnego życia – umożliwiają badaczowi zrozumienie sensowności ich działań oraz odkrycie, jakie znaczenia nadają im w chwili obecnej oraz z perspektywy swojego dotychczasowego życia⁷.

Celem badacza jest zrozumienie działań jednostki, która tworzy rodzinę, która działa w rodzinie i na rzecz rodziny. Dążenie do zrozumienia opisywanych przez nią przeżyć umożliwia dotarcie do sensów, jakie niosą ze sobą podejmowane przez nią działania. Aby zrealizować to w swoich badaniach, zastosowałam podejście fenomenologiczne, które polega na wydobyciu przeżycia jednostki w celu odtworzenia jego znaczenia⁸. Moim zadaniem będzie wczucie się w sytuację rodziców, aby poznać sens ich działań. Zamierzam odkryć coś, co dla reszty społeczeństwa jest niewidoczne. Takie „wczuwanie” pozwoli mi odszukać odpowiedzi na nurtujące mnie pytania dotyczące sensu zachowania, przeżywania i działania rodziców, których synowie uczestniczą w treningach piłki nożnej. Warunkiem tego poznania jest redukcja transcendentna, która wymaga od badacza wyzbycia się uprzedzeń i ewentualnych przedzałożeń, które uniemożliwiają ujrzanie danego zjawiska w jego najczystszej formie. To powoduje, że ja, jako badacz, w trakcie procesu badawczego przyjmuję postawę naiwno-poznawczą⁹.

Zastosowaną przeze mnie metodę można zakwalifikować do badań dialogowych. Zbierając dane, posłużyłam się techniką otwartego wywiadu pogłębionego, polegającą na długiej rozmowie, podczas której badany snuje swoją narrację¹⁰. Zadając pytania według wcześniej przygotowanych dyspozycji, zastosowałam strategię odwróconego lejka, przechodząc od pytań szczegółowych do ogólnych, opisujących szersze konteksty działania¹¹.

Wywiady przeprowadzone zostały w lutym 2009 roku z czterema małżeństwami, z których trzy zostaną wykorzystane w niniejszym artykule. Każde z nich posiadało dwójkę dzieci. W przypadku trzech rodzin byli to chłopcy – obaj zawodnicy lubińskiej sekcji piłki nożnej trampkarzy KGHM Zagłębie. Analiza treści wywiadów pozwoliła mi na wyodrębnienie kategorii wiodących, jakie pojawiły się w wypowiedziach rodziców, a następnie grupowanie podobnych wypowiedzi koncentrujących się wokół tych kategorii. Kolejnym etapem była interpretacja wypowiedzi każdej pary rodziców, co umożliwiło mi wyodrębnienie ich strategii rodzicielskich.

⁵ M. Małewski, *Teorie andragogiczne. Metody teoretyczności dyscypliny naukowej*, Wrocław 1998, s. 31, 34.]

⁶ A. Kargulowa, *O teorii i praktyce poradnictwa*, Warszawa 2005, s. 74.

⁷ *Ibidem*, s. 76.

⁸ J.F. Lyotard, *Fenomenologia*, Warszawa 2000, za: M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wrocław 2002, s. 51.

⁹ J. Dębowski, *Bezpośredniość poznania. Spory – dyskusje – wyniki*, Lublin 2000, za: M. Nowak-Dziemianowicz, *op. cit.*, s. 53–54.

¹⁰ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 2001, s. 327.

¹¹ S. Krzychała, B. Zamorska, *Dokumentarna ewaluacja szkolnej codzienności*, Wrocław 2008, s. 87.

Omawiając wyniki badań, zastosuję symboliczny zapis odnoszący się do każdej z rodzin, których charakterystyka przedstawia się następująco:

a) rodzina A: ojciec – wykształcenie zawodowe, kurier; matka – wykształcenie średnie, zastępca kierownika w sklepie;

b) rodzina B: ojciec – wykształcenie średnie, piłkarz; matka – wykształcenie średnie, barmanka;

c) rodzina C: ojciec – wykształcenie średnie, górnik; matka – wykształcenie średnie, dysponent w OBI.

2. Znaczenie treningów piłki nożnej chłopców w wypowiedziach rodziców

Jeśli chodzi o rodzinę A, na pierwszy plan wysuwa się świadome kierowanie życiem dziecka. Ojciec staje się osobą podejmującą istotne decyzje dotyczące przyszłości syna. Przyznaje się do zaszczepienia w nim bakcyła sportowego:

„...to ja w sumie syna kierowałem w tym kierunku i ja w nim to zaszczepilem”.

Treningi piłkarskie są w życiu tej rodziny bardzo istotne. Oboje rodzice są obecni podczas każdego treningu, którego przebieg jest permanentnie komentowany przez ojca i przez matkę:

„Jest za mało konkretnych rzeczy na treningach [...]. Czasami to jest taki chaos” (matka).

„Zrobił trener taktyczny, no jeden trening, ale taki trening, jak już poustawiał ich, to trzeba to trzymać. A on później po prostu znowu daje na luz. No i tak mi się zdaje, że po prostu przez to się trochę wolniej rozwijają niż powinni” (ojciec).

Ambicją ojca jest mieć w domu piłkarza profesjonalistę, toteż już od najwcześniejszych lat stara się przygotować go przede wszystkim psychicznie do ciemnej strony tego zawodu:

„Wychodzę z takiego prawa, że po prostu jak coś źle robi, to już niech za dziecka się uczy, przyzwyczajają do krytyki, dlatego że zawodnik jest tragicznie traktowany później i to nie będzie jedna czy dwie osoby na niego tam coś tego warczeć, tylko ileś tam tysięcy tak, albo kilkadziesiąt tysięcy ludzi, także czy tam zaczyna gwizdać. Także niech psychicznie [...], zawodnik musi się psychicznie kształcić. Także faktycznie może się przegnie nieraz, bo tak już nawrzeszczę na niego, że coś tam źle, ale później widzę, że jest efekt tego, bo już tego błędu na przykład przez jakiś czas nie robi”.

To ma go hartować. Według niego trener „z tymi dziećmi jak z jajkiem się obchodzi”. Wypowiedź ojca może sugerować stosowanie przez niego wzmoczonej dyscypliny, która ma przynieść korzyści.

Jeśli chodzi o obszar dotyczący rodzajów rodzicielskich relacji wobec dzieci, matka i ojciec w rodzinie A nie są w tej kwestii zgodni. Według badanego ojca najważniejsze jest

„szlifowanie diamentu”, którym w tym przypadku jest dziecko. „Szlifowanie” kojarzy mu się z kontekstem sportowym:

„...bo wiadome, że jak ktoś ma, jakieś dziecko na przykład, talent, to jednak trzeba jakoś cały czas z grubsza szlifować, podtrzymywać i tak dalej, ale no później ta oprawa to jest właśnie”.

Z kolei matka stara się wpoić dzieciom, że jeśli będą pracowici i szybciej wykonają wszelkie obowiązkowe czynności, zyskają więcej wolnego czasu. W związku z tym, że każdy z rodziny ma dużo obowiązków, ważne jest, aby je rzetelnie i systematycznie wykonywać. Dotyczy to wszystkich czynności: domowych, zawodowych i szkolnych.

W wypowiedzi ojca można zauważyć, że relacje rodzicielskie kojarzą mu się ze sportem, natomiast matka stara się zadbać o sferę rodzinno-domową.

W przypadku rodziny B istotnego znaczenia nabiera motyw zapisania dziecka na zajęcia sportowe:

„Jako że zdradza pewne talenty w tym kierunku, zapytaliśmy się, czy chciałby pójść na trening. Zgodził się” (ojciec).

W wypowiedzi tej można wyodrębnić dwa powody doprowadzające do zapisania syna na treningi. Pierwszym jest zauważenie talentu, jaki dziecko przejawia w tym właśnie kierunku. Oczywiście dla tego rodzica jest rozważanie decyzji o kształceniu tej umiejętności. Drugim etapem jest zaproponowanie dziecku uczestnictwa w treningach. Pozytywna odpowiedź skłania rodziców do podjęcia kroków związanych z uczestnictwem w zajęciach.

Celem rodziców jest sprawienie dziecku przyjemności. Chcą, aby traktowało to zajęcie jako zabawę. Niemniej jednak ważna jest dla nich inna funkcja, jaką pełnią treningi w rozwoju ich dziecka. Odnajdują w uczestnictwie w nich istotne elementy kształtujące „fajne cechy”:

„...przez sport, właśnie to, że dozna niejednokrotnie porażek, nauczy go, po obserwacji pewnie, po innych dzieciach, że jednak to się znosi, trzeba znosić to nie jakimś nerwami i płaczem, tylko wiedzieć, wierzyć, że się uda, że następnym razem się na pewno uda i przez to właśnie wypracuje sobie coś takiego, że nie będzie się tak zniechęcał tylko będzie wierzył...” (matka).

„Będzie wiedział, że można pokonywać przeszkody” (ojciec).

„Współpraca w drużynie jest bardzo ważna, kształci charakter, siłę woli. Co nie jest łatwe...” (ojciec).

„Ambicję też...” (matka).

„Pogodzenie się czasami z porażką, mieć umiejętność przegrywania [...] życie w grupie też” (ojciec).

Rodzice zwracają uwagę na kształtowanie takich cech charakteru i umiejętności, które pomogą dziecku na lepszy start w dorosłość. To proces długotrwały i nie jest bez znaczenia fakt wyboru obszaru, w którym będzie zachodził. Ów proces przebiega na gruncie dobrze dziecku znanym. W związku z tym, że ojciec jest zawodowym piłkarzem, chłopiec niemal od urodzenia towarzyszy mu na treningach i meczach. Poza tym, że boisko stało się dla niego środowiskiem naturalnym, jest także przestrzenią idealną do doskonałej zabawy. Rodzice, widząc zaangażowanie syna oraz radość płynącą z grania w piłkę, postanawiają zapisać go

na treningi odbywające się pod okiem wykwalifikowanego trenera. W rozmowie podkreślają, że nie koncentrują się tylko na piłce:

„Chciałabym nauczyć go takiego bardziej odważnego podejścia do różnych sytuacji, do różnych spraw” (matka).

„...może będzie chciał studiować” (ojciec).

„Oglądamy dużo sportu, czasami gry, różne dyscypliny uprawiamy, to nie tylko piłka nożna i muzyki też słuchamy” (ojciec).

Rodzice starają się rozwijać wszelkie zainteresowania syna oraz pokazują mu różnorodne rodzaje aktywności. Ambicją rodziców nie staje się wychowanie przyszłej piłkarskiej gwiazdy. Wybór zawodu będzie należał do ich syna, a oni zaakceptują każdy. Najważniejsze dla nich jest jego szczęście.

Jeśli chodzi o relacje rodzicielskie wobec dzieci, starają się być nie tylko ich partnerami, ale i nauczycielami, którzy kształtują ich charakter, osobowość oraz system wartości:

„...my staramy się jednak, wiesz, nasze dzieci wychowywać. One nie tylko rosną w naszym domu i sobie żyją tak o. Tylko my je staramy się, no wychowywać je, tak by wyrosły na fajnych ludzi, którzy, wiesz no, nie robią nikomu krzywdy, są inteligentni, mądrzy i idą otwartą, z otwartą głową przez świat” (matka).

„Mi tak od razu tak bardziej, bo mnie to natchnęło po prostu to, że, że ja wychodzę z założenia, że każdy rodzi się, człowiek jest istotą doskonałą, każdy się rodzi dobrym człowiekiem, małym, niewinnym i potem przez miesiące, lata kształtuje się jego osobowość, charakter, sposób postępowania i przykład płynący z najbliższego otoczenia, od rodziny, no może, może uważam pozwolić temu, temu małemu człowiekowi, później dorosłemu bycie lepszym kimś” (ojciec).

W rodzinie oznaczonej symbolem C jest dwóch chłopców uczęszczających na treningi piłki nożnej. Z wypowiedzi rodziców można wywnioskować, że bardzo ingerują w życie swoich synów. Życie dzieci staje się ich życiem:

„W przypadku młodszego na tyle się zaczęłam udzielać, że założyłam im stronę internetową na tym portalu futbolowo” (matka).

W ich przypadku piłka nożna integruje rodzinę i spełnia funkcję integrującą z innymi rodzicami:

„Często się spotykamy, bo my razem wszyscy jeździmy na wyjazdy. Znaczą tam jest taka grupka nas [...]. Zakończenie sezonu też tak było zrobione właśnie. Był grill, był mecz rodzice kontra dzieci” (matka).

Wypowiedzi te dowodzą, że piłka nożna zdominowała życie tej rodziny. Stwierdzenie: „bo dzieci są naszym życiem” może świadczyć o tym, że to nie chodzi konkretnie o tę dyscyplinę sportu, ale o to, że zajęcie, które pochłania czasowo i emocjonalnie dziecko, równie silnie angażuje jego rodziców. Życie dziecka staje się życiem rodzica. Rodzice nieustannie podążają za nim. Towarzyszą mu podczas treningów, meczów, turniejów, jeżdżą na obozy do miejscowości oddalonych nawet o kilkaset kilometrów. Mama na potrzeby takich okoliczności własnoręcznie uszyła flagę, która będzie jej potrzebna podczas kibicowania. Ci rodzice

aktywnie uczestniczą podczas trwania meczów: gwizdzą, grają na bębnach, śpiewają, kłócą się z sędziami:

„I to jak, (krzyczy) i to na sędziów jeszcze jak źle sędziują” (ojciec).

„...u starszego chłopaka w drużynie, to mamy niejako klub kibica [...]. Gdzie jeżdżymy na turnieje są dwa bębny, jest trąbka, są flagi zrobione przez rodziców [...]. Wszyscy są zaskoczeni. Rozkładamy flagi, rozkładamy bębny, czasami robimy nawet sobie pikniki” (ojciec).

„To znaczy w sytuacjach, kiedy gra, że tak powiem to «dorosłe» Zagłębie, nie udzielają mi się takie emocje jak w sytuacji, jak w sytuacji, kiedy syn gra” (matka).

„Do dzisiaj pamiętam mecz, kiedy we Wrocławiu, no wiadomo, Lubin–Wrocław nigdy się nie lubiły pod względem kibicowania. We Wrocławiu na jednym z meczów ligowych sędzia według wszystkich kibiców, bo to nie były tylko moje odczucia, ale wszystkich rodziców, kibicował ewidentnie po stronie gospodarzy. Przedłużył mecz” (matka). „O pięć minut. Grali w ciemnościach” (ojciec). „Grali w ciemnościach, bo taka była już godzina. Nie wytrzymał i jedna z mam po meczu poszła do sędziego. Nawrzucała mu od sprzedawczyków, od tego, że powinien zmienić zawód. Mnie się natomiast też udzieliła atmosfera, odśpiewałam” (matka).

„Kibicowska, lubić PZPN” (ojciec). „Lubić PZPN oczywiście w innej formie [...]. Zaśpiewałam w tej bardziej wulgarnej. Nie wytrzymałam [...]. Najczęściej, najczęściej jesteśmy najgłośniejszymi kibicami” (matka).

Inną cechą charakteryzującą tę rodzinę jest wspomaganie rozwoju sportowego dziecka poprzez dodatkowe treningi specjalistyczne, które ewidentnie mają wpłynąć na jego kondycję i umiejętności piłkarskie:

„Tu musimy się wspomagać sami. No informować między sobą, bo znamy się z rodzicami innych bramkarzy. Informować o jakichś zgrupowaniach, o jakiś obozach typowo bramkarskich i musimy sami wysyłać dzieci na, na takie zgrupowania. Myśmy to, my to sami wszystko finansujemy” (ojciec).

„No myśmy to gdzieś tam w Internecie przez przypadek znaleźli, szukając bodajże rękawic bramkarskich do kupienia. Ogłoszenie gdzieś znaleźliśmy i syn chciał pojechać” (matka).

Mimo dużych nakładów finansowych związanych z treningami rodzice twierdzą, że ich syn wcale nie musi zostać piłkarzem:

„Ja już mu kiedyś powiedziałam, jak dla mnie to możesz nawet kwiatki sadzić. Ja ci kupię grabki i łopatkę i będziesz sobie sadził, jeśli to ma cię uszczęśliwić i to nie musi być piłka. Tak, że staram się tak ich ukierunkowywać, żeby właśnie, żeby mieli świadomość, że jeśli nie będzie piłki dalej, to nie jest żadna tragedia. Jest milion innych możliwości” (matka).

Relacje w tej rodzinie nie są jasno sprecyzowane:

„Zawsze staramy się uczestniczyć w ich życiu, a jednocześnie zachować też

tam gdzieś fragment życia swojego. Chociażby przez takie właśnie, że pojedziemy sobie na weekend w góry sami, żeby troszkę odpocząć” (matka).

Rodzice są świadomi swojego zaangażowania w życie synów i jak podkreślają, rodzina jest na pierwszym miejscu, dlatego też dbają o swoje małżeństwo i zdarza się, że wyjadą na weekend tylko we dwoje. Akceptują wybory swoich dzieci i deklarują, że wesprą synów we wszystkich podjętych przez nich aktywnościach.

Moi rozmówcy przyznają się do stosowania w przeszłości kar cielesnych:

„...choć parę razy u nas pas poszedł, pas był w ruchu, ale obecnie funkcję pasa spełnia w ich domu komputer, a właściwie zakaz jego użytkowania: A tak to kara na komputer albo na telewizor. To jest takim pasem dla nich” (ojciec).

3. Rodzaje rodzicielskich strategii edukacyjnych

„Strategia (gr. strategia – dowództwo) w pedagogice to zharmonizowany dobór celów, metod i środków stanowiących operacyjne założenia działalności edukacyjnej nauczycieli, szkół lub systemów oświaty; wyrazem codziennego stosowania wybranych strategii są zajęcia prowadzone przez myślących nauczycieli, wyrazem strategii realizowanych na wielką skalę są systemy oświaty”¹².

Przedstawiona definicja dotyczy nauczycieli. Niemniej jednak można się do niej odwołać, przekładając ją na grunt rodziny, gdzie nauczyciel zostaje zastąpiony przez osobę rodzica, który wobec swojego dziecka stosuje daną strategię. Określa ona zachowania rodziców, którzy wchodzi w interakcje ze swoim dzieckiem¹³. Wzory interakcji zachodzą w każdej rodzinie i są wyznaczane przez strategie, które są praktykowane w celu wykonywania zadań typowych dla danej rodziny. A zatem strategie poszczególnych rodzin różnią się i charakteryzują każdą z nich, stając się metodami funkcjonującymi w rodzinie¹⁴.

Analizując wywiady, starałam się doszukać konkretnych strategii rodzicielskich ukrytych w działaniach koncentrujących się na uczestnictwie chłopców w treningach piłki nożnej. Dzięki interpretacji trzech wywiadów wyodrębniłam trzy rodzaje strategii rodzicielskich: **strategia kierowania życiem dziecka**, **strategia wspierania rozwoju dziecka** oraz **strategia zaangażowanego uczestniczenia w życiu dziecka**, których ilustracją są następujące wypowiedzi rodziców:

Strategia kierowania życiem dziecka – rodzina A:

- „to ja w sumie syna kierowałem w tym kierunku i ja w nim to zaszczepilem”,
- „jest za mało konkretnych rzeczy na treningu”,
- „jak już poustawiał ich, to trzeba to trzymać”,
- „przez to się trochę wolniej rozwijają niż powinni”,
- „niech za dziecka się uczy, przyzwyczajają do krytyki”,
- „zawodnik musi się psychicznie kształcić”,

¹² W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 370.

¹³ M. Bankiewicz, *Strategie uczniowskie jako kategoria dla oglądu świata szkolnego*, „Studia Edukacyjne” 2004, nr 6, s. 222.

¹⁴ M. Płopa, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Elbląg 2007, s. 18.

- „nieraz [...] nawrzeszczę na niego”,
- „talent to jednak trzeba jakoś cały czas z grubsza szlifować”.

Strategia wspierania rozwoju dziecka – rodzina B:

- „zapytaliśmy się, czy chciałby pójść na trening”,
- „trzeba [...] wierzyć, że się uda”,
- „nie będzie się tak zniechęcał, tylko będzie wierzył”,
- „będzie wiedział, że można pokonywać przeszkody”,
- „pogodzenie się czasami z porażką, mieć umiejętność przegrywania”,
- „życie w grupie też”,
- „staramy się wychowywać je tak, by wyrosły na fajnych ludzi”,
- „każdy się rodzi dobrym człowiekiem”,
- „pozwolić temu, temu małemu człowiekowi, później dorosłemu bycie lepszym kimś”.

Strategia zaangażowanego uczestniczenia w życiu dziecka – rodzina C:

- „założyłam im stronę internetową na tym portalu futbolowo”,
- „często się spotykamy, bo my razem wszyscy jeździmy na wyjazdy”,
- „był grill, był mecz rodzice kontra dzieci”,
- „i to jak krzyczy, i to na sędziów”,
- „kiedy gra, że tak powiem to «dorosłe» Zagłębie, nie udzielają mi się takie emocje jak w sytuacji, kiedy syn gra”,
- „jedna z mam po meczu poszła do sędziego. Nawrzucała mu od sprzedawczyków, od tego, że powinien zmienić zawód”,
- „u starszego chłopaka w drużynie, to mamy niejako klub kibica”,
- „rozkładamy flagi, rozkładamy bębny, czasami robimy nawet sobie pikniki”,
- „tu musimy się wspomagać sami”,
- „my to sami wszystko finansujemy”,
- „zawsze staramy się uczestniczyć w ich życiu”.

4. Zakończenie

Powyższe sformułowania wyodrębnione z przedstawionych w tekście wypowiedzi rodziców ukazują specyfikę stosowanej przez nich strategii edukacyjnej. W przypadku **strategii kierowania rozwojem dziecka**, według której działają rodzice oznaczeni symbolem A, istotnego znaczenia nabiera odpowiednia stymulacja, koordynacja oraz kontrola działań dziecka. Ma to doprowadzić do osiągnięcia konkretnego efektu¹⁵, jakim jest wyćwiczenie odpowiednich umiejętności koniecznych do profesjonalnego grania w piłkę nożną. Odwołując się do *Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku*¹⁶ wyjaśniającej termin „kierowanie”, możemy dowiedzieć się, jakie są główne funkcje i czynności kierownicze. Koncentrują się one wokół takich procesów jak: planowanie, organizowanie, motywowanie i kontrola. Wyjaśniając kolejno – planowanie dotyczy konstruowania scenariusza kariery, według których dziecko ma zostać zawodowym sportowcem. Środkiem do osiągnięcia wytyczonego celu staje się syste-

¹⁵ J. Penc, *Nowoczesne kierowanie ludźmi. Wywieranie wpływu i współdziałanie w organizacji*, Warszawa 2007, s. 115.

¹⁶ T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, tom II, Warszawa 2003, s. 579.

matyczny trening pod okiem wykwalifikowanego trenera. Motywacja i kontrola leży w gestii ojca obecnego na każdym treningu, meczu, turnieju i obozie, podczas którego dochodzi do komentowania założeń taktycznych trenera oraz meczowych zagrywek.

Rozważając kolejny rodzaj strategii edukacyjnej – nazwanej przeze mnie **strategią wspierania rozwoju dziecka** – mam na myśli kontekst działań związanych z kształceniem dziecka¹⁷. Rodzic wspierający rozwój dziecka, oznaczony symbolem B, z racji swojego wieku i życiowego doświadczenia pełni funkcję wspomagającą w procesie kształcenia w trzech wymienionych przez S. Palkę płaszczyznach:

1. Nauczania i wychowania intelektualnego, które można określić jako płaszczyznę edukacyjną. Przejawia się ona w trosce o kształtowanie osobowości, charakteru, nadziei na podjęcie przez dziecko studiów.

2. Wychowania moralnego, estetycznego, zdrowotnego, które odbywa się poprzez dawanie przykładu odpowiedniego postępowania, dostarczanie wzorów i wskazywanie cenionych w rodzinie wartości.

3. Samokształceniowej – polegającej na udzielaniu pomocy, która dotyczy opanowania technik uczenia się, przekazywania porad technicznych sprzyjających opanowaniu umiejętności niezbędnych do bycia dobrym piłkarzem¹⁸.

Jak uważa S. Palka, kształcenie może odbywać się według różnych modeli: prakseologicznego – nastawionego na pomoc dzieciom w opanowaniu wiadomości; technologicznego, który polega na realizacji celów jednakowych dla wszystkich dzieci; humanistycznego – uwzględniającego indywidualność dziecka; oraz komplementarnego – łączącego oddziaływanie technologiczne z humanistycznym. Moim zdaniem, badani rodzice, działający według strategii wpierania, proces kształcenia realizują według modelu humanistycznego, skoncentrowanego na indywidualności dziecka. Charakteryzuje się on postawą akceptacji, cierpliwości, zrozumienia w celu wzmocnienia emocjonalnego dziecka¹⁹.

Ostatni rodzaj prezentowanej strategii, według której działają rodzice oznaczeni symbolem C, to **strategia zaangażowanego uczestniczenia w życiu dziecka**. Sformułowania: „bo dzieci są naszym życiem, zawsze staramy się uczestniczyć w ich życiu” świadczą o ogromnym przywiązaniu do dzieci rodziców, którzy nieustannie za nimi podążają. D. Field w swojej książce *Osobowości rodzinne*²⁰ porusza kwestie silnego zaangażowania rodziców i wiąże je z rodzajem osobowości rodzinnej nazwanej przez niego nadmiernie uzależnionej. Autor zaznacza również, że jest to trudne do zaobserwowania dla osoby z zewnątrz, ponieważ taki rodzic zwykle się ukrywa, grając wymagającego i niezależnego. Opisana w książce charakterystyka tej osobowości rodzinnej jest bardzo negatywna. Ja jednak doszukuję się u badanych przeze mnie rodziców działań zawierających elementy strategii wspierania, które niewątpliwie mają konotacje pozytywne. Świadczą o tym takie wypowiedzi jak:

„My mówimy chłopakom, że nie na sporcie się świat kończy, że oprócz sportu też trzeba coś umieć, też trzeba coś robić, pokazujemy przykłady” (ojciec).

„Jest miliony innych możliwości” (matka).

¹⁷ S. Palka, *Wspieranie w procesie kształcenia* [w:] W. Puślecki (red.), *Wspieranie rozwoju dzieci w procesie wczesnej edukacji*, Wrocław 2007, s. 33.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, s. 33–34.

²⁰ D. Field, *Osobowości rodzinne*, Warszawa 1999, s. 85–88.

W wypowiedziach rodziców C zauważalne są również cechy odnoszące się do koncepcji antypedagogicznych, w których środowisko dziecka ma być urządzone zgodnie z jego potrzebami i możliwościami rozwojowymi²¹. Według tych antypedagogicznych podkreśla się czułe i troskliwe bycie z dzieckiem jako warunek niezbędny do jego prawidłowego rozwoju²². Sformułowania przedstawione powyżej: „bo dzieci są naszym życiem, zawsze staramy się uczestniczyć w ich życiu” są potwierdzeniem tej tezy.

Warto zauważyć, że wobec powszechnego narzekania na dziecięcą samotność spowodowaną zaabsorbowaniem rodziców pracą zawodową strategia prezentowana przez rodziców C nie jest typowa. Być może jest ona zwiastunem nowej tendencji wskazującej na to, że niektórzy rodzice (których wszakże sytuacja finansowa nie jest bez znaczenia) zaczynają na nowo odkrywać wartości płynące z rodzinnego bycia razem i zachowań o charakterze wspólnotowym z szerszą grupą osób.

BIBLIOGRAFIA

- Bankiewicz M., *Strategie uczniowskie jako kategoria dla oglądu świata szkolnego*, „Studia Edukacyjne” 2004, nr 6.
- Beck U., *Spoleczeństwo ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2004.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2007.
- Dębowski J., *Bezpośredniość poznania. Spory – dyskusje – wyniki*, Lublin 2000, za: M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wrocław 2002.
- Field D., *Osobowości rodzinne*, Warszawa 1999.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2001.
- Kałużyński M., *Nauczyciel i uczeń. Problemy etyczne wychowania i nauczania*, Wrocław 2002, za: B. Śliwerski, *Pedagogika dziecka. Studium pajdocentryzmu*, Gdańsk 2007.
- Kargulowa A., *O teorii i praktyce poradnictwa*, Warszawa 2005.
- Krzychała S., Zamorska B., *Dokumentarna ewaluacja szkolnej codzienności*, Wrocław 2008.
- Liotard J. F., *Fenomenologia*, Warszawa 2000, za: M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wrocław 2002.
- Malewski M., *Teorie andragogiczne. Metody teoretyczności dyscypliny naukowej*, Wrocław 1998.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
- Palka S., *Wspieranie w procesie kształcenia* [w:] W. Puślecki (red.), *Wspieranie rozwoju dzieci w procesie wczesnej edukacji*, Wrocław 2007.

²¹ B. Śliwerski, *Pedagogika dziecka. Studium pajdocentryzmu*, Gdańsk 2007, s. 73.

²² M. Kałużyński, *Nauczyciel i uczeń. Problemy etyczne wychowania i nauczania*, Wrocław 2002, za: B. Śliwerski, *op. cit.*, s. 78.

- Penc J., *Nowoczesne kierowanie ludźmi. Wywieranie wpływu i współdziałanie w organizacji*, Warszawa 2007.
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 2001.
- Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, tom II, Warszawa 2003.
- Płopa M., *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Elbląg 2007.
- Śliwerski B., *Pedagogika dziecka. Studium pąjdocentryzmu*, Gdańsk 2007.

SUMMARY

Parental educational strategies regarding their boys taking part in football trainings

This article presents the results of researches concerning parental strategies undertaken by boys' parents taking part in football trainings. The data have been taken by using an opened dialogue method which was concentrated on:

- a) the motives of enrolling child on football trainings
- b) their functions in family life
- c) the careers' scripts constructed by parents for their children
- d) preferable types of parental impacts

According to the analysis of these researches, there are three types of parental educational strategies in context of sons' participation in football trainings: the strategy of administration of child's life, support of child's development and involved participation in child's life.

KEY WORDS: strategy, family, football, training, after school classes.

Leszek Malkiewicz, Paweł Drożdż
PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Medyczny

Wypadek przy pracy z punktu widzenia prawa i medycyny

ABSTRAKT

Ryzyko wypadkowe wydaje się być wpisane w charakter każdej pracy. Wynika to przede wszystkim z istoty zdarzenia, jakim jest wypadek przy pracy, w wyniku którego zawsze ktoś poniesie uszczerbek materialny, utraci zdrowie lub życie bądź zostanie narażony na takie niebezpieczeństwo.

W niniejszym artykule zostanie dokonana analiza definicji wypadku przy pracy oraz jego elementów składowych zarówno w ujęciu doktrynalnym, ustawowym, jak i w aspekcie bogatego orzecznictwa Sądu Najwyższego.

Celem niniejszej rozprawy będzie próba ujęcia wypadku przy pracy w jego medyczno-prawnych relacjach ze szczególnym naciskiem na kontrowersyjne zagadnienie chorób układu krążenia, w tym zawału serca jako przyczyny wypadku przy pracy.

SŁOWA KLUCZOWE: wypadek przy pracy, bezpieczeństwo i higiena pracy, medycyna, zawał serca, prawo pracy.

1. Wstęp

Ryzyko wypadkowe wydaje się być wpisane w charakter każdej pracy. Jeśliby bowiem przyjąć odmienną tezę, mogłoby to doprowadzić do konstatacji, że istnieją rodzaje prac, z którymi owego ryzyka wiązać nie można. Na gruncie dotychczasowej wiedzy i stałego rozwoju nauk, głównie technicznych, takiej tezy postawić jednak nie można. Wszystko wskazuje również i na to, że nie będzie jej można postawić także w przyszłości. Wynika to przede wszystkim z istoty zdarzenia, jakim jest wypadek przy pracy.

Z etymologicznego punktu widzenia wypadek to nagłe, niespodziewane zdarzenie, w którego wyniku ktoś poniósł uszczerbek materialny, utracił zdrowie lub życie bądź został narażony na takie niebezpieczeństwo¹. Inaczej mówiąc, istota wypadku sprowadza się do tego, że jest to zdarzenie losowe (nieoczekiwane), normalnie przez ludzi niepożądane

¹ <http://slovníki.gazeta.pl/pl/wypadek>, stan z 15 kwietnia 2010 r.

(nieszczęśliwe)². Zdaniem L. Florka i T. Zielińskiego: „W zakres tak szerokiego określenia wypadku wchodzi między innymi pojęcie wypadku przy pracy, będącego zawsze zdarzeniem losowym i nieszczęśliwym”³.

Takie ujęcie wypadku przy pracy implikuje konieczność prowadzenia prewencyjnej polityki wypadkowej, w którą zaangażowani winni być tak pracodawcy, jak i pracownicy. Ideologiczna sprzeczność interesów obu tych grup powoduje natomiast, że do profilaktyki zapobiegania wypadkom przy pracy musi włączyć się państwo ze swym władczym instrumentem, jakim są regulacje prawne w tym zakresie. Wydaje się, że wyważenie stanowisk i racji w aspekcie analizy przyczyn wypadków przy pracy z jednej strony i łagodzenia skutków wypadków poprzez odpowiedzialność odszkodowawczą z drugiej strony jest racjonalnym sposobem rozwiązywania tego problemu. Należy przy tym podkreślić, że w prewencji wypadkowej zdrowie i życie pracownika nie mogą być przedmiotem podlegającym stopniowaniu i wartościowaniu. Znajdują się one pod konstytucyjną ochroną państwa wyrażoną między innymi w art. 38, 47, 65, 66, 68 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r.⁴

Polityka przeciwdziałania zagrożeniom wynikającym z wypadków przy pracy musi zatem skupiać się na ochronie życia i zdrowia pracowników. Choć obowiązek ten ciąży głównie na pracodawcy, nie należy umniejszać roli w tym zakresie instytucji państwowych i samych pracowników. Dopiero współdziałanie wszystkich tych podmiotów pozwala skutecznie realizować politykę zapobiegania i łagodzenia skutków wypadków przy pracy.

Głosem, który musi być ponadto usłyszany w prewencji wypadkowej, jest również orzecznictwo lekarskie dotyczące wypadków przy pracy. Niejednokrotnie będzie to przecież głos przesądzający o zakwalifikowaniu określonego zdarzenia za wypadek przy pracy.

Celem niniejszej rozprawy będzie próba ujęcia wypadku przy pracy w jego medyczno-prawnych relacjach ze szczególnym naciskiem na kontrowersyjne zagadnienie zawału serca jako przyczyny wypadku przy pracy. Problematyka ta, choć doczekała się w literaturze przedmiotu wielu opracowań⁵, wciąż stanowi bazę naukową i praktyczną dla doktryny i wymiaru sprawiedliwości, często będąc przy tym przedmiotem rozstrzygnięć Sądu Najwyższego.

2. Ustawowa definicja wypadku przy pracy

Obowiązek zapewnienia pracownikom bezpiecznych i higienicznych warunków pracy spoczywa na pracodawcy. Powinność ta, wyrażona w art. 15 k.p., została podniesiona do rangi jednej z naczelnych zasad prawa pracy. Oznacza to, że obowiązek ten ciąży na wszystkich pracodawcach w odniesieniu do wszystkich pracowników, a jego realizacja nie jest zależna od tego, jak pracownik wywiązuje się ze swoich zobowiązań wynikających ze stosunku pracy, ani od tego, czy się z nich wywiązuje. Zapewnienie pracownikom bezpiecznych i hi-

² L. Florek, T. Zieliński, *Prawo pracy*, Warszawa 2009, s. 348.

³ *Ibidem*.

⁴ Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

⁵ J. L o g a, *Wypadek przy pracy. Pojęcie prawne*, Warszawa 1981; J. R z e p e c k i, *Rola i zadania ubezpieczenia wypadkowego*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2002, nr 1; Z. S a l w a, *Pojęcie wypadku przy pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2003, nr 3; A. M. Ś w i a t k o w s k i, *Bezpieczeństwo i higiena pracy*, Kraków 2003; M. G e r s d o r f, *Odpowiedzialność cywilnoprawna pracodawcy za wypadki przy pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2006, nr 6.

gienicznych warunków pracy polega na stworzeniu przy wykorzystaniu nie tylko instrumentów prawnych, lecz także technicznych, technologicznych, organizacyjnych takiej sytuacji, w której nie będą zagrożone życie, zdrowie i spokój psychologiczny pracownika⁶. Okazuje się jednak, że nawet przy zachowaniu największych standardów bezpieczeństwa, powołaniu wewnętrznych i zewnętrznych służb bezpieczeństwa i higieny pracy wypadki się zdarzają. Oznacza to, że w praktyce nie da się wyeliminować zdarzeń losowych będących przyczyną wypadków przy pracy. Ryzyko wypadkowe jest bowiem wpisane w ryzyko zawodowe każdego pracownika, a działania podejmowane w jego zakresie powinny dążyć do minimalizacji tego niepożądanego zjawiska, jakim są wypadki przy pracy.

Z punktu widzenia następstw odszkodowawczych wypadku przy pracy największe znaczenie ma zakwalifikowanie danego zdarzenia za wypadek przy pracy. Sposób jego zdefiniowania rozstrzyga bowiem w szczególności o zakresie sytuacji, w których pracownikowi przysługują tzw. świadczenia wypadkowe, gdyż wypadek przy pracy stanowi ich przesłankę. Nie dziwi więc, że definicja wypadku przy pracy (a także określenie tzw. okoliczności wyłączających prawo do świadczeń wypadkowych) ma szczególnie doniosłe znaczenie, a jednocześnie wywołuje liczne spory w doktrynie i wątpliwości interpretacyjne w orzecznictwie zarówno sądowym, jaki i lekarskim⁷. Jako że nie każdy wypadek, jaki wydarzył się w pracy, jest wypadkiem przy pracy, niezwykle istotnym jest zatem zdefiniowanie tego pojęcia na gruncie obowiązujących aktów normatywnych.

Fundamentalne miejsce w omawianej kwestii zajmuje ustawa z dnia 30 października 2002 r. o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych⁸ (zwana dalej ustawą wypadkową). Zgodnie z brzmieniem art. 3 ust. 1 powołanej ustawy za wypadek przy pracy uważa się nagłe zdarzenie wywołane przyczyną zewnętrzną powodujące uraz lub śmierć, które nastąpiło w związku z pracą:

- a) podczas lub w związku z wykonywaniem przez pracownika zwykłych czynności lub poleceń przełożonych;
- b) podczas lub w związku z wykonywaniem przez pracownika czynności na rzecz pracodawcy, nawet bez polecenia;
- c) w czasie pozostawania pracownika w dyspozycji pracodawcy w drodze między siedzibą pracodawcy a miejscem wykonywania obowiązku wynikającego ze stosunku pracy.

Tak skonstruowana definicja nie pozostawia wątpliwości, że aby zdarzenie zostało uznane za wypadek przy pracy, muszą być spełnione łącznie wszystkie przesłanki w niej ujęte. Nie jest to jednak definicja ścisła, podlegająca gramatycznej wykładni dogmatycznej. Ustawodawca, formułując generalne ramy i orientacyjne wskazania, pozostawił praktyce sądowej i doktrynie wypełnienie ich odpowiednią treścią. Taki zabieg legislacyjny nie jest w praktyce stanowienia prawa *novum*, a wobec bogactwa i wielopostaciowości stanów faktycznych wynikających ze zmieniających się warunków życia i pracy wydaje się uzasadniony.

⁶ K. Rączka, *Kodeks pracy. Komentarz*, „LexPolonica”, Perfecta.

⁷ W. Sanetra, *Wypadek przy pracy w nowej wersji*, „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych i Zdro-
wotnych” 2002, nr 12.

⁸ Dz. U. z 2002 r. Nr 199, poz. 1673 z późn. zm.

3. Elementy składowe wypadku przy pracy w ujęciu prawno-medycznym

Pojęcie wypadku przy pracy jest bardziej złożone od potocznego rozumienia tego terminu. Wieloaspektowy charakter definicji wypadku przy pracy wynika z przesłanek, z wystąpieniem których ustawodawca wiąże uznanie danego zdarzenia za wypadek przy pracy.

Do nieodłącznych elementów składowych wypadku przy pracy należą:

- a) nagłość zdarzenia,
- b) zewnętrzność przyczyny,
- c) uraz lub śmierć poszkodowanego,
- d) związek z pracą.

Nagłość zdarzenia, jako pierwszy element składowy wypadku przy pracy odnosi się do czasu trwania zdarzenia⁹. Zdaniem L. Florcka i T. Zielińskiego przez zdarzenie nagłe należy rozumieć niespodziewane doznanie przez człowieka urazu cielesnego, a nie zaskakujące powstanie samej przyczyny urazu, chociaż najczęściej nagły uraz jest spowodowany nagłą przyczyną¹⁰. W doktrynie i orzecznictwie panuje zgodny od wielu lat pogląd, iż zdarzenie powodujące wypadek nie musi być jednak błyskawiczne. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 30 czerwca 1999 r. uznał, że zdarzenie będące istotnym zewnętrznym czynnikiem wywołującym negatywną reakcję organizmu i stanowiące przyczynę wypadku przy pracy posiada cechę nagłości tylko wtedy, gdy przebiega w czasie nie dłuższym niż trwanie dnia pracy¹¹. Jednakże dla uznania zdarzenia za wypadek przy pracy nie wymaga się jednoczesnego wystąpienia przyczyny i skutku. Cecha nagłości odnosi się do czasu trwania zdarzenia, a zewnętrzność oraz bezpośredniość dotyczą jego przyczyny.

Doświadczenie uczy wprawdzie, że pozostająca w związku z pracą przyczyna wypadku, utożsamiana z działaniem zewnętrznych w stosunku do osoby poszkodowanej sił przyrody, ruchu maszyn, zachowania innego pracownika, przebiega raptownie i niespodziewanie i wywołuje natychmiastowy skutek, lecz zdarza się, że skutek powodowany jest przyczynami, które z istoty swej przebiegają w dłuższym czasie.

Szczególnym tego przykładem jest wypadek przy pracy przybierający postać zawału serca, który może być wynikiem wpływu czynników zewnętrznych pozostających w związku z pracą na rozwijające się samoistne schorzenie kardiologiczne. W judykaturze utrwalił się punkt widzenia dopuszczający zakwalifikowanie tego rodzaju zmian w narządzie wewnętrznym o charakterze schorzenia samoistnego jako skutku wypadku, jeżeli wykonywanie pracy wymagało od pracownika nadzwyczajnego wysiłku¹². Nie będzie jednak nośnię znamion wypadku przy pracy zdarzenie, którego następstwa chorobowe występują po okresie znacznie przekraczającym jedną dniówkę roboczą¹³. Inaczej mówiąc, pozbawione cechy nagłości jest odległe w czasie, niekorzystne działanie na organizm pracownika czynników zewnętrznych, nawet jeżeli ich następstwem jest przyspieszenie rozwoju zmian chorobowych¹⁴. Podobne stanowisko zajął Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 8 grudnia 1998 r.,

⁹ Por. Z. Sałwa, *Pojęcie wypadku przy pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2003, nr 3, s. 18.

¹⁰ L. Florek, T. Zieliński, *op. cit.*, s. 348.

¹¹ II UKN 24/99, OSNAPiUS 2000/18 poz. 697.

¹² II UK 40/2006, OSNP 2007/19-20 poz. 291.

¹³ II UKN 523/98, OSNAPiUS 2000/10 poz. 396.

¹⁴ II UKN 465/200, OSNP 2003/7 poz. 185.

uznając, że długotrwałe oddziaływanie na organizm pracownika szkodliwych warunków zatrudnienia, które doprowadza do nagłego ujawnienia się skutku chorobowego, nie jest wypadkiem przy pracy¹⁵.

Drugim elementem składowym wypadku przy pracy jest **zewnętrzność przyczyny**. Zarówno w doktrynie, jak i orzecznictwie sądowym nie ma sporu co do tego, że w zasadzie chodzi o przyczyny znajdujące się poza organizmem pracownika¹⁶. W zakresie pojęciowym tego terminu będą się zatem mieściły wszystkie czynniki niewynikające z wewnętrznych właściwości organizmu pracownika, które można uznać za źródło powstania urazu cieleśnego. Mogą to być nie tylko wszelkiego rodzaju urazy mechaniczne, urazy termiczne czy działanie osób trzecich, ale nawet zachowanie poszkodowanego (np. upadek)¹⁷.

Wobec tak szerokiego wachlarza czynników mogących stanowić zewnętrzną przyczynę wypadku przy pracy trudno o jednoznaczną interpretację tej przesłanki. Na ważkość problematyki w tym zakresie wskazuje nader bogate orzecznictwo sądowe próbujące dokonać pewnego usystematyzowania pojęciowego tej przesłanki w odniesieniu do ustawowej definicji wypadku przy pracy. W wyroku z dnia 29 listopada 1990 r. Sąd Najwyższy stwierdził, że przy kwalifikacji konkretnej okoliczności jako przyczyny zewnętrznej wypadku przy pracy ważne jest, aby stanowiła ona przyczynę sprawczą zdarzenia, natomiast nie musi być przyczyną wyłączną (jedyną)¹⁸. Ponadto w innym swoim orzeczeniu¹⁹ Sąd Najwyższy zauważył, że przyczyną zewnętrzną wypadku przy pracy nie jest sam „fakt dopuszczenia” do pracy pracownika niezdolnego do jej wykonywania; przyczyną taką jest „zadziałanie” czynnika zewnętrznego na niepełnosprawny organizm pracownika. Dopuszczenie zaś przez pracodawcę pracownika do pracy na podstawie wadliwego orzeczenia lekarskiego może stanowić zewnętrzną przyczynę wypadku przy pracy tylko wówczas, gdy zdarzenie wypadkowe nastąpiło przy wykonywaniu pracy przeciwwskazanej ze względu na stan zdrowia pracownika²⁰. W judykaturze Sądu Najwyższego został także wyrażony pogląd, że dopuszczenie pracownika do pracy przeciwwskazanej ze względu na stan zdrowia może stanowić zewnętrzną przyczynę wypadku przy pracy także wtedy, gdy pracodawcy nie można postawić zarzutu zawinionego działania, a więc nieuwzględnienia przedłożonego zaświadczenia lekarskiego. Obowiązek dopuszczenia do pracy pracownika legitymującego się aktualnym wynikiem badania profilaktycznego nie ma charakteru bezwzględnego. Nie chodzi bowiem o przedstawienie jakiegokolwiek zaświadczenia, ale takiego, które stanowi efekt właściwej oceny zdolności pracownika do pracy na danym stanowisku, dokonanej po przeprowadzeniu wszystkich badań wymaganych od pracownika²¹.

O wiele większe kontrowersje interpretacyjne odnoszą się do przyczyn, które najogólniej można określić jako przyczyny złożone. Są to czynniki pochodzące nie tylko z zewnątrz, ale tkwiące również w organizmie pracownika. W piśmiennictwie zwraca się uwagę na takie przesłanki wypadku przy pracy jak chociażby stres, przeżycie wewnętrzne czy zawał

¹⁵ II UKN 349/98, OSNAPiUS 2000/2 poz. 78.

¹⁶ K. W. Baran (red.), *Prawo pracy*, Zakamycze, Kraków 2005, s. 526.

¹⁷ Por. K. W. Baran (red.), *op. cit.*, s. 526; L. Florek, T. Zieliński, *op. cit.*, s. 349; Z. Salwa, *op. cit.*, s. 19.

¹⁸ II PR 52/90, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1991, nr 4, s. 63.

¹⁹ II UK 175/2003, OSNP 2004/18 poz. 318.

²⁰ I UK 35/2007 OSNP 2008/15-16 poz. 235.

²¹ II UK 258/2002, „Gazeta Prawna” 2004, nr 163 s. 23.

i wylew krwi do mózgu. Elastyczne podejście orzecznictwa w tym zakresie spotykało się wielokrotnie zarówno z aprobatą, jak i krytyką doktryny prawa pracy i ubezpieczeń społecznych. Warto wobec tego przyjrzeć się kilku orzeczeniom, w których kwalifikację prawną wypadku przy pracy przyznano zawałom serca spowodowanym nadmiernym wysiłkiem. I tak w wyroku z dnia 21 czerwca 1977 r. Sąd Najwyższy zauważył, że także inna przyczyna zewnętrzna, pozostająca w związku z pracą, o ile spowodowała bądź w istotnym stopniu wpłynęła na wystąpienie zawału serca u pracownika, uzasadnia uznanie tego zdarzenia za wypadek przy pracy, chociażby stan ten łączył się także z przyczyną wewnętrzną tkwiącą w organizmie tego pracownika. Nadmierny wysiłek fizyczny w czasie pracy pracownika cierpiącego na samoistne schorzenia serca może również uzasadniać uznanie tego zdarzenia za wypadek przy pracy, jeżeli wysiłek ten był choćby tylko jedną z zasadniczych przyczyn wystąpienia zawału serca bądź też wpłynął istotnie na przyspieszenie zawału²². Podobną tezę można odnaleźć w sentencji wyroku z dnia 25 października 1994 r., w której Sąd Najwyższy stwierdził, że zawał mięśnia sercowego może być uznany za wypadek przy pracy, jeżeli nastąpił w czasie wykonywania pracy w normalnych warunkach przez pracownika dotkniętego schorzeniem samoistnym na skutek przyczyny zewnętrznej lub wystąpienia dodatkowych zdarzeń, które w konkretnych okolicznościach mogą być uznane za współsprawcze przyczyny zewnętrzne²³. Analogicznie Sąd Najwyższy przyjął w wyroku z dnia 29 stycznia 1997 r., że nadmierny wysiłek podczas pracy, który z największym prawdopodobieństwem, wspólnie z samoistnym nadciśnieniem tętniczym wywołał u pracownika udar mózgu, stanowi przyczynę zewnętrzną wypadku²⁴.

Bardzo istotnym dla omawianego zagadnienia wydaje się wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 lipca 1991 r. Sąd Najwyższy przyjął w nim, że praca w normalnych warunkach może, przy uwzględnieniu indywidualnego stanu psychicznego i fizycznego pracownika, stanowić dla niego nadmierny wysiłek i stać się przyczyną zewnętrzną wypadku przy pracy²⁵. Wyrok ten spotkał się z krytyczną glosą I. Jędrasik-Jankowskiej, w której autorka zauważa, że orzeczenie to rozszerza zakres pojmowania przyczyny zewnętrznej wypadku przy pracy, uznając za taką także normalne warunki, w jakich praca jest wykonywana, co nie pozostanie bez wpływu dla praktyki sądowej w kwestii uznawania zawałów serca za wypadek przy pracy²⁶.

Zewnętrzną przyczyną sprawczą wypadku przy pracy może być każdy czynnik pochodzący spoza organizmu poszkodowanego, zdolny – w istniejących warunkach – wywołać szkodliwe skutki, w tym także pogorszyć stan zdrowia pracownika dotkniętego już schorzeniem samoistnym²⁷. Zawałowi serca bądź wylewowi krwi do mózgu często wcześniej towarzyszy stres. Zdaniem Sądu Najwyższego stres psychiczny wywołany nieporozumieniem z przełożonym pracownika może być – zależnie od źródeł i przebiegu konfliktu – kwalifikowany jako zewnętrzna współprzyczyna udaru mózgu, gdy przełożony niewłaściwie czyni użytek z kompetencji do wydawania podwładnym poleceń dotyczących pracy²⁸. Dla uznania zawału mięśnia sercowego za wypadek przy pracy powstały na skutek stresu psychicznego

²² III PRN 17/77, „LexPolonica” nr 321821.

²³ II URN 38/94, OSNAPiUS 1995/4 poz. 52.

²⁴ II UKN 70/96, OSNAPiUS 1997/18 poz. 357.

²⁵ II PRN 3/91, OSP 1992/11-12 poz. 263.

²⁶ I. Jędrasik-Jankowska, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 9 lipca 1991 r.*, OSP 1992/11-12 s. 565.

²⁷ II UKN 87/99, OSNAPiUS 2000/20 poz. 760.

²⁸ II UKN 472/98, OSNAPiUS 2000/7 poz. 292.

konieczne jest wykazanie, iż nastąpił on (stres) z powodów wywołanych przez pracę, a nie tylko z powodu zmian chorobowych tkwiących w organizmie pracownika. Takie stanowisko znajduje potwierdzenie w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 2 października 1997 r. Kwalifikacja prawna zawału serca jako wypadku przy pracy wymaga wykazania, że przyczyna zewnętrzna tego zdarzenia pozostawała w związku z wykonywaniem obowiązków pracowniczych²⁹. W sytuacji, gdy podczas pracy pracownika cierpiącego na chorobę niedokrwienną serca wystąpiły dwa zdarzenia o charakterze przyczyny zewnętrznej, tj. stres psychiczny i wysiłek fizyczny, które ocenione osobno nie mogłyby stanowić przyczyny zewnętrznej wypadku przy pracy – zawału serca, wymaga oceny związek zachodzący między tymi zdarzeniami w takim sensie, czy stres psychiczny, który spowodował skurcz mięśni wieńcowych i niedokrwienie mięśnia serca, nie przyczynił się do powstania zawału wtedy, gdy pod wpływem wysiłku fizycznego może pogłębić się niedokrwienie mięśnia serca, a w jego wyniku nastąpił zawał³⁰. Trzeba mieć przy tym na uwadze zawsze indywidualny przebieg choroby wieńcowej i indywidualny charakter pracy. Jak zauważył bowiem Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 22 lutego 2000 r., stres związany z wykonywaniem pracy pracowników zatrudnionych na stanowiskach kierowniczych jest cechą tych obowiązków i jako taki nie może być uznany za przyczynę zewnętrzną wypadku przy pracy, chyba że jest nadmierny i został spowodowany nadzwyczajnymi okolicznościami zaistniałymi w czasie i miejscu pracy³¹. „Dlatego – jak można przeczytać w uzasadnieniu wyroku Sądu Najwyższego z dnia 2 października 1997 r. – nie zawsze jest uzasadniona powszechnie prezentowana tendencja do powoływania się przez pracowników, którzy ulegli zawałom serca jedynie w okolicznościach związanych z wykonywaniem obowiązków pracowniczych, na dość liczne stanowiska najwyższej instancji sądowej w kwestii dopuszczalności kwalifikowania zawałów serca jako wypadków przy pracy. Sąd Najwyższy przecież dopuszczał taką kwalifikację jedynie w indywidualnych przypadkach i przy niewątpliwym potwierdzeniu się w konkretnych stanach faktycznych wystąpienia przesłanek ustawowych uznania zawałów serca za wypadki przy pracy. Takie indywidualne i konkretne przypadki nie mogą być powoływane jako powszechnie przyjęty kierunek lub reguła (zasada) orzecznictwa sądowego. Trzeba bowiem wyraźnie podkreślić, że zawał serca, który wystąpił przy świadczeniu pracy, może być w obowiązującym układzie normatywnym kwalifikowany jako wypadek przy pracy wówczas, gdy był nagłym zdarzeniem wywołanym przyczyną zewnętrzną, które nastąpiło w związku z pracą”³².

Nierozdzielnym członem definicji wypadku przy pracy jest jej trzeci element – **związek zdarzenia z pracą**. Zgodnie z art. 3 ust. 1 ustawy wypadkowej związek z pracą mają te zdarzenia, które nastąpiły:

- a) podczas lub w związku z wykonywaniem przez pracownika zwykłych czynności lub poleceń przełożonych;
- b) podczas lub w związku z wykonywaniem przez pracownika czynności na rzecz pracodawcy, nawet bez polecenia;
- c) w czasie pozostawania pracownika w dyspozycji pracodawcy w drodze między siedzibą pracodawcy a miejscem wykonywania obowiązku wynikającego ze stosunku pracy.

²⁹ II UKN 281/97, OSNAPiUS 1998/15 poz. 456.

³⁰ II UKN 63/2000, OSNAPiUS 2002/13 poz. 316.

³¹ III AUa 864/99, OSA 2001/10 poz. 37 s. 71.

³² II UKN 281/97, OSNAPiUS 1998/15 poz. 456.

Sytuacje te zostały w ustawie wymienione alternatywnie, co oznacza, że dla ustalenia związku zdarzenia z pracą wystarczające jest wykazanie istnienia jednej z nich. Pod pojęciem zwykłych czynności należy rozumieć te czynności, które wynikają z treści zawartej umowy o pracę lub z zakresu obowiązków określonych na danym stanowisku pracy. Przez polecenie przełożonego należy z kolei rozumieć wszystkie polecenia zwierzchnika, pod warunkiem że nie są sprzeczne z przepisami prawa lub umową o pracę (art. 100 k.p.). Będą to przede wszystkim polecenia dotyczące miejsca, czasu i sposobów świadczenia pracy. Nie wykonywanie żadnych obowiązków pracowniczych, a jedynie pozostawanie pracownika w dyspozycji pracodawcy w drodze między jego siedzibą a miejscem wykonywania obowiązku wynikającego ze stosunku pracy i ulegnięcie w tym czasie wypadkowi może być także uznane za wypadek przy pracy³³. Inaczej mówiąc, związek pomiędzy nagłą i zewnętrzną przyczyną wypadku a pracą polega na miejscowym i czasowym bądź funkcjonalnym powiązaniu przyczyny doznanego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci pracownika z wykonywaniem czynności zmierzających do realizacji zadań pracodawcy, do których pracownik zobowiązał się w umowie o pracę lub będących przedmiotem polecenia przełożonych albo nawet podjętych samorzutnie w interesie pracodawcy³⁴. Zdaniem Sądu Najwyższego nie dochodzi do zerwania związku zdarzenia z pracą nawet wówczas, gdy pracownik na polecenie przełożonego wykonuje inne czynności niż wynikające z zakresu jego obowiązków³⁵. W wyroku z dnia 18 sierpnia 1999 r. Sąd Najwyższy stwierdził natomiast, że dla uznania, że czynność była podjęta w interesie pracodawcy, nie ma znaczenia, czy została uzgodniona z pracodawcą, czy też podjęta bez jego wiedzy. Nawet subiektywne przekonanie pracownika, że działa na rzecz lub w interesie pracodawcy, daje podstawę objęcia takiego działania ochroną przewidzianą w ustawie wypadkowej³⁶.

W świetle powyższego istotne jest także poczynienie kilku uwag na temat sytuacji, w których związek z pracą zostaje zerwany. Również i w tym przypadku dorobek orzecniczy Sądu Najwyższego zdaje się być najbardziej miarodajny. Trzeba jednakże zaznaczyć, iż dotychczasowa linia orzecznicza nie była w tej materii jednolita. Chodzi głównie o wypadkowość w pracy związaną z nietrzeźwością. Należy zwrócić uwagę na różnice w redakcji przepisu wyłączającego odpowiedzialność odszkodowawczą za wypadek, do którego w znacznym stopniu przyczynił się nietrzeźwy pracownik. Otóż na gruncie ustawy wypadkowej z dnia 12 czerwca 1975 r. świadczenia w niej określone nie przysługiwały również pracownikowi, który będąc w stanie nietrzeźwości przyczynił się w znacznym stopniu do wypadku przy pracy. W obecnie obowiązującej ustawie wypadkowej z 30 października 2002 r. przepis ten ma następujące brzmienie (art. 21 ust. 2): „Świadczenia z ubezpieczenia wypadkowego nie przysługują również ubezpieczonemu, który będąc w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środków odurzających lub substancji psychotropowych, przyczynił się w znacznym stopniu do spowodowania wypadku”. Ustawodawca nie mówi już w nowej ustawie o przyczynieniu się w znacznym stopniu nietrzeźwego pracownika (ubezpieczonego) do spowodowania wypadku przy pracy, lecz przyczynieniu się do spowodowania wypadku. W kontekście omawianego przepisu ustawodawca zrezygnował obecnie z uznania wypadku w stanie nietrzeźwości za wypadek przy pracy. O ile zatem stan nietrzeźwości

³³ <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5102/k,2>

³⁴ II UKN 245/97, OSNAPiUS 1998/12 poz. 370.

³⁵ II UKN 275/98, OSNAPiUS 1999/23 poz. 754.

³⁶ II UKN 86/99, OSNAPiUS 2001/1 poz. 20.

w poprzednim stanie prawnym nie zrywał więzi z pracą *ex lege*, o tyle pod rządami nowej ustawy wypadkowej uprawienie się ubezpieczonego (pracownika) w stan nietrzeźwości wydaje się przesądzać o zerwaniu więzi z pracą. Zachowując chronologię wdanych wyroków, analogiczne rozstrzygnięcia można znaleźć w orzeczeniach Sądu Najwyższego. I tak np. w wyroku z dnia 29 września 1978 r. Sąd Najwyższy wyraził pogląd, że związek zdarzenia z pracą będzie zerwany, chociażby samo zdarzenie nastąpiło na terenie zakładu pracy i w godzinach pracy, jeżeli pracownik w przeznaczonym na pracę czasie zachowuje się w taki sposób lub przedsięwzięcie takie czynności, które nie wynikają z zatrudnienia lub nawet celem zatrudnienia są przeciwne, a przez to powodują, że w istotnym – ze względu na moment zdarzenia – czasie dochodzi do zerwania czasowego związku z pracą, co w konsekwencji uniemożliwia przyjęcie, że wypadek nastąpił podczas lub w związku z pracą. Taki skutek może, choć nie musi, wywołać wprowadzenie się pracownika w stan nietrzeźwości³⁷. Z kolei w wyroku z dnia 30 stycznia 1986 r. Sąd Najwyższy uznał, że stan nietrzeźwości świadczy o naruszeniu dyscypliny pracy i uzasadnia wyciągnięcie stosownych konsekwencji, włącznie do rozwiązania umowy o pracę ze skutkiem natychmiastowym z powodu ciężkiego naruszenia obowiązków pracowniczych, nie stanowi natomiast zerwania więzi z pracą³⁸. Zupełnie odmienne stanowisko, już w okresie obowiązywania nowej ustawy wypadkowej, zajął Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 7 marca 2006 r. Zgodnie z sentencją przywołanego orzeczenia stan po spożyciu alkoholu zrywa związek z pracą, a wypadek w takiej sytuacji nie może być kwalifikowany jako wypadek przy pracy. W uzasadnieniu do tego wyroku Sąd Najwyższy wskazał, że związek zdarzenia z pracą ma charakter normatywny. O tym, czy nastąpiło ono w związku z wykonywaniem pracy, nie decyduje zatem faktyczne, fizyczne przebywanie w miejscu świadczenia pracy. Bowiern samo fizyczne stawienie się w miejscu pracy nie wyczerpuje treści obowiązku świadczenia pracy, jeżeli pracownik nie jest gotowy do jej wykonywania. Świadczenie pracy w rozumieniu ustawy wypadkowej nie może być rozumiane jako samo przebywanie w zakładzie pracy, fizyczna tam obecność pracownika, ale pozostawanie pracownika w dyspozycji pracodawcy. Warunkiem pozostawania w dyspozycji pracodawcy jest gotowość pracownika do pracy – subiektywny zamiar wykonywania pracy i obiektywna możliwość jej świadczenia. Nietrzeźwość pracownika wyłącza z istoty rzeczy jego gotowość do pracy³⁹. Warto w tym miejscu przywołać jeszcze jedno orzeczenie z dnia 11 sierpnia 1994 r., w którym Sąd Najwyższy uznał, że dla stwierdzenia istnienia lub zerwania związku z pracą decydujące znaczenie ma zachowanie się pracownika, który uległ wypadkowi⁴⁰.

Czwartym i ostatnim elementem składowym wypadku przy pracy jest **uraz lub śmierć poszkodowanego**. Ten składnik definicji wypadku przy pracy został po raz pierwszy *expressis verbis* wprowadzony do nowej ustawy wypadkowej z 30 października 2002 r., która zastąpiła ustawę z dnia 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych. Nie jest to jednak element całkowicie nowy, gdyż jako wynikający z treści ustawy był dotychczas formułowany w nauce prawa pracy i znajdował swoje odbicie w orzecznictwie sądowym. Jednakże na gruncie poprzednio obowiązującej ustawy uszczerbek na zdrowiu nie stanowił pojęciowej cechy wypadku przy pracy, lecz ustawową przesłan-

³⁷ II PRN 31/78, „Służba Pracownicza” 1979, nr 1, s. 28.

³⁸ II PRN 20/85, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1986, nr 9, s. 74.

³⁹ I UK 127/2005, „Gazeta Prawna” 2006, nr 138, s. A10.

⁴⁰ II PRN 1/94, OSNAPiUS 1995/3 poz. 34.

kę nabycia prawa do świadczeń wypadkowych⁴¹. W aktualnym stanie prawnym zdarzenie, aby można było zakwalifikować jako wypadek przy pracy, musi powodować szkodę na osobie w postaci urazu lub śmierci. Zgodnie z art. 2 pkt 13 przez uraz należy rozumieć uszkodzenie tkanek ciała lub narządów człowieka wskutek działania czynnika zewnętrznego. Według W. Sanetry: „Widać tu pewną niespójność w definiowaniu urazu, bo z jednej strony ma być on spowodowany przez nagłe zdarzenie, a nie przyczynę zewnętrzną (art. 3), a równocześnie uszkodzenie ma następować wskutek działania czynnika zewnętrznego (art. 2 pkt 13), o którym nie wiadomo, czy ma być traktowany jako «przyczyna zewnętrzną» (pojawia się też od razu pytanie, czym różni się «działanie czynnika zewnętrznego» od «przyczyny zewnętrznej»). Przy tym wątpliwości na tym tle pogłębiają się, jeżeli uwzględnić definicję ciężkiego wypadku przy pracy (art. 3 ust. 5 ustawy z dnia 30 października 2002 r.), z której pośrednio wynika, że urazem jest między innymi «całkowita lub częściowa niezdolność do pracy»⁴². Po raz kolejny o wątpliwościach tych rozstrzygać będzie judykatura i doktryna.

4. Zakończenie

Wypadek przy pracy i związana z nim tematyka jest bardzo szeroka i mimo wielu publikacji w tym zakresie oraz bogatego orzecznictwa prawniczego i lekarskiego nadal wymaga dalszych badań i rozwiązań legislacyjnych nadążających za szybko zmieniającym się życiem. Kazuistyka dnia codziennego wymusza potrzebę modyfikacji istniejących przepisów nie tylko na gruncie ustawodawczym, ale także przy stosowaniu tychże regulacji w praktyce zarówno stosowania prawa, jak i orzecznictwa lekarskiego. Wykorzenienie fasadowo-formalnego myślenia w odniesieniu do wypadku przy pracy po stronie pracodawcy i pracownika, a zwłaszcza wśród służb bhp, wydaje się być najważniejszym zadaniem na najbliższą przyszłość.

Pomimo zaostrzenia sankcji prawnych związanych z egzekwowaniem przestrzegania przepisów ochronnych niestety rejestruje się zwiększoną ilość wypadków przy pracy, w szczególności tych ze skutkiem śmiertelnym. Potwierdzeniem tej tezy niech będzie fakt szeroko komentowanych w mediach trzech wypadków zaistniałych w lutym 2010 r. na budowie w centrum handlowo-rekreacyjnym Plaza w Suwałkach. Podstawowe zasady bezpieczeństwa obowiązujące przy tego rodzaju pracach po raz kolejny zostały złamane, czego następstwem były trzy wypadki z rzędu ze skutkiem śmiertelnym. Zdarzenia te dotyczyły młodych mężczyzn między 26. a 40. rokiem życia, którzy spadli z wysokości 14 metrów na betonową posadzkę na skutek złożenia się rusztowania. Przykład ten potwierdza, iż młodzi, często nowo zatrudnieni pracownicy ulegają wypadkom przy pracy statystycznie częściej od pracowników doświadczonych. Fakt ten tłumaczy się niezachowaniem przez nich należytej ostrożności z powodu braku doświadczenia i świadomości wypadkowej. Rodzi to konieczność bardziej wnikliwego szkolenia pracowników przez pracodawców i służby bhp w zakresie uświadamiania, zwłaszcza młodym pracownikom, zagrożeń związanych z wykonywaną pracą.

Powszechnie wiadomo, że największa wypadkowość ludzi zatrudnionych pod ziemią – górników – dotyka także ludzi młodych i niedoświadczonych. Charakter i specyfika

⁴¹ II UKN 734/99, OSNAPiUS 2002/8 poz. 193.

⁴² W. Sanetra, *op. cit.*

wykonywanej pracy jest zróżnicowana poprzez kryteria zawodu. Z tego powodu czynniki te powinny być w szczególności uwzględniane w ocenach ryzyka zawodowego oraz ocenach ogólnych warunków pracy.

Niewątpliwie przyszłość profilaktyki wypadkowej będzie zleżeć od stopnia uświadamiania sobie zagrożeń i co prawda całkowite wyeliminowanie wypadków przy pracy jest niemożliwe, to jednak zapobieganie z całą pewnością jest czynnością bardziej pożądaną z punktu widzenia chociażby społecznych kosztów wypadków przy pracy. Nie jest też ostatnim argumentem w postulacie wdrażania zasad profilaktyki wypadkowej także możliwość odpowiedzialności karnej przez podmioty pozostające w stosunku pracy. Chodzi tu nie tylko o samego pracodawcę, ale także pracownika oraz służby bhp.

Choć niniejsza praca nie wyczerpuje całości zagadnienia wypadków przy pracy, może jednak stanowić punkt wyjścia i bazę do głębszej lektury oraz holistycznego pojmowania wypadku przy pracy.

BIBLIOGRAFIA

Baran K.W. (red.), *Prawo pracy*, Zakamycze, Kraków 2005.

Florek L., Zieliński T., *Prawo pracy*, Warszawa 2009.

Gersdorf M., *Odpowiedzialność cywilnoprawna pracodawcy za wypadki przy pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2006, nr 6.

Loga J., *Wypadek przy pracy. Pojęcie prawne*, Warszawa 1981.

Rzepecki J., *Społeczne koszty wypadków przy pracy w Polsce*, „Bezpieczeństwo Pracy” 2005, nr 7–8.

Salwa Z., *Pojęcie wypadku przy pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2003, nr 3.

Sanetra W., *Wypadek przy pracy w nowej wersji*, „Przegląd Ubezpieczeń Społecznych i Zdrowotnych” 2002, nr 12.

Świątkowski A.M., *Bezpieczeństwo i higiena pracy*, Kraków 2003.

SUMMARY

Accidents at work

The risk of accidents seems to be inscribed in the nature of each job. This is mainly due to the substance of the event, which is an accident at work, as a result someone always suffer material injury, lose health or life, or will be exposed to such danger.

In this article, will be accomplished analysis of the definition of accident at work and its components both in terms of doctrinal, legal, and in the aspect of the rich jurisprudence of The Supreme Court.

The purpose of this discourse will be attempt to apprehend an accident at work in its medically-legal relations, with particular emphasis on the controversial issue of cardiovascular diseases, including heart attack as the cause of an accident at work

KEY WORDS: myocardial infarction, heart attack, medicine, labor law, occupational health and safety law.

Agnieszka Moryl

asystent sędziego w Sądzie Rejonowym we Wrocławiu

Dostęp podejrzanego do akt postępowania przygotowawczego a ochrona danych osobowych świadków

ABSTRAKT

Artykuł rozważa kwestie relacji pomiędzy dwoma gwarantowanymi konstytucyjnie prawami jednostki – prawem do ochrony informacji dotyczących danej osoby oraz prawem do obrony. Porusza problem ich wzajemnego oddziaływania na etapie postępowania przygotowawczego, a także ograniczenia, jakim podlegają.

W aktach każdego postępowania karnego znajdują się informacje dotyczące różnych osób – świadków, pokrzywdzonych, podejrzanych czy też osób, których dane zostały ujawnione przez osoby podczas przesłuchania. Niniejszy artykuł omawia problem ochrony znajdujących się w aktach sprawy danych osobowych świadków wobec uprawnienia podejrzanego do przeglądania tych akt. W artykule wskazano i omówiono podstawę prawną, na mocy której podejrzanemu przysługuje prawo dostępu do akt postępowania. Zgodnie z art. 156 § 5 k.p.k. na etapie postępowania przygotowawczego stronom, obrońcom, pełnomocnikom i przedstawicielom ustawowym udostępnia się akta, umożliwia sporządzanie odpisów i kserokopii oraz wydaje odpłatnie uwierzytelnione odpisy lub kserokopie, ale tylko za zgodą prowadzącego to postępowanie. Natomiast w art. 321 k.p.k. unormowane zostało końcowe zapoznanie podejrzanego z materiałami postępowania przygotowawczego. W dalszej części artykułu omówiona została wynikająca z Konstytucji gwarancja ochrony prawnej danych osobowych, której wyrazem jest art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych. Wskazano również przesłanki uchylające zakaz przetwarzania danych osobowych, tworzące zamknięty katalog wyszczególniony w art. 23 ustawy o ochronie danych osobowych.

Artykuł szeroko omawia kolizję obu dóbr gwarantowanych przez Konstytucję i postuluje znalezienie metody udostępniania akt podejrzanemu, która pogodzi konstytucyjną zasadę prawa do obrony z konstytucyjnym prawem do ochrony prawnej życia prywatnego świadków i pokrzywdzonych. W artykule poddano również myśl uregulowania powyższej kwestii ustawowo.

SŁOWA KLUCZOWE: postępowanie przygotowawcze, prawo do obrony, świadek, ochrona danych osobowych, Konstytucja.

Konstytucja gwarantuje zarówno prawo do ochrony informacji dotyczących danej osoby określone w art. 51, jak i prawo do obrony wyrażone w ustępie 2 art. 42. Problem wzajemnych relacji pomiędzy tymi prawami wymaga głębszej analizy. Niniejszy artykuł rozważa kwestie wpływania na siebie powyższych praw jednostki i ich obustronne oddziaływanie, a także ograniczenia, jakim podlegają. W aktach każdego postępowania karnego znajdują się informacje dotyczące różnych osób – świadków, pokrzywdzonych, podejrzanych, pełnomocników czy też osób, których dane zostały ujawnione przez osoby podczas przesłuchania. W niniejszym artykule zajmiemy się problemem ochrony danych osobowych świadków znajdujących się w aktach sprawy wobec uprawnienia podejrzanego do przeglądania tych akt. Podkreślić wypada,

że szczególną kategorię świadków stanowią również pokrzywdzeni. W tym miejscu należy wskazać, że do akt postępowania dostęp mają również inne osoby poza podejrzanym. Poniżej skoncentruję się jednak wyłącznie na relacji, jaka występuje pomiędzy dostępem podejrzanego do akt postępowania a ochroną zawartych tam danych świadków i pokrzywdzonych.

Dostęp podejrzanego do akt sprawy i zgromadzonego w nich materiału dowodowego jest uprawnieniem, które wynika z zasady prawa do obrony. Możliwość ta gwarantuje rzetelny proces karny, który wymaga od oskarżyciela ujawnienia oskarżonemu wszystkich istotnych dowodów przemawiających za i przeciw oskarżeniu¹. „W tej kwestii należy dodać, że art. 6 ust. 3 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności stanowi, że każdy oskarżony ma, co najmniej, prawo do otrzymania szczegółowej informacji o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia oraz posiadania możliwości do przygotowania obrony. [...] Z kolei to uprawnienie, [...] obejmuje prawo podejrzanego do żądania udostępnienia mu zebranego materiału dowodowego, w tym akt postępowania przygotowawczego”². W tym stanie rzeczy warto się zastanowić, czy dostęp podejrzanego do akt postępowania, który skądinąd realizuje słuszną zasadę prawa do obrony, nie narusza jednocześnie uprawnień świadków oraz innych osób, których dane osobowe są przetwarzane w postępowaniu karnym, do ochrony ich danych osobowych. Ponadto należałoby rozważyć alternatywne możliwości udostępnienia podejrzanemu zgromadzonego materiału dowodowego, w tym akt sprawy, z jednoczesnym ograniczeniem wglądu podejrzanego w dane osobowe świadków. Oczywiście nie chodzi tutaj o uniemożliwienie zapoznania się podejrzanego z imieniem i nazwiskiem danego świadka oraz treścią jego zeznań, a jedynie o uniemożliwienie podejrzanemu uzyskania takich informacji, jak miejsce zamieszkania czy miejsce pracy świadka. Problem jest o tyle wart głębszej analizy i interpretacji, że prawo do ochrony danych osobowych, podobnie jak prawo do obrony dające możliwość wglądu w akta sprawy podejrzanemu, mają swoje umocowanie tak w Konstytucji, jak i w innych aktach normatywnych. W związku z powyższym powstaje zagadnienie, czy z jednej strony dostęp podejrzanego do akt postępowania nie narusza prawa do ochrony danych osobowych świadków i pokrzywdzonych, a z drugiej strony czy nadmierne utajnienie danych tych osób nie naruszyłoby prawa do obrony podejrzanego.

Artykuł 42 Konstytucji ustala zasady z zakresu postępowania przed sądami. Podstawa konstytucyjna prawa do obrony została określona w ust. 2 przytoczonego artykułu Konstytucji, który stanowi między innymi, że każdy, przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Prawo do obrony jest jedną z konstytucyjnych zasad i przysługuje we wszystkich stadiach postępowania karnego, a polega na możliwości przedstawiania przez podsądnego dowodów, świadków, a także posiadania obrońcy³. Może to być obrońca z wyboru albo ustalony z urzędu. Kolejną bardzo ważną zasadą uznawaną powszechnie w demokratycznych systemach ustrojowych jest zasada domniemania niewinności podejrzanego. Konstytucja nakazuje za niewinnego uważać każdego podejrzanego, dopóki sąd prawomocnym wyrokiem winy tej nie stwierdzi.

Uregulowanie dostępu podejrzanego do akt sprawy znajduje się w art. 156 § 5 k.p.k. oraz w art. 321 k.p.k. Treść art. 156 § 5 k.p.k. reguluje możliwość przeglądania akt sprawy i spo-

¹ P. Wiliński, *Odmowa dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 11, s. 74.

² J. Skorupka, *Udostępnienie akt sprawy podejrzanemu*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 5, s. 69.

³ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Zakamycze, Kraków 1998, s. 42.

rządzenia z nich odpisów na etapie postępowania przygotowawczego, w którym to stadium stronom, obrońcom, pełnomocnikom i przedstawicielom ustawowym udostępnia się akta, umożliwia sporządzanie odpisów i kserokopii oraz wydaje odpłatnie uwierzytelnione odpisy lub kserokopie, ale tylko za zgodą prowadzącego to postępowanie⁴. Konieczność wyrażenia zgody przez prowadzącego postępowanie przygotowawcze na udostępnienie akt powiązana jest z zasadą tajności postępowania przygotowawczego. Niemniej jednak podkreślić należy, że pomimo dużej swobody prowadzącego postępowanie w kwestii udostępnienia lub odmowy udostępnienia akt podejrzanemu nie posiada on w tym zakresie pełnej dowolności. Odmowa dostępu do akt musi wynikać z konkretnych przyczyn, jak na przykład konieczność zachowania w tajemnicy pewnych okoliczności z uwagi na skuteczność postępowania, zawierać uzasadnienie, a ponadto może zostać zaskarżona. Uzasadnienie odmowy powinno zawierać takie okoliczności, które wskazują zwłaszcza na ryzyko przedwczesnego ujawnienia dowodów, współpodejrzanych, niszczenie dowodów czy wytwarzanie fałszywych dowodów, a zwłaszcza zastraszanie świadków⁵. Nie można jednak odmówić stronie zezwolenia na sporządzenie odpisu protokołu czynności, w której strona uczestniczyła lub miała prawo uczestniczyć, jak również dokumentu pochodzącego od niej lub sporządzonego z jej udziałem, o czym stanowi art. 157 § 3 k.p.k. Jak już wspomniano, na zarządzenie prokuratora odmawiające dostępu do akt sprawy zgodnie z art. 159 k.p.k. służy zażalenie do prokuratora bezpośrednio przełożonego. Takie rozwiązanie wydaje się wystarczające dla zapewnienia prawidłowego toku postępowania przygotowawczego, które – przypomnijmy – rządzi się zasadą tajności. Innego zdania jest A. Sakowicz, który postuluje wprowadzenie sądowej kontroli zarządzeń o odmowie udostępniania akt sprawy, co jego zdaniem zapewniłoby obiektywne badanie powziętych zarządzeń⁶. Oczywiście rozważając ten postulat, należy się zastanowić, czy rozpatrzenie zażalenia przez prokuratora bezpośrednio przełożonego zapewnia obiektywne i bezstronne rozstrzygnięcie. Niemniej jednak należy podkreślić, że dostęp do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego stanowi wyjątek od zasady tajności tego postępowania, która znajduje swoje uzasadnienie między innymi w tym, że zachowanie pewnych faktów w tajemnicy jest niezbędne dla osiągnięcia celów tego postępowania. Nieślusznym byłoby zatem podważanie bezstronności prokuratora bezpośrednio przełożonego tylko dlatego, że łączy go z prokuratorem wydającym zaskarżane postanowienie stosunek bliskiej współpracy. Ponadto ewentualne wprowadzenie kontroli sądowej zarządzeń o odmowie udostępniania wydaje się niesłuszne chociażby z tego powodu, że sąd nie jest w stanie przewidzieć, w jakim kierunku prokurator zamierza prowadzić postępowanie i jakie fakty zawarte w aktach nie powinny na tym etapie postępowania zostać ujawnione. W związku z powyższym możliwość wniesienia zażalenia do prokuratora bezpośrednio przełożonego jest wystarczającym środkiem umożliwiającym zbadanie zasadności zarządzenia o odmowie dostępu do akt.

Końcowe zapoznanie podejrzanego z materiałami postępowania przygotowawczego unormowane zostało w art. 321 k.p.k. Czynności przewidziane w tym artykule podejmowane są na wniosek podejrzanego w momencie zaistnienia podstaw do zamknięcia śledztwa lub dochodzenia. Przeprowadza je organ prowadzący postępowanie przygotowawcze,

⁴ K. T. Boratyńska, A. Górski, A. Sakowicz, A. Ważny, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2005, s. 311.

⁵ P. Wiliński, *op. cit.*, s. 81.

⁶ K. T. Boratyńska, A. Górski, A. Sakowicz, A. Ważny, *op. cit.*, s. 313.

a w wypadku gdy prokurator powierzył prowadzenie postępowania policji, czynności tych dokonuje sam prokurator⁷. Prowadzący postępowanie powinien przed pierwszym przesłuchaniem pouczyć podejrzanego o prawie do końcowego zapoznania się z materiałami postępowania. Uprawnienie to, zgodnie z nadal aktualnym stanowiskiem Sądu Najwyższego, jest ściśle związane z prawem do obrony i oznacza prawo do osobistego zapoznania się podejrzanego z materiałami zebranymi w toku postępowania⁸. Zaznajomienie podejrzanego z materiałami postępowania jest pojęciem szerszym od zaznajomienia z aktami sprawy i obejmuje także zaznajomienie z materiałami, które nie znajdują się w aktach, np. z dowodami rzeczowymi przechowywanymi w depozycie⁹, depozycie bankowym, oddanymi na przechowanie innej osobie lub instytucji (muzeum, archiwum) albo znajdującymi się na parkingu danej jednostki policji. Podkreślić należy, że zgodnie z treścią § 4 omawianego artykułu nie usprawiedliwione niestawiennictwo podejrzanego lub jego obrońcy nie tamuje dalszego postępowania. Podejrzanym i jego obrońcą po końcowym zaznajomieniu się z materiałami postępowania mają prawo złożyć wnioski o uzupełnienie postępowania. Organ procesowy po uzupełnieniu postępowania ponownie zaznajamia z tymi materiałami podejrzanego i jego obrońcę¹⁰. Końcowe zapoznanie się podejrzanego z materiałami postępowania nie wymaga spełnienia żadnych pozytywnych przesłanek warunkujących wyrażenie na to zgody przez prokuratora. W związku z czym w każdym wypadku złożenia przez podejrzanego wniosku o końcowe zaznajomienie z materiałami postępowania prowadzący do postępowanie obowiązany jest wniosek uwzględnić i udostępnić wszelkie zebrane materiały, w tym akta sprawy¹¹.

Analizując powyższe unormowania dotyczące dostępu podejrzanego i innych stron do materiałów postępowania, zauważamy, że ustawodawca nie wprowadził w żadnym artykule wymogu ochrony danych osobowych świadków i pokrzywdzonych, które przecież znajdują się w aktach postępowania. Brak wprowadzenia takiej regulacji może budzić wątpliwości, zwłaszcza w kontekście art. 47 Konstytucji, który stanowi, że każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym. Konsekwencje prawa do prywatności wyrażonego w powyższym artykule widoczne są w art. 51 Konstytucji, który uprawnia ustawodawcę do nałożenia obowiązku ujawnienia przez obywatela informacji dotyczących jego osoby, ale muszą to być informacje niezbędne w demokratycznym państwie prawnym, a pozyskanie ich musi być uzasadnione interesem publicznym¹². Uprawnienie do ochrony danych osobowych wyrażone zostało zatem w ust. 1 art. 51 Konstytucji i stanowi przejaw prawa do prywatności wyrażonego w art. 47¹³. Postanowienia art. 47 są dość ogólne, a Konstytucja nie zapowiada bliższego określenia tego prawa oraz płynących stąd konsekwencji prawnych. Prawo określone w art. 47 zabrania ingerencji państwa w ustalony prawnie zakres życia człowieka, zaś w przypadku naruszenia

⁷ T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Zakamycze, Kraków 2001, s. 747.

⁸ J. Grajewski (red), L. K. Paprzycki, S. Steinborn, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, tom I, Zakamycze, Kraków 2006, s. 845.

⁹ J. Skorupka, *op. cit.*, s. 67.

¹⁰ J. Grajewski (red), L. K. Paprzycki, S. Steinborn, *op. cit.*, s. 846.

¹¹ J. Skorupka, *op. cit.*, s. 68.

¹² W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 4, Zakamycze, Kraków 2002, s. 59.

¹³ G. Sibiga [w:] P. Fajgielski (red.), *Ochrona danych osobowych w Polsce z perspektywy dziesięciolecia*, KUL, Lublin 2008, s. 154.

tej sfery nakazuje państwu zapewnić ochronę¹⁴. W Polsce prawo do prywatności nie ma jednak wielkich tradycji w odróżnieniu od państw Europy Zachodniej, gdzie jest rozpowszechnione i stosowane od dawna.

Wyrazem konstytucyjnej gwarancji ochrony prawnej danych osobowych jest art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych¹⁵. W artykule tym czytamy, że każdy ma prawo do ochrony dotyczących go danych osobowych. Nie sposób zaprzeczyć twierdzeniu, że dane te są częścią życia prywatnego i rodzinnego, a ponadto posługiwanie się danymi dotyczącymi innej osoby wkracza w przyznaną tej osobie kompetencję decydowania o swoim życiu osobistym¹⁶. Z drugiej zaś strony zgodnie z treścią art. 148 § 1 pkt 1 k.p.k. protokół obligatoryjnie powinien zawierać, poza oznaczeniem czynności, jej czasu i miejsca, także oznaczenie osób w niej uczestniczących. W takim aspekcie dostęp podejrzanego w sposób nieograniczony do akt postępowania, w tym do protokołów przesłuchań świadków i pokrzywdzonych, zdaje się naruszać zasadę ochrony danych osobowych. Jednakże ust. 5 art. 51 Konstytucji stanowi, że zasady i tryb gromadzenia oraz udostępniania informacji określa ustawa. Przesłanki uchylające zakaz przetwarzania danych osobowych, tworzące zamknięty katalog, zostały określone w art. 23 ustawy o ochronie danych osobowych. Należą do nich między innymi sytuacje, gdy przetwarzanie danych osobowych jest niezbędne do wykonania określonych prawem zadań realizowanych dla dobra publicznego oraz gdy jest to niezbędne dla zrealizowania uprawnienia lub spełnienia obowiązku wynikającego z przepisu prawa.

Na marginesie należy wskazać, że zgodnie ze stanowiskiem Naczelnego Sądu Administracyjnego w Warszawie wyrażonym w wyroku z dnia 21 grudnia 2006 r., wydanym w sprawie o sygn. akt I OSK 1279/05, „do podejmowania czynności zarówno w sferze ścigania przestępstw, jak i działalności oskarżycielskiej oraz dostępu do danych osobowych, prokurator legitymujący się ustawowym upoważnieniem i limitowany normami proceduralnymi, nie musi posiadać odrębnego upoważnienia do dostępu do danych osobowych. Przedstawione regulacje, mające w stosunku do ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych charakter *lex specialis*, rozstrzygają o dostępie prokuratorów do danych osobowych, także przetwarzanych w zbiorach ewidencyjnych i w tym zakresie wyłączają zastosowanie ustawy o ochronie danych osobowych...”¹⁷.

Wracając do wskazanych uprzednio przesłanek z art. 23 omawianej ustawy, pierwsza z nich obejmuje okoliczności, w których przetwarzanie danych osobowych jest niezbędne do wykonania określonych zadań. Wykonywanie owych zadań musi następować dla dobra publicznego, przez które należy rozumieć realizację różnego rodzaju zadań zaspokajających bieżące i nieprzerwane potrzeby ludności, czyli zadania o charakterze użyteczności publicznej¹⁸. W kwestii drugiej z wymienionych przesłanek zakresem jej zastosowania objąć należy sytuacje, w których źródłem uprawnienia jest wprost przepis prawa. Zatem, jeżeli kodeks postępowania karnego przewiduje możliwość udostępniania podejrzanemu akt postępowania przygotowawczego, a jednocześnie nie nakłada obowiązku obligatoryjnego utajnienia

¹⁴ W. Skrzydło, *Konstytucja...*, wyd. 4, s. 58.

¹⁵ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych, Dz. U. z 1997 r. Nr 133, poz. 883.

¹⁶ J. Barta, P. Figielski, R. Markiewicz, *Ochrona danych osobowych. Komentarz*, Lex, Kraków 2007, s. 297.

¹⁷ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 21 grudnia 2006 r., sygn. akt. I OSK 1279/05, LEX nr 321545.

¹⁸ A. Drozd, *Ustawa o ochronie danych osobowych, komentarz. Wzory pism i przepisy*, LexisNexis, Warszawa 2007, s. 130.

zawartych w nim danych osobowych świadków, to można przyjąć, że podmiot administrujący powyższymi danymi nie łamie konstytucyjnej gwarancji do ochrony danych osobowych. Ponadto należy podkreślić, że prawo przeglądania wyżej wymienionych protokołów, a nawet prawo do sporządzania z nich odpisów jest zagwarantowane podejrzanemu przez ustawę jako wyraz konstytucyjnej zasady prawa do obrony. Wydaje się słuszne stanowisko Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie wyrażone w wyroku z dnia 21 września 2005 r., że „stosując przepisy ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych, należy za każdym razem wyważać dobra, które legły u jej podstaw. Prawo do ochrony danych osobowych, jako jeden z elementów prawa do ochrony własnej prywatności, ma swoje źródło w przepisach, art. 47, art. 49, art. 50 i art. 51 Konstytucji RP. W praktyce prawo do ochrony danych osobowych ulega ograniczeniu z uwagi na interes publiczny lub usprawiedliwiony interes innych osób, czyli nie jest to prawo o charakterze absolutnym, jak większość praw chronionych konstytucyjnie [...]. Ochrona dóbr jednych nie może się odbywać kosztem naruszania praw innych, co można pośrednio bądź bezpośrednio wywieść z wielu przepisów Konstytucji RP (art. 2, art. 22, art. 31 ust. 3, art. 32 ust. 1, art. 83)”¹⁹. Analizując powyższe stanowisko Sądu Administracyjnego w Warszawie w kontekście dostępu podejrzanego do protokołów przesłuchań świadków i pokrzywdzonych, można by uznać, że prawo do ochrony danych osobowych tych osób ograniczone zostało z uwagi na usprawiedliwiony interes podejrzanego, który realizuje swoje prawo do obrony. Jednak w tym miejscu należy podkreślić, że nieudostępnienie podejrzanemu tej części protokołu, w której zawarte są szczegółowe dane świadków, takie jak adres, miejsce pracy, stan cywilny itp., nie ograniczyłoby jego prawa do obrony. Wydaje się bowiem, że aby podejrzały skutecznie realizował swoje prawo do obrony, wystarczy, że będzie znał imię i nazwisko świadka, pokrzywdzonego czy innego podejrzanego w danej sprawie i treść jego zeznania. Udostępniając podejrzanemu akta w takiej ograniczonej formie, uniknęlibyśmy naruszenia praw świadków i innych osób, których dane znajdują się w aktach postępowania, na rzecz ochrony prawa do obrony podejrzanego. Na marginesie należy zauważyć, że obowiązek podania adresu zamieszkania przez wnoszącego jakiegokolwiek pismo procesowe wynika wprost z treści art. 119 § 1 pkt 2 k.p.k., a wnoszący nie może się od tego obowiązku uchylić.

Omawiana ustawa o ochronie danych osobowych zgodnie z regulacją zawartą w art. 3 ma zastosowanie do organów państwowych, organów samorządu terytorialnego oraz do państwowych i komunalnych jednostek organizacyjnych. Ponadto ustawę stosuje się do podmiotów niepublicznych realizujących zadania publiczne oraz osób fizycznych i prawnych, a także jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, jeżeli przetwarzają dane osobowe w związku z działalnością zarobkową bądź zawodową. Powyższy zakres zastosowania dzieli się zatem na dwie grupy. Do pierwszej zaliczamy podmioty publiczne, czyli Sejm, Senat, Prezydenta, organy administracji rządowej, organy samorządu terytorialnego, inne państwowe i komunalne jednostki organizacyjne oraz podmioty niepaństwowe, takie jak zakłady opieki zdrowotnej²⁰. Do drugiej grupy zaliczamy natomiast podmioty prywatne. Ustawodawca nie wymienia wprost prokuratury jako podmiotu, który ma obowiązek ochrony danych osobowych pozyskanych w trakcie prowadzonego postępowania. Niemniej jednak należy przyjąć, że jako organ państwowy prokuraturę obowiązują takie same zasady

¹⁹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 21 września 2005 r., sygn. II SA/Wa 1443/2005, LEX 204649.

²⁰ J. Barta, P. Figielski, R. Markiewicz, *op. cit.*, s. 321.

dotyczące ochrony danych osobowych jak Sejm, Senat czy organy administracji. Wątpliwość może budzić jedynie fakt, czy w myśl ustawy o ochronie danych osobowych prokuraturę można uznać za administratora danych. Zgodnie z definicją ustawową administratorem danych jest organ, jednostka organizacyjna oraz podmiot decydujący o celach i środkach przetwarzania danych osobowych. Uwzględniając fakt, że prokuratura dysponuje szerokim spektrum danych osobowych zawartych w aktach prowadzonych postępowań, uznać należy, że jest ona administratorem tych danych. W tym miejscu trzeba podkreślić, że prokuratura, będąc administratorem danych przetwarzanych dla potrzeb postępowania sądowego, zgodnie z treścią art. 43 ust. 1 ustawy o ochronie danych osobowych jest zwolniona z obowiązku zgłoszenia zbioru danych do rejestracji Głównemu Inspektorowi Ochrony Danych Osobowych. Nadrzędnym obowiązkiem administratora danych, wynikającym wprost z treści art. 26 ustawy o ochronie danych osobowych, jest dołożenie szczególnej staranności w celu ochrony interesów osób, których dane dotyczą. Można wysnuć wniosek, że użyte określenie „szczególna staranność” ma na celu podkreślenie obowiązku dołożenia staranności przy ochronie interesów osób, których dane dotyczą, większej od „zwykłej”, „przeciętnej” czy nawet „należytej”²¹. Co prawda ustawodawca nie podał, jakie konkretnie środki mają być zastosowane, ale obowiązki administratora wynikają z postawionych mu zadań polegających na zapewnieniu ochrony przetwarzanych danych osobowych²². Do najistotniejszych zadań administratora należy zabezpieczenie danych przed ich udostępnieniem osobom nieupoważnionym, zabranieniem ich przez osobę nieupoważnioną, uszkodzeniem lub zniszczeniem. Przedstawiające się w takiej formie obowiązki administratora wydają się pozostawać w konflikcie z udostępnianiem podejrzanemu akt postępowania. Trudno oprzeć się wrażeniu, że dla świadków i pokrzywdzonych, których dane znajdują się w aktach, podejrzanzy z całą pewnością wyda się osobą nieupoważnioną do ich przeglądania.

W tym miejscu należy wspomnieć o szczególnym typie danych osobowych, które również mogą znaleźć się w aktach postępowania, jakimi są tzw. „dane wrażliwe”. Zostały one wymienione w art. 27 ust. 1 ustawy o ochronie danych osobowych i stanowią katalog zamknięty, do którego zaliczamy: dane dotyczące pochodzenia rasowego lub etnicznego, poglądy polityczne, przekonania religijne lub filozoficzne, przynależność wyznaniową, partyjną lub związkową, dane o stanie zdrowia, kodzie genetycznym, nałogach, życiu seksualnym oraz dane dotyczące skazań, orzeczeń o ukaraniu i mandatach karnych, a także inne orzeczenia wydane w postępowaniu sądowym lub administracyjnym. Co do zasady, ustawa zabrania przetwarzania powyższych danych. Zakaz ten zostaje jednak uchylony w wyniku spełnienia przez administratora danych którejkolwiek z przesłanek wymienionych w ust. 2 art. 27 ustawy o ochronie danych osobowych²³. W niniejszym artykule nie będziemy jednak zajmować się problematyką ochrony danych wrażliwych, bowiem jest to materia na tyle obszerna, iż należałoby poświęcić jej osobną pracę. Skoncentrujemy się wyłącznie na danych nie należących do grupy tzw. „danych wrażliwych”.

Zbieranie danych powinno być dokonywane dla oznaczonych i zgodnych z prawem celów. Pozyskując dane osobowe świadków i stron postępowania w toczącym się postępowaniu przygotowawczym, prokuratura działa oczywiście w granicach prawa. Nie narusza artykułu 51 ust. 1 Konstytucji, który stanowi, że nikt nie może być obowiązany inaczej

²¹ *Ibidem*, s. 501.

²² *Ibidem*, s. 602.

²³ A. Drozd, *op. cit.*, s. 170.

niż na podstawie ustawy do ujawnienia informacji dotyczących jego osoby. Ustawodawca został bowiem konstytucyjnie uprawniony do nakładania obowiązku ujawniania przez obywatela tego rodzaju informacji w przypadkach niezbędnych i uznawanych w demokratycznym państwie, jeżeli jest to uzasadnione interesem publicznym²⁴. Prokuratura działa na podstawie uprawnień, które ustawowo posiada do pozyskiwania tego rodzaju danych. Ponadto nie można mieć wątpliwości, że prowadzenie postępowania karnego leży w interesie publicznym.

Za dane osobowe ustawa uważa wszelkie informacje dotyczące osoby fizycznej, które pozwalają na zidentyfikowanie danej osoby. Zwrot „wszelkie informacje” służy podkreśleniu, iż w grę wchodzi informacje dotyczące wszelkich aspektów osoby, jej stosunków osobistych, życia zawodowego, prywatnego, wykształcenia czy cech charakteru²⁵. Akta postępowania karnego zawierają takie informacje o świadku czy podejrzanym jak imię, nazwisko, wiek, PESEL, miejsce zamieszkania, stan cywilny, często miejsce pracy, a także ilość posiadanych dzieci i ich wiek. Stwierdzić należy, że są to dane osobowe, które pozwalają na zidentyfikowanie danej osoby fizycznej, a nawet na ustalenie jej miejsca zamieszkania czy pracy. Jak zauważył Sąd Apelacyjny w Poznaniu w wyroku z dnia 13 listopada 2001 r., „adres danej osoby jako sfera prywatności człowieka należy do danych osobowych. Naruszenie tej sfery sprowadza odpowiedzialność z tytułu ochrony dóbr osobistych...”²⁶. W obliczu powyższych twierdzeń konieczne wydaje się rozważenie metody ochrony tych informacji przed dostępem do nich podejrzanego, który w skrajnych przypadkach, będąc w posiadaniu tak szerokiej informacji, mógłby podjąć próby wpływania na świadka czy nawet zastraszenia. Słusznie zauważa P. Wiliński, że całkowicie wyłączony jest dostęp do materiałów zawierających informacje objęte tajemnicą państwową. Natomiast w innych przypadkach dostęp do materiałów sprawy oznacza więcej niż wgląd w akta postępowania i zgodnie z obowiązującymi przepisami obejmuje takie czynności jak: wgląd w akta, możliwość sporządzania odpisów, otrzymywania kserokopii dokumentów, uwierzytelnionych odpisów oraz możliwość otrzymywania kopii dokumentów procesowych²⁷. Takie szerokie uprawnienia umożliwiają co prawda dokładne i szybkie zapoznanie się podejrzanego z materiałem dowodowym, ale jednocześnie dają mu nieskrępowany i nieograniczony dostęp do danych świadków. Uznać należy za uzasadnione twierdzenie, że prawo do obrony podejrzanego nie powinno naruszać uprawnień świadków i stron procesowych do ochrony życia prywatnego. Każdy podejrzany od momentu wydania postanowienia o przedstawieniu mu zarzutów ma świadomość, o co jest podejrzwany. Zgodnie z art. 313 § 2 k.p.k. postanowienie o przedstawieniu zarzutów ogłaszane podejrzanemu zawiera dokładne określenie zarzucanego mu czynu i jego kwalifikacji prawnej. Ponadto podejrzany może aż do czasu zawiadomienia go o terminie zaznajomienia z materiałami postępowania przygotowawczego (co stanowi jedną z czynności zamknięcia śledztwa lub dochodzenia) żądać podania mu ustnie podstaw zarzutów, a także sporządzenia uzasadnienia na piśmie, o czym należy go pouczyć. Uzasadnienie to z urzędu doręcza się podejrzanemu i jego obrońcy w terminie 14 dni (art. 313 § 3 k.p.k.) i winno ono w szczególności wskazywać, jakie fakty i dowody zostały przyjęte za podstawę zarzutów

²⁴ W. Skrzydło, *Konstytucja...*, wyd. 4, s. 60.

²⁵ J. Barta, P. Figielski, R. Markiewicz, *op. cit.*, s. 346.

²⁶ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 13 listopada 2001 r., sygn. akt I ACa 1140/01, Wokanda 2002/11/46.

²⁷ P. Wiliński, *op. cit.*, s. 75.

(art. 313 § 4 k.p.k.).²⁸ Takie uregulowanie artykułu 313 k.p.k. zapewnia podejrzanemu możliwość zapoznania się z zakresem tego, o co jest podejrzanym, nawet gdyby z jakiegoś powodu nie mógł mieć wglądu w zebrany materiał dowodowy, o ile oczywiście uzasadnienie to zostanie sporządzone w sposób rzetelny. Podkreślić należy, że nie chodzi o to, żeby podejrzanemu uniemożliwić bezpośrednio zapoznanie się z materiałami postępowania, a jedynie o to, żeby z możliwości wglądu wyłączyć pewne zbędne dla podejrzanego informacje, takie jak szczegółowe dane świadków. Uznać należy bowiem, że posiadanie informacji przez podejrzanego o danych świadków czy pokrzywdzonych w żaden sposób nie wpływa na zintensyfikowanie jego możliwości obrony, a dla wskazanych osób stanowi może w skrajnych wypadkach zagrożenie.

Na etapie postępowania przygotowawczego może zdarzyć się sytuacja, w której ze względu na dobro toczącego się śledztwa czy dochodzenia dostęp podejrzanego do akt zostanie całkowicie ograniczony. Przypadek taki będzie wymagał od organu prowadzącego postępowanie niezwykłej ostrożności i rozważli. Jak trafnie zauważa M. Wąsek-Wiaderek obecny stan prawny w tym zakresie nie jest zadowalający z punktu widzenia standardów europejskich, a znalezienie rozsądnego rozwiązania prawnego wymaga ostrożnego wyważenia: z jednej strony chronionych standardami międzynarodowymi interesów i praw podejrzanego, a z drugiej strony interesu skutecznego ścigania, który niejednokrotnie może być zagrożony wskutek ujawnienia podejrzanemu całych akt postępowania przygotowawczego czy konkretnych dowodów²⁹.

W kontekście ochrony danych osobowych świadków i pokrzywdzonych niewątpliwie warta zauważenia jest kwestia dostępu do akt postępowań przygotowawczych prawomocnie umorzonych. W dotychczasowym orzecznictwie sądów administracyjnych prezentowane jest jednolite stanowisko, że akta prawomocnie umorzonych postępowań przygotowawczych stanowią informację publiczną (informację o działalności organu publicznego, jakim jest prokuratura) i podlegają udostępnieniu na zasadach określonych w ustawie o dostępie do informacji publicznej, natomiast przewidziany w art. 156 § 5 k.p.k. odmienny tryb dostępu dotyczy tylko postępowań w toku³⁰. Tak przyjęta linia orzecznictwa powoduje, że ponownie powraca problem, w jaki sposób ochronić dane osobowe świadków i pokrzywdzonych przed dostępem do nich osób nieuprawnionych. Niejednokrotnie dochodzi przecież do umorzenia postępowania z powodu niewykrycia sprawcy czynu, co nie oznacza, że sprawcy nie było. Udostępnianie takich akt mogłoby doprowadzić do uzyskania przez potencjalnego sprawcę informacji o miejscu zamieszkania czy pracy świadka, a w rezultacie do negatywnych konsekwencji dla tego świadka ze strony owego sprawcy. Praktyka w tym zakresie skłania się w kierunku, że udostępniając akta postępowań umorzonych z powodu niewykrycia sprawcy, w których w dalszym ciągu podejmowane są czynności operacyjne, należy zachować szczególnie dużą ostrożność, a ponadto każdorazowo należy rozważyć możliwość wydania decyzji o odmowie udostępnienia akt za względu na ochronę tajemnicy służbowej³¹.

²⁸ M. Wąsek - Wiaderek, *Dostęp do akt sprawy oskarżonego tymczasowo aresztowanego i jego obrońcy w postępowaniu przygotowawczym – standard europejski a prawo polskie*, „Palestra” 2003, nr 3/4, s. 67.

²⁹ M. Wąsek - Wiaderek, *op. cit.*, s. 70.

³⁰ Wyrok NSA z dnia 8 lutego 2005r. sygn. akt OSK 1113/04.

³¹ Pismo Dyrektora Biura Prezydyjnego Prokuratury Krajowej z dnia 26 marca 2007 r. do Prokuratorów Apelacyjnych, PR I 803-32/06, s. 5.

Prawo do informacji publicznej w myśl artykułu 5 ust. 1 ustawy o dostępie do informacji publicznej podlega ograniczeniu w zakresie i na zasadach określonych w przepisach o ochronie informacji niejawnych oraz o ochronie innych tajemnic ustawowo chronionych. Ponadto prawo to podlega ograniczeniu ze względu na prywatność osoby fizycznej lub tajemnicę przedsiębiorcy. Ograniczenie w dostępie do informacji publicznej ze względu na ochronę prywatności osób fizycznych oraz informacji niejawnych, wskazane w wyżej przytoczonym artykule, należy uznać za zgodne ze wzorcem artykułu 31 ust. 3 Konstytucji i mieszczące się odpowiednio w kategoriach ochrony praw i wolności innych osób lub ochrony bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego³². W tym stanie rzeczy nieujawnianie danych osobowych znajdujących się w aktach postępowania przygotowawczego, będącego tak w toku, jak i umorzonego, nie powinno być wyjątkiem, a regułą przyjętą przez organ prowadzący to postępowanie.

Analizując powyższe rozważania, uznać należy, że regulacja prawna w zakresie sposobu udostępniania akt postępowania przygotowawczego podejrzanemu nie zapewnia niezbędnej ochrony znajdujących się w aktach danych osobowych świadków i stron procesowych. Zasadnicza kwestia dotyczy tego, że brak jest ustawowo określonych reguł ograniczających wgląd podejrzanego w dane osobowe zawarte w aktach. Jedyne ograniczenia dotyczą sytuacji, gdy w sprawie występuje świadek anonimowy lub koronny. Istotne jest jednak zapewnienie ochrony danych osobowych wszystkim świadkom, co umocni ich poczucie bezpieczeństwa. Wszak prokuratura, prowadząc postępowanie, jako organ publiczny winna wzbudzać w społeczeństwie przekonanie, że działa zgodnie z literą prawa i poszanowaniem wszystkich wolności konstytucyjnych obywateli. Nie powinna mieć miejsca taka sytuacja, w której z jednej strony zmusza się obywatela pod groźbą sankcji karnej do składania zeznań zgodnych z prawdą, a z drugiej nie zapewnia się należytej ochrony dotyczących go danych przed dostępem do nich podejrzanego. Natomiast w przypadku niektórych przestępstw uzależnia się wszczęcie i prowadzenie postępowania od złożenia wniosku przez uprawnioną osobę o ściganie sprawcy, jednocześnie nie wyłączając z akt danych osobowych tej osoby i narażając ją na zapoznanie się z tymi informacjami przez podejrzanego. Namiastką ochrony danych osobowych świadków w procesie karnym stanowi jedynie § 3 art. 191 k.p.k., w którym czytamy, że jeżeli zachodzi uzasadniona obawa użycia przemocy lub groźby bezprawnej wobec świadka lub osoby najbliższej w związku z jego czynnościami, może on zastrzec dane dotyczące miejsca zamieszkania do wyłącznej wiadomości prokuratora lub sądu. Jednakże obawa uzasadniająca zastosowanie tego przepisu wynikać powinna z konkretnych ustaleń dokonanych w postępowaniu lub z innych urzędowych ustaleń, które muszą znaleźć udokumentowanie w aktach sprawy, albo też z okoliczności przekonująco wskazanych przez osobę przesłuchiwaną³³. Kodeks nie przewiduje zatem możliwości obligatoryjnego utajnienia adresu świadka. Wymaga od świadka wskazania okoliczności, które przekonująco uzasadniają okoliczności, dla których świadek obawia się użycia przemocy lub groźby bezprawnej wobec jego osoby ze strony podejrzanego. Wymóg ten może budzić wątpliwości, albowiem należy liczyć się z sytuacją, w której świadek składający zawiadomienie o popełnieniu drobnego przestępstwa nie zdaje sobie sprawy, że sprawcą jego był przestępca wielokrotnie karany, np. za ciężkie pobicia lub inne przestępstwa, który zdolny jest do zastraszania świadka. W takiej sytuacji, zanim ów świadek w obliczu powyższych informacji zdąży zastrzec swoje

³² M. K ł a c z y ń s k i, *Komentarz do artykułu 5 ustawy z dnia 6 września 2001r. o dostępie do informacji publicznej* (Dz. U. z 2001 r., Nr 112, poz. 1198), LEX/el. 2003.

³³ L. P a p r z y c k i [w:] J. G r a j e w s k i (red), L. K. P a p r z y c k i, S. S t e i n b o r n, *op. cit.*, s. 540.

dane przy kolejnym przesłuchaniu, podejrzanemu może uzyskać już informacje o miejscu jego zamieszkania.

Wcześniej już wspomniano, że wyłączenie części protokołu z akt sprawy udostępnianych podejrzanemu, w której znajdują się takie dane jak adres zamieszkania, miejsce pracy, PESEL czy numer dowodu osobistego świadka oraz pokrzywdzonego, nie naruszyłoby prawa do obrony podejrzanego. Należy podkreślić, że bywają postępowania, w których podejrzanemu nie zna osobiście świadka, jego adresu ani innych danych, a poprzez przeglądanie akt może uzyskać takie informacje. Nie sposób wyzbyć się przekonania, że większość obywateli życzyłaby sobie, aby ich dane pozostały jedynie w dyspozycji organów prowadzących postępowanie, a to z tak prozaicznego powodu jak zapewnienie sobie i swoim najbliższym bezpieczeństwa. Nie można mieć bowiem nigdy pewności, że osoby, których dane zostaną udostępnione podejrzanemu, nie będą przez niego zastraszane, szykanowane czy nawet narażone na niebezpieczeństwo utraty zdrowia lub życia. Zasadne wydaje się znalezienie alternatywnej metody udostępniania akt podejrzanemu w postępowaniu przygotowawczym dla udostępniania ich wraz z całym protokołami przesłuchań świadków. Konieczne jest znalezienie metody udostępniania akt podejrzanemu, która pogodzi konstytucyjną zasadę prawa do obrony z konstytucyjnym prawem do ochrony prawnej życia prywatnego świadków i pokrzywdzonych. Wydaje się, że w takim stanie rzeczy kwestia udostępniania podejrzanemu akt postępowania przygotowawczego wraz z zawartymi w nich danymi osobowymi świadków i pokrzywdzonych winna zostać poddana szerszej dyskusji, a w rezultacie winna zostać uregulowana ustawowo.

BIBLIOGRAFIA

- Barta J., Figielski P., Markiewicz R., *Ochrona danych osobowych. Komentarz*, Lex, Kraków 2007.
- Boratyńska K.T., Górski A., Sakowicz A., Ważny A., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2005.
- Drozd A., *Ustawa o ochronie danych osobowych. Komentarz. Wzory pism i przepisy*, LexisNexis, Warszawa 2007.
- Fajgielski P. (red.), *Ochrona danych osobowych w Polsce z perspektywy dziesięciolecia*, KUL, Lublin 2008.
- Grajewski J. (red.), Paprzycki L.K., Steinborn S., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, tom I, Zakamycze, Kraków 2006.
- Grzegorzczak T., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Zakamycze, Kraków 2001.
- Kłaczyński M., *Komentarz do artykułu 5 ustawy z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej*, LEX/el., 2003.
- Skorupka J., *Udostępnienie akt sprawy podejrzanemu*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 5.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Zakamycze, Kraków 1998.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 4, Zakamycze, Kraków 2002.

Wąsek-Wiaderek M., *Dostęp do akt sprawy oskarżonego tymczasowo aresztowanego i jego obrońcy w postępowaniu przygotowawczym – standard europejski a prawo polskie*, „Palestra” 2003, nr 3/4.

Wiliński P., *Odmowa dostępu do akt sprawy w postępowaniu przygotowawczym*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 11.

SUMMARY

Accidents at work

The risk of accidents seems to be inscribed in the nature of each job. This is mainly due to the substance of the event, which is an accident at work, as a result someone always suffer material injury, lose health or life, or will be exposed to such danger.

In this article, will be accomplished analysis of the definition of accident at work and its components both in terms of doctrinal, legal, and in the aspect of the rich jurisprudence of The Supreme Court.

The purpose of this discourse will be attempt to apprehend an accident at work in its medicaly-legal relations, with particular emphasis on the controversial issue of cardiovascular diseases, including heart attack as the cause of an accident at work

KEY WORDS: myocardial infarction, heart attack, medicine, labor law, occupational health and safety law.

Eugeniusz Szydłowski

PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Administracji

Różnorodność czynników w procesie reformowania administracji publicznej

ABSTRAKT

Na ukształtowanie się administracji publicznej w danym państwie, jej strukturę, zadania i formy działania ma wpływ wiele czynników. Są to czynniki dość różnorodne, działające mniej lub bardziej intensywnie, zmieniające się w czasie lub działające stale. Administracja publiczna, podobnie jak i inne organizmy społeczne, powinna wykazywać odpowiednią elastyczność, aby móc dostosowywać się do zmieniających się warunków otoczenia czy do przyjmowania coraz to nowych zadań. Niektórzy uznają tempo jej przekształceń za na tyle duże, że sami „administratorzy” za nimi nie nadążają. Zmiana jest dzisiaj rzeczą charakterystyczną dla administracji i dotyka najbardziej nawet konserwatywnych i zachowawczych struktur. Ma miejsce zarówno w warunkach reżimów politycznych o autorytarnej naturze, jak i w rozwiniętych i ustabilizowanych postaciach demokracji liberalnej. Administracja publiczna jest elementem systemu politycznego i jest przez politykę warunkowana. To z tego obszaru płyną impulsy, które inicjują tendencje do „modernizacji” administracji. Właśnie czynnikiem wpływającym i sprzyjającym procesom reformowania administracji publicznej, a także ich znaczeniu w aspekcie politycznym, ideologicznym, finansowym i międzynarodowym poświęcony jest ten artykuł.

SŁOWA KLUCZOWE: administracja publiczna, modernizacja administracji, presja, nowe zarządzanie publiczne, proces reformowania.

1. Wprowadzenie

Dyskusja o administracji publicznej jako przedmiocie badań różnych dyscyplin naukowych, w tym szczególnie nauki administracji, ujawnia istotne pytania, m.in.: czym jest administracja publiczna, jakie są zasadnicze przesłanki procesu jej reformowania itp., i – rzecz oczywista – próbuje udzielić na nie odpowiedzi. Bogactwo podejść, koncepcji, teorii formułowanych na różnych płaszczyznach wokół administracji publicznej w paradoksalny sposób stanowi dziś balast metodologiczny.

W obecnym stanie nauki administracji rysują się trzy kierunki badawcze: kierunek nad refleksją teoretyczną w zakresie zjawisk administracji publicznej, analiza i opis funkcjonujących struktur i procesów administracyjnych oraz konstruowanie nowych modeli i zasad organizacji i funkcjonowania współczesnej administracji¹.

¹ J. Jendrośka, za: J. Jeżewski, *Administracja publiczna jako przedmiot badań* [w:] A. Błaś, J. Boć, J. Jeżewski, *Administracja publiczna*, Wrocław 2004, s. 352. Szersze omówienia w literaturze polskiej: M. Kulesza, *Dylematy poznawcze nauki administracji publicznej* [w:] H. Izdebski,

Poprzez trzeci kierunek badawczy właśnie będziemy szukać odpowiedzi na temat zagadnienia dotyczącego problemu reformowania administracji publicznej. Jedną z wyraźniej zaznaczonych tendencji w ewolucji systemów politycznych końca wieku XX, i to nie tylko tych, które cechują się demokratyczną stabilnością, stało się zjawisko określane niekiedy mianem rewolucji w administracji publicznej. Chodzi o proces reformowania sektora publicznego współczesnych państw, nazywany m.in. transformacją administracji czy też modernizacją administracji. Wielu autorów podkreśla, że uderzającym w tym procesie jest nie tyle charakter, zakres czy tempo zmian, co raczej ich uniwersalność w tym sensie, iż potrzebę zmiany uświadomiono sobie w wielu krajach prawie w tym samym czasie. Chodzi zarówno o państwa zaliczane do tzw. anglosaskiej tradycji kulturowej, jak i kraje Europy kontynentalnej, a nawet demokracje czy quasi-demokracje kontynentu afrykańskiego czy azjatyckiego.

Generalnie problem związany z koniecznością reformowania administracji publicznej pojawił się w dyskusji naukowej już w latach siedemdziesiątych i od samego początku został bardzo ściśle powiązany z sugestiami płynącymi z kręgów fachowców i ekspertów, zajmujących się zarządzaniem sektorem publicznym². Można odnieść wrażenie, iż wszystkie podmioty zainteresowane reformowaniem administracji publicznej przyjęły ten sam sposób postrzegania problemu, czego efektem było niejednokrotnie wprowadzanie w życie podobnych zmian organizacyjnych czy odwoływanie się do zbliżonego sposobu racjonalizowania kierunku i celu samej zmiany stylu zarządzania sektorem publicznym. Mamy więc do czynienia ze zjawiskiem globalnej dyfuzji czy też transferu idei dotyczących sposobu zarządzania sektorem publicznym, z tym jednak istotnym zastrzeżeniem, iż uniwersalizm rozwiązań i koncepcji należy postrzegać przede wszystkim jako efekt reakcji czy też odpowiedzi na presję zmian zachodzących w bezpośrednim czy dalszym środowisku administracji publicznej. Nie po raz pierwszy mamy okazję obserwować fenomen polegający na tym, iż następuje upodabnianie się systemów politycznych oraz mechanizmów politycznego zarządzania i sterowania nimi czy to w ramach określonego regionu geograficznego, czy też w układzie bardziej globalnym jako rezultat ich wspólnej reakcji na presję środowiska społeczno-ekonomicznego czy politycznego, czego efektem staje się pojawienie podobnych problemów wymagających natychmiastowego rozwiązania³.

2. Proces reformowania administracji publicznej

Proces reformowania administracji publicznej – kreowany przez polityków i związane z nimi kręgi naukowców, ekspertów i menadżerów – należy postrzegać jako układ działań strategicznych, umożliwiających reagowanie na zmieniające się parametry środowiska społecznego, politycznego i ekonomicznego. Charakterystyczna dla obserwowanego współcześnie zjawiska reorganizacji sektora publicznego wydaje się próbą ścisłego powią-

M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1999, s. 273 i n.; Z. Leoński, *Nauka administracji*, Warszawa 2002, s. 15 i n.; F. Longchamps, *Założenia nauki administracji*, Wrocław 1949 oraz Wrocław 1991, *passim*; T. Skoczny, *Podstawowe dylematy naukowego poznania administracji państwowej*, Warszawa 1986, s. 15 i n.; J. Szreniawski, *Wstęp do nauki administracji*, Lublin 2000, s. 10 i n.

² R. Herbut, *Zasadnicze przesłanki procesu reformowania administracji publicznej* [w:] A. Ferens, I. Macek, *Administracja i polityka. Administracja publiczna w procesie reform*, Warszawa 2002, s. 9.

³ R. Herbut, *op. cit.*, s. 10.

zania dwóch „systemowych” postulatów – z jednej strony uczynienia go sprawniejszym, jeżeli chodzi o zaspokajanie potrzeb zbiorowych, a z drugiej – bardziej demokratycznym, a więc gwarantującym wartości powszechne kojarzone ze stabilizacją porządku liberalno-demokratycznego jako wytyczną funkcjonowania systemu politycznego jako całości. W dyskusji dotyczącej standardów funkcjonowania administracji publicznej wskazuje się na konieczność uwzględnienia wartości o wyraźnej ekonomicznej orientacji, jak sprawność i efektywność w działaniu, oraz wartości związanych z racjami politycznymi i dotyczącymi legitymizacji społecznej podjętych decyzji, co można określić mianem wymogu demokratyzacji sektora publicznego⁴.

Ekonomiczna orientacja widoczna jest w analizowaniu problemu reformowania sektora publicznego w kontekście zmiany stylu zarządzania nim. Idee i rozwiązania, określane zbiorczą kategorią *New Public Management* (NPM), opierają się na założeniu, iż w procesie reformowania administracji publicznej należy kierować się przede wszystkim postulatem poprawy skuteczności działania w zakresie świadczonych przez nią usług publicznych. Ta menedżerska forma patrzenia na sposób reformowania sektora publicznego posługuje się takimi kategoriami jak np. reformy rynkowe, prywatyzacja, formowanie agencji, zawieranie kontraktów, marketing sektora publicznego czy alternatywne struktury świadczenia usług. Zwolennicy zmiany stylu zarządzania sektorem publicznym kwestionują tradycyjne procedury i techniki kierowania, sugerując, iż jego sprawność i efektywność gwarantuje tylko stworzenie:

- a) małych, zdecentralizowanych i autonomicznych jednostek organizacyjnych;
- b) jednostek o bardzo wyspecjalizowanym profilu działania, co czyni je elastycznymi w reagowaniu na presję otoczenia;
- c) jednostek charakteryzujących się występowaniem „spłaszczonej” struktury hierarchicznej w sytuacji zapewnienia ich pracownikom określonego poziomu partycypacji w podejmowaniu decyzji;
- d) jednostek zarządzająco-organizacyjnych zwracających szczególną uwagę nie tyle na przestrzeganie przepisów prawa i stosowanie obowiązujących procedur, ile raczej na realizację statutowych celów, efekty wynikające z podjętych działań oraz jakość świadczonych usług.

Większość idei i rozwiązań akcentujących zasadę ekonomicznej i menadżerskiej racjonalności w procesie reformowania sektora publicznego opiera się na założeniu, iż będzie on działał sprawniej i efektywniej, jeżeli zostaną wykorzystane mechanizmy charakterystyczne dla organizacji sektora prywatnego jako alternatywy wobec układu hierarchicznego sposobu zarządzania. Zwolennicy ekonomicznej perspektywy patrzenia na biurokrację już od dawna wskazują na dwa zasadnicze sposoby koordynowania społecznej aktywności w dobie przemian industrialnych – poprzez rynek oraz hierarchiczne struktury zarządzania, wyraźnie odrzucając strategię oparte na „prawie hierarchii” na rzecz reform rynkowych. Oczywiście idea wykorzystywania metod sektora prywatnego w procesie świadczenia usług publicznych – i służące jej realizacji mechanizmy – wydaje się interesująca i racjonalna, zwłaszcza w kontekście argumentów finansowo-ekonomicznych, jednak nie można ograniczać problemu reformowania administracji publicznej do tak zawężonego menadżerskiego podejścia. Można wskazać na co najmniej kilka tego powodów⁵.

⁴ *Ibidem*, s. 11.

⁵ *Ibidem*, s. 12.

Po pierwsze ta menadżerska perspektywa wydaje się charakterystyczna przede wszystkim dla tradycji reformowania sektora publicznego w krajach anglosaskich i tych pozostałych w strefie ich kulturowego oddziaływania (np. Stany Zjednoczone, Australia, Nowa Zelandia, Wielka Brytania). Należy zauważyć, iż wiele krajów Europy Zachodniej przyjmuje bardziej konwencjonalne strategie w tym zakresie, dając w ten sposób dowód na to, iż czynniki polityczne oraz kulturowe wpływają na charakter adaptowanych reform. Mniejsze relatywnie zainteresowanie reformami o charakterze rynkowym w krajach europejskich i wysuwanie na plan pierwszy mniej spektakularnych reform o charakterze partycypacyjnym czy deregulacyjnym może świadczyć o przyjęciu strategii bardziej pragmatycznych i stopniowych, podyktowanych przede wszystkim koniecznością wprowadzenia w układzie administracyjnym zmian o systemowym i fundamentalnym charakterze. T. Toonen np. wyraźnie sugeruje, iż w Holandii mamy do czynienia przede wszystkim z transformacją „starych” instytucji publicznych i tworzeniem nowoczesnych organizacji⁶. Tak więc strategię menadżerską ustępują jeszcze miejsca reformom o bardziej systemowym czy strukturalnym wymiarze, których celem pozostaje stworzenie nowej instytucjonalnej infrastruktury, m.in. w administracji publicznej. Z kolei w krajach pozostających w sferze tzw. niemieckiej tradycji biurokratycznej mniejszy nacisk zostaje położony na reformowanie sfery zarządzania w administracji publicznej przy jednoczesnym akcentowaniu zmian wzmacniających status administracji jako „manifestacji systemu prawnego”⁷. Wydaje się więc, że menadżerska perspektywa postrzegania problemu reformowania sektora publicznego winna być przynajmniej uzupełniana podejściem instytucjonalno-politycznym.

Po drugie należy wątpić, czy uzasadnione jest bezpośrednie i automatyczne przenoszenie kategorii sprawności i efektywności działania z sektora prywatnego do sfery usług publicznych⁸. Efektywność organizacji prywatnych określana jest przy użyciu skali wymiernych korzyści ekonomicznych, a więc zysku firmy. W przypadku sektora publicznego stosowanie kryterium efektywności staje się bardziej skomplikowane. Chodzi przecież również o tzw. społeczną efektywność, którą nie zawsze można wymierzyć przy użyciu kategorii zysku ekonomicznego. W dodatku kategoria „rynku politycznego” (czy „rynku usług”) zakłada ścieranie się różnorodnych opinii, wartości i interesów, często ze sobą sprzecznych. Przyjęcie w tym momencie wąskiego kryterium selekcji, opartego na zmiennej zysku ekonomicznego, wydaje się wręcz niemożliwe. Polityka rządu się własnymi prawami, a racje o charakterze ekonomicznym stają się jednym z wielu sposobów argumentowania o przydatności określonej idei, wartości czy konkretnego rozstrzygnięcia.

Po trzecie powiązania między państwem a obywatelem nie mają wyłącznie ekonomicznego charakteru. Rząd, podejmując określone działania, musi działać sprawnie i efektywnie, mając na względzie ekonomiczno-finansowe racje. Jednak problem politycznej odpowiedzialności i legitymizacji działań wykracza daleko poza kryteria ekonomiczne. Administracja publiczna powinna opierać się w swojej działalności na powszechnie obowiązujących normach prawnych, co z jednej strony ma gwarantować obywatelom, iż zachowania funkcjo-

⁶ T. Toonen, *On the administrative conditio of politics: Administrative transformation In the Netherlands*, 'West European Politics' 1996, vol. 19, no. 3, s. 609–632.

⁷ G. Peters, *Policy transfers between governments the case of administrative reforms*, 'West European Politics' 1997, vol. 2, no. 4, s. 71–88; podobnie B. Guy Peters, *Administracja publiczna w systemie politycznym*, Warszawa 1999 (*ab initio*).

⁸ G. Dijkstra, B. van der Meer, J. Raadschelders, *Civil Service in Eastern and Western Europe*, maszynopis powielany, Wrocław 1994.

nariuszy publicznych będą przewidywalne, a z drugiej – zapewnić im równość wobec prawa i bezstronność w podejmowaniu decyzji. Proces demokratyzacji sektora usług publicznych oznacza m.in. wprowadzanie tzw. reform partycypacyjnych, a więc włączenie bezpośrednio zainteresowanych w proces podejmowania decyzji i zapewnienie im wpływu na jakość usług. Polityczna natura relacji między państwem a obywatelem znajduje jednak najpiękniejszy wyraz w procesie legitymizacji działań państwa i jego politycznej odpowiedzialności. Najefektywniejszym instrumentem w tym zakresie pozostają partie polityczne, dla których kontrola nad administracją publiczną pozostaje istotnym środkiem w procesie społecznego legitymizowania działań, również i tych związanych z realizacją przyrzeczeń wyborczych i oczekiwaniami opinii publicznej (zwłaszcza przed rozpoczęciem kampanii wyborczej i w jej trakcie)⁹. Nie należy do rzadkości zjawisko, iż rządzące partie polityczne tuż przed wyborami zwiększają wydatki publiczne, by np. ograniczyć bezrobocie lub zaspokoić oczekiwania konkretnej grupy społecznej tylko w celu poprawienia swej sytuacji wyborczej. Działanie to w oczywisty sposób nie ma nic wspólnego z zasadą efektywności ekonomicznej, ale na pewno świadczy o tym, że proces legitymowania działań politycznych to problem daleko wykraczający poza analizowanie jedynie kryteriów racjonalności gospodarczej.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, warto pokusić się o próbę wskazania na podstawowe źródła presji dotyczącej kierunku reformowania administracji publicznej mogących decydować o charakterze i treści samych zmian. Pozwoli to na ocenę problemu transformacji sektora publicznego jako układu, w którym ujawnia się wpływ różnorodnych czynników o systemowym charakterze.

1. Presję w kierunku reformowania administracji publicznej należy postrzegać jako efekt ścierania się różnorodnych żądań i interesów społecznych w ramach istniejącego rynku politycznego. Grupy presji politycznej, walcząc o realizację określonych interesów, wchodzą w proces negocjacji z agendami państwa, którego zasadniczym celem staje się wprowadzenie w życie sprzyjających im reform o charakterze strukturalnym czy funkcjonalnym. Państwo z konieczności więc próbuje reagować na wielość żądań, zastrzegając jednak sobie prawo do występowania w roli autonomicznego aktora, co oznacza, iż sam proces reformowania przebiega pod jego ścisłą kontrolą, poczynając od momentu tworzenia agendy programowej, a kończąc na wprowadzaniu decyzji w życie. Sposób reagowania agend państwa na określone żądania czy propozycje w dużym stopniu determinowany jest programową i ideologiczną orientacją partii względnie koalicji rządzącej.

2. Proces transformacji administracji publicznej należy traktować jako reakcję na pojawienie się określonych zjawisk zewnętrznych wobec systemu politycznego, takich jak np. czynniki społeczne, ekonomiczne, demograficzne czy ekologiczne, które wymuszają konkretne rozstrzygnięcia polityczne na agendzie programowej państwa. Można ten układ powiązań traktować w kategoriach absolutnych, co oznacza, że polityczny wybór (decyzja) jest całkowicie determinowany przez wspomniane czynniki, pozostające poza kontrolą polityków. Wydaje się jednak bardziej uzasadnione stanowisko o tylko ograniczającym charakterze tych czynników, co oznacza, iż świadomego tego faktu polityka stać na wprowadzenie reform i zmian o fundamentalnym charakterze.

3. Presja w kierunku reformowania administracji publicznej może pochodzić od ludzi funkcjonujących w strukturach organizacyjnych państwa – funkcjonariusze państwowi tworzący szeroki krąg władzy. Oni niejednokrotnie identyfikują potrzeby oraz problemy, które

⁹ R. Herbut, *op. cit.*, s. 14.

wymagają rozwiązania. Nie od dziś wielu politologów zdaje sobie sprawę z prostej prawdy, iż instytucje mogą strukturyzować politykę i treść konkretnych decyzji. Podejmowanie zatem decyzji dotyczących reformowania administracji należy więc również postrzegać w organizacyjnym kontekście. Z jednej strony agendy i organy państwa występują często jako autonomiczni aktorzy polityczni, definiujący i broniący określonych interesów, a z drugiej – proces reformowania administracji publicznej przebiega przecież w organizacyjnym środowisku, gdzie funkcjonują utrwalone wartości, normy, relacje, władcze powiązania czy standardy operacyjne. Wszystko to może spowodować, iż transformacja sektora publicznego będzie wymagała „wstępnej” reformy układu instytucjonalnych powiązań, a wówczas może on ujawnić swoje ograniczające właściwości¹⁰.

3. Czynniki wpływające i sprzyjające procesowi reformowania administracji publicznej

Proces reformowania administracji publicznej powinien być rozpatrywany w kontekście nowego spojrzenia na rolę państwa w funkcjonowaniu współczesnych społeczeństw. Presja różnorodnych czynników, wywołująca efekt w postaci konieczności zmodyfikowania zarówno naszego myślenia o roli państwa, jak i mechanizmów, którymi powinno się ono posługiwać, w sposób skumulowany oddziałuje na administrację publiczną, wymuszając wprowadzenie określonych zmian również i w tym sektorze aktywności systemu politycznego. Takie spojrzenie na proces reformowania administracji publicznej oznacza, iż interesujące nas czynniki będą miały bardzo zróżnicowany charakter chociażby z tego powodu, iż ich wpływ na zmiany w sektorze publicznym będzie miał charakter bezpośredni bądź tylko pośredni.

3.1. Czynniki o charakterze politycznym i ideologicznym

W Europie Zachodniej do lat siedemdziesiątych funkcjonował tzw. socjaldemokratyczny konsens oparty przede wszystkim na akceptacji makroekonomicznego paradygmatu Keynesa (tzw. keynesizm). Chodziło o poddanie ekonomii kontroli politycznej państwa, która gwarantowałaby pełne zatrudnienie oraz ciągły wzrost ekonomiczny. W ten sposób zostały stworzone ekonomiczne podstawy państwa dobrobytu. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w obliczu pojawiających się kryzysów ekonomicznych partie konserwatywne i chadeckie jakby na nowo odkryły idee neoliberalnego paradygmatu ekonomicznego, postulując wprowadzenie reform o wyraźnie rynkowym charakterze¹¹. Okazało się, iż dla zwolenników nowego podejścia interwencja państwa w funkcjonowanie ekonomii staje się przyczyną kryzysów gospodarczych. Zbyt daleko idące ambicje państwa, co wyrażało się w przejmowaniu odpowiedzialności za coraz to nowe sfery aktywności publicznej, oznaczały m.in. wzrost podatków koniecznych na finansowanie rozrastającej się biurokracji państwa dobrobytu. Wzrastający dług publiczny powodował obniżenie poziomu kredytów przeznac-

¹⁰ R. Herbut, *op. cit.*, s. 15.

¹¹ *Ibidem*, s. 16.

czonych dla sektora prywatnego, co z kolei osłabiało jego możliwości inwestycyjne. Dla wielu polityków akceptujących konieczność wprowadzenia reform neoliberalnych obiektem ataków stała się przede wszystkim rozbudowana administracja publiczna, nieefektywna i trwoniąca zasoby publiczne. Zaczęto kwestionować jakość świadczonych usług, które nie tylko były bardzo kosztowne, ale w dodatku nie odpowiadały oczekiwaniom ich odbiorców. W ten sposób postulat ograniczenia roli państwa (w tym również – odchudzenia sektora publicznego) został zdeterminowany przez perspektywę patrzenia na nowe reformy poprzez budżet państwa i realne możliwości finansowania określonych przedsięwzięć (kalkulacja kosztów i zysków).

W dodatku ta menedżerska presja znalazła mocne podbudowanie w ideologicznej koncepcji tzw. Nowej Prawicy. Wielu jej rzeczników wprost sugerowało konieczność wprowadzenia zasady urynkowania usług publicznych, wychodząc z założenia, że konkurencja jako naturalny tego efekt spowoduje obniżenie kosztów związanych z utrzymaniem sektora publicznego oraz wyeliminuje najmniej efektywnych aktorów. Dominował pogląd, iż w samej biurokracji i w motywach, którymi kierują się biurokraci, należy m.in. upatrywać przyczyn ekspansji regulacyjnych funkcji państwa. Nasuwały się oczywiste sugestie co do realizowania prorynkowej strategii: po pierwsze – administracja publiczna powinna być kontrolowana, zakres penetracji życia publicznego zaś ograniczony, po drugie – dla zwiększenia efektywności administracji publicznej należy wprowadzić tam, gdzie to możliwe, techniki przydatne w zarządzaniu w sektorze prywatnym.

Obecnie obserwujemy raczej zjawisko występowania dość luźnego związku między menedżerską perspektywą reformowania administracji publicznej a charakterem apelu wyborczego partii politycznych. Wydaje się, iż fakt ten można potraktować jako jeszcze jeden czynnik sprzyjający presji w kierunku uniwersalizacji podejścia do kwestii reformowania sektora publicznego. Problem konieczności poprawy efektywności jego funkcjonowania, m.in. przez wprowadzenie określonych zmian w stylu zarządzania, uświadamiają sobie elity zarówno partii lewicowych, jak i prawicowych. Z jednej strony partie lewicowe (socjaldemokratyczne) potrzebują efektywnie funkcjonującej administracji publicznej, gdyż płynące z tego oszczędności umożliwiają im kontynuowanie strategii polityki redystrybucyjnej (prosocjalnej), postrzeganej jednak w bardziej produktywnym wymiarze. W dodatku efektywnie funkcjonujący sektor publiczny niejednokrotnie wytrąca z rąk partii prawicowych istotny argument wyborczy, iż oto marnowane są pieniądze podatnika. Z drugiej strony partie konserwatywne czy chadeckie wykazują sporą dozę wstrzemięźliwości, jeżeli chodzi o wprowadzanie w życie pełnego pakietu neoliberalnych reform programowych¹². Nie dziwi to zwłaszcza w przypadku ugrupowań chadeckich stanowiących w istocie rzeczy koalicje różnorodnych interesów. Trzeba również pamiętać i o tym, iż istotnym elementem oferty programowej tych partii wciąż pozostaje postulat socjalnej gospodarki rynkowej, a na ich tożsamość wyborczą – sposób postrzegania przez potencjalny elektorat – wpływają historyczne zasługi w tworzeniu tzw. chadeckiego modelu tworzenia państwa dobrobytu (np. w Holandii czy Belgii). Oznacza to, iż zarówno partie chadeckie, jak i konserwatywne muszą brać pod uwagę tzw. względy wyborcze, co staje się głównym motywem osłabiającym promocję reform neoliberalnych. Istotne cięcia w strukturze systemu państwa dobrobytu mogą wywołać

¹² W. Müller, *Political traditions and the role of the state*, 'West European Politics' 1994, vol. 17, no. 3, special issue on W. Müller, V. Wright (eds.), *The State in Western Europe. Retreat or Redefinition?*, s. 32–51.

negatywną reakcją części elektoratu i dlatego dominuje raczej strategia zmian ostrożnych i stopniowych. W dodatku rządy państw Europy Zachodniej nie znalazły się w sytuacji pustego budżetu i dlatego z racji wyborczych są niejednokrotnie skłonne do odsuwania w czasie reform o bardziej drastycznym charakterze.

3.2. Czynniki ekonomiczne i finansowe

Z reguły problem ten rozpatrywany jest w kontekście zjawiska tzw. globalnej ekonomii. Oznacza to, iż obserwujemy zjawisko tworzenia się globalnego rynku i rywalizacji na skalę znacznie przekraczającą granice jednego czy kilku państw. Wpływ na tworzenie globalnej ekonomii ma wiele czynników o bardzo zróżnicowanym charakterze. Chodzi m.in. o takie zjawiska jak ograniczanie i likwidacja barier regulacyjnych dotyczących przepływu środków inwestycyjnych, obniżenie kosztów transportu i usług telekomunikacyjnych, tworzenie otwartych i tanich rynków cyrkulacji kapitału, internacjonalizacja usług finansowych, pojawienie się zróżnicowanych strategii stosowanych przez finansowych i przemysłowych potentatów. Kumulacyjny wpływ wspomnianych czynników, i wielu innych nie mniej istotnych, rodzi efekt w postaci umiędzynarodowienia przemysłowych i finansowych potentatów. W tym kontekście pojawiają się problemy związane z administracyjną koordynacją procesu przepływu zwłaszcza kapitału i usług, zarówno w skali międzynarodowej, transnarodowej, jak i transgranicznej. Kiedyś zadaniem narodowej administracji publicznej było jedynie zarządzanie strukturami, procedurami i personelem w ramach określonych granic państwa. Obecnie zmiana jej stylu działania zostaje wymuszona przez konieczność uwzględnienia międzynarodowych regulacyjnych wymogów. To zjawisko globalizacji kontekstu działania administracji publicznej wydaje się również związane z faktem pojawienia się olbrzymiej liczby ponadnarodowych kompanii i firm, których zyski wciąż rosną, a finanse krążą swobodnie ponad granicami państwowymi. Narodowa tożsamość wielu z nich jest trudna do określenia, co rodzi po stronie administracji państwowych problemy związane chociażby z rozliczeniami podatkowymi czy możliwością regulowania ich działań, skoro wymykają się one spod suwerennego władztwa jednego tylko państwa. Procesowi umiędzynarodowienia kontaktów w układach powiązań przemysłowych i finansowych towarzyszy również zjawisko kształtowania się coraz silniejszych związków między sektorem publicznym i prywatnym a działającymi w ich ramach firmami. Konsekwencją umiędzynarodowienia przedsięwzięć gospodarczych i finansowych oraz hybrydyzacji prywatnych i publicznych form działania staje się również zacieranie zakresu odpowiedzialności administracji publicznej¹³.

Presji czynników ekonomicznych i finansowych na proces reformowania sektora publicznego nie można rozpatrywać tylko w kategoriach globalnych, choć prawdą jest, iż ciśnienie otoczenia międzynarodowego znajduje natychmiastowe przełożenie na warunki, w jakich funkcjonują narodowe gospodarki. W poszczególnych krajach mamy do czynienia z cykliczną presją racji budżetowych jako uzasadnieniem konieczności reformowania sektora publicznego. Gdy kraj wchodzi w okres recesji gospodarczej, znajduje to natychmiastowe odbicie chociażby w żądaniu zwiększenia poziomu wydatków publicznych z racji pojawienia się wysokiego bezrobocia. Efektem tej cyklicznej presji może być zjawisko deficytu budżetowego i wtedy pojawiają się naciski w kierunku zredukowania wydatków publicznych. Odbija się

¹³ W. Müller, *op. cit.*, s. 102–137.

to m.in. na administracji publicznej, która otrzymuje mniejszy budżet, co z kolei może prowadzić do zredukowania jej personelu. Politycy i menadżerowie zaczynają się zastanawiać nad koniecznością wprowadzenia określonych reform w funkcjonowaniu sektora publicznego, które pozwoliłyby na bardziej racjonalny i efektywny sposób wykorzystania wydatków publicznych. Można oczywiście zredukować wydatki publiczne, jednak nie zawsze jest to dobry pomysł, zważywszy wspomniane wcześniej względy polityczne i wyborcze. Niektóre partie rządzące decydują się na podjęcie tego typu drastycznych rozwiązań, inne zaś są im niechętne. W obu przypadkach zawsze pojawiają się strategie uwzględniające możliwość wprowadzenia reform pozwalających na zredukowanie wydatków publicznych poprzez uczynienie sektora publicznego bardziej efektywnym i produktywnym. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż reformy dotyczące zarządzania sektorem publicznym nastawione są raczej na osiągnięcie celów specyficznych niż generalnych. Wyraża się to np. w traktowaniu obywatela jako klienta czy wprowadzaniu wskaźników efektywności działania i metod „korporacyjnego” planowania do sektora publicznego. Cele o charakterze generalnym i systemowym przyświecają natomiast elitom politycznym (partyjnym) i fakt ten może dodatkowo wyjaśnić zjawisko nierównomiernej siły oddziaływania pomysłów na wprowadzenie reform o charakterze menedżerskim w poszczególnych systemach politycznych. Reformy tego typu mogą więc mieć jedynie charakter komplementarny w ramach szerszej perspektywy – polityczno-kulturowej – transformacji administracji publicznej¹⁴.

3.3. Czynniki wynikające z procesu integracji europejskiej

Czynnik ten o transnarodowym charakterze (regionalnym) odgrywa dużą rolę w procesie transformacji sektora publicznego w krajach członkowskich Unii Europejskiej oraz tych, które przygotowują się do wejścia w jej ramy organizacyjne¹⁵. Unia zlikwidowała bariery w handlu, wprowadziła regulacje dotyczące swobodnego przepływu m.in. kapitału i usług, ograniczyła regulacyjne uprawnienia państw członkowskich, sprowadzając ich rolę w wielu sferach aktywności do jedynie implementacyjnej. Proces integracji europejskiej i fakt powstania tzw. administracji unijnej, układu o tylko regulacyjnych właściwościach, musiały wywołać dwojakiego rodzaju reakcję w administracji publicznej państw członkowskich. Z jednej strony musiała ona uznać fakt istnienia administracji transnarodowej i wprowadzić zmiany „wewnętrzne” o charakterze strukturalnym i funkcjonalnym – tzw. reformy dostosowawcze. Z drugiej zaś strony proces reformowania administracji narodowych przybrał charakter działań aktywniejszych, gdyż chodziło o wprowadzenie zmian, które w pełni pozwoliłyby na wykorzystanie potencjału drzemącego w samej Unii Europejskiej. Najbardziej spektakularnym przykładem reform tego drugiego rodzaju jest ujawnienie się w polityce państw członkowskich wysokiego poziomu aktywności regionalnej, co musiało wiązać się z wprowadzeniem określonych zmian, np. o charakterze proceduralno-organizacyjnym¹⁶.

Zjawisko europeizacji polityki w państwach członkowskich Unii przejawia się m.in. w upodabnianiu się kwestii programowych, aspiracji politycznych oraz stosowanych instrumentów i procedur. Dotyczy to zwłaszcza sfery polityki ekonomicznej, choć nie tylko.

¹⁴ R. Herbut, *op. cit.*, s. 19.

¹⁵ Podobnie: Z. Leoński, *Nauka administracji*, Warszawa 2004, s. 74.

¹⁶ R. Herbut, *op. cit.*, s. 20.

Pojawia się konieczność tworzenia transnarodowych i transgranicznych agencji administracyjnych, a przynajmniej wkomponowania w struktury sektora publicznego instrumentów umożliwiających taką kooperację. Skuteczność działania administracji narodowych w dużym stopniu jest determinowana umiejętnością prowadzenia działań o charakterze lobbingsowym w ramach struktury unijnego procesu decyzyjnego. Pojawiło się wiele kwestii problemowych (np. ochrona środowiska, kwestia ładu i porządku czy walka z handlem narkotykami), które wymagają współpracy międzynarodowej, a to ma wpływ na zmiany w strukturze i zakresie kompetencji jednostek administracyjnych. Technologiczne zmiany wpływają na transformację struktur organizacyjnych sektora publicznego, praktykę działań urzędniczych, charakter kwalifikacji wymaganych na danym stanowisku pracy, styl zarządzania kadrami czy świadczone usługi. Administracje narodowe – zajmujące się wprowadzaniem w życie regulacyjnych decyzji Unii – muszą zmienić styl kontaktowania się z obywatelem, gdyż ma to duży wpływ na odbiór samych decyzji, działań instytucji Unii i społeczną akceptację przedsięwzięć związanych z integracją polityczną. Chodzi nie tylko o dostarczenie lepszych i tańszych usług, ale również o uczynienie tego procesu bardziej otwartym i zrozumiałym dla obywateli, np. poprzez wprowadzenie różnorodnych form umożliwiających im szerszy udział w podejmowaniu decyzji czy mechanizmów konsultacyjnych. Strategia demokratyzacji sektora publicznego oznacza również uczynienie go bardziej reprezentatywnym poprzez wprowadzenie określonych procedur rekrutacji i selekcji urzędników. Chodzi nie tylko o przestrzeganie kryterium merytorycznego i zawodowego przygotowania urzędnika, ale o wsparcie go również bardziej społecznymi racjami i zatrudnianie reprezentantów różnorodnych grup i środowisk społecznych (np. kobiet, przedstawicieli mniejszości etnicznych i wyznaniowych), których problemy muszą torować sobie drogę na agendę programową administracji publicznej. Należy zwrócić uwagę, iż ta ostatnia kwestia demokratyzacji sektora publicznego, określana niekiedy jako stworzenie „reprezentatywnej biurokracji”, wiąże się nie tylko z presją europeizacji administracji, ale ma znacznie głębszy kontekst i jest przejawem zakwestionowania paradygmatu dotyczącego sposobu postrzegania powinności państwa wobec swych obywateli.¹⁷

4. Charakter reform w administracji publicznej

Presja różnorodnych w charakterze czynników w kierunku reformowania administracji publicznej, tworzących pewien kompleks zmiennych o odmiennej w danym czasie i miejscu geometrii siły oddziaływania, może wywoływać zróżnicowane reakcje w ramach poszczególnych systemów politycznych. Uniwersalny wydaje się fakt powszechnego uświadomienia sobie przez polityków i menadżerów konieczności dokonania zmian w strukturze i funkcjonowaniu sektora publicznego, jednak programowy charakter reakcji wydaje się funkcją występowania określonych narodowych (systemowych) ograniczeń czy też specyficznych warunków sprzyjających.

Postępując zgodnie z powyższym założeniem, można wskazać kilka typów reform programowych. We wstępie do opracowania *Administracja i polityka. Administracja publiczna*

¹⁷ R. Herbut, *op. cit.*, s. 21.

w procesie reform¹⁸ wyróżnione zostały trzy typy reform: rynkowe – charakteryzujące się m.in. odchodzeniem od modelu tradycyjnej administracji, opartej na hierarchicznych powiązaniach, na rzecz układu organizacyjnego rządzącego się zasadami rynkowymi; partycy-pacyjne – mające na względzie rozszerzenie kręgu podmiotów uczestniczących w procesie podejmowania decyzji, dotyczących świadczonych usług; deregulacyjne – dotyczące problemu zmiany zasad, wedle których administracja powinna być zorganizowana jako odrębny subsystem.

Zgodnie z propozycją J. Raadscheldersa¹⁹ można wyróżnić trzy zasadnicze typy reform w administracji publicznej:

1. Reformy strukturalne, które dotyczą zmian w istniejącej strukturze organizacyjnej administracji publicznej jako całości bądź tylko w ramach konkretnego jej segmentu. Mogą one przybrać charakter reform terytorialnych, gdy następuje w ramach kraju zmiana jego terytorialnej organizacji, więc i zakresu jurysdykcji poszczególnych jednostek subnarodowych, bądź reform funkcjonalnych, gdy chodzi o zmianę zakresu kompetencji i zadań. Mogą zostać wprowadzone reformy o mieszanym – terytorialno-funkcjonalnym charakterze.

2. Reformy, których celem jest zmiana charakteru powiązań i relacji pomiędzy jednostkami organizacyjnymi aktywnymi w ramach sektora publicznego. Chodzi m.in. o zjawisko dekoncentracji zadań (np. przypisanie zadań merytorycznych szczeblom niższym) czy też decentralizacji zadań i kompetencji (np. przekazanie ich samorządom terytorialnym).

3. Reformy o systemowym charakterze, gdy zmiany w strukturze i funkcjonowaniu administracji publicznej stanowią jeden z elementów w procesie transformacji systemu politycznego jako całości.

V. Wright proponuje odmienną typologię reform w administracji publicznej, biorąc w zasadzie pod uwagę jako kryterium klasyfikacji charakter czynników odpowiedzialnych za wprowadzane zmiany. Wyróżnia on następujące typy reform programowych:

1. Reformy, które są efektem pojawienia się zjawisk wywołujących presję w kierunku modernizacji systemu politycznego jako takiego. Zmiany w sektorze publicznym stanowią jedną z cząstkowych strategii politycznych czy też form „sektoralnej” reakcji. W krajach członkowskich Unii Europejskiej reformy w administracji publicznej powinny być rozpatrywane w kontekście procesu europeizacji. Wiele zmian zostaje wywołanych procesem przystosowywania się systemów politycznych do globalnych wyzwań, jakie wynikają np. z umiędzynarodowienia rynków przemysłowych i finansowych czy wprowadzania nowych rozwiązań technologicznych.

2. Reformy wynikające z konieczności reagowania poszczególnych państw na pojawiające się zjawiska. Niemcy musiały zreorganizować administrację publiczną z racji procesów reunifikacyjnych, w Belgii zaś reformowanie sektora publicznego zostało wymuszone zjawiskiem federalizacji struktur zarządzania państwem, w Holandii z kolei erozją tradycyjnych korporacyjnych struktur i procedur służących komunikowaniu się państwa z obywatelem. W Hiszpanii i Włoszech presja zjawiska regionalizacji systemu politycznego ukierunkowała proces reorganizacji administracji publicznej.

¹⁸ A. Ferens, I. Macek (red.), *Administracja i polityka. Administracja publiczna w procesie przemian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.

¹⁹ J. Raadschelders, *The Netherlands Governance System: Between Reorganization and Reform, 1945–1993*, maszynopis powielany, Wrocław 1994.

3. Reformy stopniowe i ostrożne, dotyczące zwłaszcza organizacyjnej struktury sektora publicznego, których zasadniczą cechą wydają się pragmatyczne oczekiwania ich pomysłodawców.

4. Reformy administracji publicznej, które stanowią element w szerszym politycznym procesie reformowania państwa, co w praktyce oznacza zmiany idące np. w kierunku ograniczania jego roli²⁰.

Każda typologia posługuje się pewnymi uogólnieniami, a to z tej racji, iż jej autor stara się przedstawić modelową koncepcję interesującego go problemu.

5. Podsumowanie

Na zakończenie należy zwrócić uwagę na możliwość trochę odmiennego spojrzenia na charakter reform w administracji publicznej. Chodzi o próbę odpowiedzi na pytanie, jaki jest ogólny kierunek tych reform, a więc również i ich cel. Na tej podstawie można wyciągnąć określone wnioski co do programowej orientacji wprowadzanych zmian w sektorze publicznym i to w kontekście przyjętych przez prawodawcę w tym względzie priorytetów. Jeżeli politycy zdecydowali się położyć szczególny akcent np. na problem demokratyzacji działań w administracji publicznej, to konsekwencją tego jest wprowadzanie w życie rozwiązań szczególnych, regulacji instytucji i procedur, które służyłyby optymalizacji osiągnięcia tak sformułowanego celu. Te rozwiązania szczegółowe determinowane są – o czym już wspominałem – z jednej strony przez czynniki o charakterze bardziej globalnym, a z drugiej – przez czynniki charakterystyczne dla środowiska określonego systemu politycznego.

Wiele reform ma służyć przede wszystkim ograniczeniu rozmiaru sektora politycznego, puli zasobów pozostających w jego dyspozycji i zakresu kompetencji (możliwości „zawłaszczenia” odpowiedzialności za określone sfery aktywności społecznej). Cele te można osiągnąć przez wprowadzanie w życie różnorodnych konkretnych rozwiązań. Częste w wielu krajach są reformy mające służyć redukcji korpusu służb cywilnych (np. w Finlandii czy Holandii w 1992 r.). Wprowadzanie rozwiązań prywatyzacyjnych, polegających m.in. na przekazywaniu określonych uprawnień w zarządzaniu sferą publiczną jednostkom sektora prywatnego (np. w Wielkiej Brytanii czy Francji), to przykład działań służących ograniczeniu zakresu działania administracji publicznej. Podobny cel przyświecał zmianom mającym na celu deregulację sektora publicznego, czyli usunięcie olbrzymiej liczby regulacji i procedur, które utrudniały realizację nowych rozwiązań programowych i czyniły sektor publiczny ociężałym, jeżeli chodzi o reagowanie na nowe wyzwania (np. reformy w Niemczech w latach osiemdziesiątych). W tym przypadku chodzi raczej o specyficzną formę działań regulacyjnych, zwaną debiurokracją. Polityka deregulacyjna rządów może wyrażać się również w przekazywaniu określonych zadań publicznych organizacjom tzw. sektora trzeciego (np. reformy w Hiszpanii czy Portugalii). Najczęściej jednak ograniczenie rozmiaru, siły i zakresu działania administracji publicznej następowało wskutek polityki decentralizacyjnej, czy to w formie regionalizacji – przejęcie uprawnień w zakresie usług administracyjnych przez regiony (np. Hiszpania, Włochy) – czy też przekazania kompetencji samorządom terytorialnym i jednostkom terenowym (np. Francja, Norwegia).

²⁰ V. Wright, *Reshaping the state: The implication for public administration*, 'West European politics' 1994, vol. 17, no. 3, special issue on W. Müller, V. Wright (eds.), *op. cit.*, s. 108–109.

Wiele reform nastawionych jest na zmianę dotychczasowego modelu urzędnika służb cywilnych. Pojawia się coraz więcej urzędników zatrudnionych na podstawie krótkoterminowych kontraktów, co może świadczyć o odchodzeniu od formuły trwałości zatrudnienia, oraz pracowników niepełnoetatowych. Wprowadzane zostają regulacje umożliwiające znacznie łatwiejsze niż kiedyś zdymisjonowanie urzędnika (np. we Francji czy Włoszech). Wysokość zarobków pracowników korpusu służb cywilnych ulega zróżnicowaniu, a coraz częściej decyduje o tym jakość świadczonych przez nich usług. Rysuje się wyraźna tendencja w kierunku zatrudniania w sektorze publicznym menedżerów firm prywatnych, coraz więcej wyższych stanowisk zostaje obsadzonych w wyniku otwartej i rywalizacyjnej selekcji.

Warto wreszcie wspomnieć o kategorii reform służących reorganizacji struktury sektora publicznego. Te zmiany o charakterze instytucjonalno-strukturalnym powinny być jednak rozpatrywane przede wszystkim jako środki umożliwiające wprowadzanie w życie wcześniej scharakteryzowanych typów reform.

BIBLIOGRAFIA

- Błaś A., Boć I., Jeżewski J., *Administracja publiczna*, Kolonia Limited, Wrocław 2004.
- Dijkstra G., van der Meer F., Raadschelders J., *Civil Service in Eastern and Western Europe*, maszynopis powielany, Wrocław 1994.
- Ferens A., Macek I. (red.), *Administracja i polityka. Administracja publiczna w procesie przemian.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Guy Peters B., *Administracja publiczna w systemie politycznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1999.
- Herbut R., *Zasadnicze przesłanki procesu reformowania administracji publicznej* [w:] Ferens A., Macek I. (red.), *Administracja i polityka. Administracja publiczna w procesie przemian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Jeżewski J., *Administracja publiczna jako przedmiot badań* [w:] A. Błaś, J. Boć, J. Jeżewski, *Administracja publiczna*, Kolonia Limited, Wrocław 2004.
- Kulesza M., *Dylematy poznawcze nauki administracji publicznej* [w:] H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1999.
- Leoński Z., *Nauka administracji*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2002.
- Leoński Z., *Nauka administracji*, wyd. 5, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2004.
- Longchamps F., *Założenia nauki administracji*, Wrocław 1949, Wrocław 1991.
- Müller W., *Political traditions and the role of the state*, 'West European Politics' 1994, vol. 17, no. 3.
- Peters G., *Policy transfers between governments the case of administrative reforms*, 'West European Politics' 1997, vol 2, no. 4.
- Raadschelders J., *The Netherlands Governance System: Between Reorganization and Reform, 1945–1993*, maszynopis powielany, Wrocław 1994.
- Skoczny T., *Podstawowe dylematy naukowego poznania administracji państwowej*, Warszawa 1986.

Szreniawski J., *Wstęp do nauki administracji*, Lublin 2000.

Toonen T., *On the administrative conditio of politics: Administrative transformation In the Netherlands*, 'West European Politics' 1996, vol. 2, no. 4.

Wright V., *Reshaping the state: The implication for public administration*, 'West European politics' 1994, vol. 17, no. 3.

SUMMARY

Diversity of factors In the process of public administration reformation

There is a constant need of public administration improvement and those innovations which usually introduce significant changes are called reforms. Public administration alike other social organisms should be elastic enough to adopt the changing environment conditions or the deal with the new types of tasks. Moreover, public administration must meet the needs which arise in the given period of time; otherwise, it shall slow down its development, leading to the routine and stagnation.

Nevertheless, from the point of view of the principles stipulated by the national law, the public tasks for public administration should be determined by the constitution to the widest extent possible. The constitutional regulation of public tasks impedes their reduction by way of legislation, moreover, it restrain the government and local self-government administration's freedom to dispose such tasks and enable the execution of government members constitutional liability for failure to carry out their duties.

KEY WORDS: public administration, modernization of administration, pressure, new public management, process of reformation.

Eugeniusz Szydłowski

PWSZ im. Witelona w Legnicy, Wydział Administracji

Pojęcie pomocy publicznej dla przedsiębiorców w świetle prawa Unii Europejskiej (cz. I)

ABSTRAKT

Jednym z najistotniejszych zagadnień w prawie administracyjnym gospodarczym jest kwestia zakresu, w jakim państwo powinno ponosić odpowiedzialność za przebieg procesów gospodarczych. Zagadnienie to jest szczególnie aktualne w warunkach demokratycznego państwa o gospodarce rynkowej, gdyż w państwie takim podstawowym wyznacznikiem wszelkich działań władzy publicznej pozostaje porządek prawny. Odpowiedź na pytanie o rolę państwa w gospodarce jest zatem każdorazowo warunkowana treścią konkretnych norm prawnych, dopuszczających bądź wykluczających określoną aktywność podmiotów reprezentujących państwo. Istnieje wiele sytuacji, w których państwo musi wręcz substytuować mechanizm wolnorynkowy i wpływać na decyzje uczestników obrotu gospodarczego. Uprawnione wydaje się mówienie wówczas o tzw. porządku rynkowym, czyli zespole środków prawnych zwierzchniego nadzoru nad rynkiem (określanym też niekiedy mianem państwowego kierownictwa gospodarczego). Nadzór ów wynika z przepisów prawa publicznego i wiąże się z uporządkowaniem konkurencji, co w założeniu ma doprowadzić do osiągnięcia pożądanych celów społeczno-gospodarczych. Właśnie w takiej optyce należałoby rozpatrywać pomoc publiczną (pomoc państwa), ponieważ nie jest ona wynikiem działania naturalnych praw rządzących rynkiem, lecz jawi się jako rezultat stymulujących zachowań państwa, które w interesie publicznym próbuje wpływać na efektywność gospodarowania przedsiębiorców. Pomoc tę, traktowaną właśnie jako określony rodzaj funkcji państwa, należy pojmować niezwykle szeroko, obejmując tym pojęciem wszelkie środki, za pomocą których państwo wspiera działalność prywatnych i publicznych przedsiębiorstw, dążąc w ten sposób do osiągnięcia zamierzonych społeczno-gospodarczych celów. Od pojęcia „pomocy państwa”, używanego na oznaczenie odrębnej funkcji państwa (pomoc *sensu largo*), należałoby bardzo wyraźnie odróżnić pojęcie pomocy państwa traktowane jako pojęcie prawa unijnego występujące w *Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*. W tym drugim rozumieniu pomoc państwa jest w sensie zakresowym węższa od pojęcia pomocy państwa *sensu largo*. Właśnie to drugie rozumienie pojęcia „pomoc państwa” jest przedmiotem rozważań prowadzonych w niniejszym opracowaniu.

SŁOWA KLUCZOWE: pomoc publiczna, środki pomocowe, przysporzenie korzyści, wspólny rynek, pomoc niedozwolona.

1. Wprowadzenie

Do momentu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej w maju 2004 r. obowiązywały w Polsce kolejno dwie ustawy regulujące problematykę pomocy publicznej: ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. o warunkach dopuszczalności i nadzorowania pomocy publicznej dla

przedsiębiorców¹ oraz ustawa dnia 27 lipca 2002 r. o warunkach dopuszczalności i nadzorowania pomocy publicznej². Odkąd Polska jest członkiem Unii Europejskiej, obowiązują u nas unijne reguły dopuszczalności pomocy publicznej, które mają swe podstawy w *Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* (TFUE)³. Obowiązująca od tego momentu polska ustawa z 2004 r.⁴ reguluje jedynie kwestie następczej kontroli pomocy publicznej oraz współpracy polskiego organu właściwego w sprawach pomocy publicznej, którym jest Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów, z organami Unii Europejskiej. Pomoc publiczna jest zatem w polskim porządku prawnym zjawiskiem stosunkowo nowym. Istniała rzecz jasna w naszej gospodarce od dawna, jednakże była traktowana jedynie jako instrument ekonomiczny czy też polityczny.

Warto na wstępie podkreślić, że odnoszący się do omawianej w tym opracowaniu problematyki art. 107 TFUE nie zawiera klasycznej definicji pojęcia „pomoc państwa”. Przepis ten nie definiuje bowiem wprost samej pomocy, a jedynie określa, kiedy stosowanie środków pomocowych jest zakazane. Z art. 107 ust. 1 TFUE wynika więc, że stosowanie danego środka jest zakazane ze względu na jego: 1) przedmiot – tzn. musi on stanowić pomoc, przy czym nie ma znaczenia forma prawna tej pomocy; 2) źródło pochodzenia – udzielany jest przez państwo lub ze źródeł państwowych; 3) selektywny charakter – uprzywilejowuje niektóre przedsiębiorstwa lub niektóre gałęzie produkcji; 4) skutek dla konkurencji – zakłóca konkurencję lub grozi jej zakłóceniem; 5) wymiar wewnętrzny – narusza wymianę handlową między członkami rynku wewnętrznego. Kumulatywne spełnienie pięciu powyższych przesłanek konstytuuje zakazaną (nielegalną) pomoc państwa. Samo natomiast pojęcie pomocy państwa – zgodnie z przeważającym stanowiskiem doktryny i orzecznictwa unijnego – tworzą wyłącznie trzy pierwsze przesłanki⁵. Dany środek będzie zatem uznany za pomoc państwa w rozumieniu art. 107 ust. 1 TFUE, jeżeli będzie udzieloną przez państwo lub ze źródeł państwowych korzyścią materialną (finansową) na rzecz określonych przedsiębiorstw⁶ lub gałęzi produkcji (czyli będzie cechował się selektywnością). Natomiast przesłanki zakłócenia konkurencji oraz naruszenia wymiany handlowej należy traktować jako kryteria oceny dopuszczalności stosowania danego środka pomocowego⁷. Oznaczałoby to tym samym, iż pomoc niewpływająca negatywnie na stan konkurencji oraz na unijną wymianę handlową jest w świetle art. 107 ust. 1 TFUE w pełni dopuszczalna.

¹ Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. o warunkach dopuszczalności i nadzorowania pomocy publicznej dla przedsiębiorców, Dz. U. Nr 60, poz. 704 ze zm.

² Ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. o warunkach dopuszczalności i nadzorowania pomocy publicznej, Dz. U. Nr 141, poz. 1177 ze zm.

³ Wersja skonsolidowana po wejściu w życie traktatu z Lizbony, Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569.

⁴ Ustawa o postępowaniu w sprawach dotyczących pomocy publicznych, tekst jednolity Dz. U. z 2007 r. Nr 59 poz. 404 ze zm.

⁵ M. Szydło, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców i jej nadzorowanie* [w:] A. Borkowski, A. Chełmoński, M. Guziński, K. Kiczka, L. Kieres, T. Kocowski, M. Szydło, *Administracyjne prawo gospodarcze*, Wrocław 2009, s. 528 i n.

⁶ Pojęcie „przedsiębiorstwa” powinno być w tym kontekście rozumiane dokładnie w taki sam sposób, w jaki definiuje się pojęcie przedsiębiorstwa na gruncie art. 101 i 102 TFUE.

⁷ A. Nykiel, *Pojęcie pomocy państwa w świetle prawa Unii Europejskiej* [w:] C. Mika (red.), *Prawo gospodarcze Wspólnoty Europejskiej na progu XXI wieku*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2002, s. 195.

2. Pomoc jako przysporzenie korzyści finansowych

Pierwszoplanowym zagadnieniem powinno być sprecyzowanie pojęcia „pomocy” *sensu stricto*, czyli zdefiniowanie przedmiotu środków pomocowych. Takiej – sformułowanej wprost – definicji nie zawiera w zasadzie prawo UE (*Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* oraz przepisy prawa wtórnego). W tym stanie rzeczy użyteczne będzie odwołanie się do poglądów przedstawicieli doktryny próbujących budować autorskie definicje omawianego pojęcia.

W opinii M. Kuleszy pomocą jest „każde – w sensie ekonomicznym – przysporzenie, o charakterze nieekwiwalentnym w procesie wymiany, mające więc charakter przywileju, niezależnie od formy prawnej, w której go udzielono”⁸. Zdaniem F. Emmerta i M. Morawieckiego pomoc to „każdy rodzaj świadczenia na rzecz osób fizycznych i prawnych, którego te osoby same nie mogłyby na wolnym rynku pozyskać lub mogłyby pozyskać na gorszych warunkach”⁹. Stanowisko zrównujące co do zasady pod względem znaczeniowym pojęcia subwencji oraz pomocy publicznej prezentuje K. Sobczak. Pojęcia te oznaczają bowiem czynności majątkowe polegające bądź to na udzieleniu darowizny, bądź też na poręczeniu, wreszcie na powstrzymaniu się władzy od poboru należności publicznych, zwłaszcza podatków¹⁰. Na uwagę zasługuje stanowisko S. Dudzika, który definiuje pomoc jako „każde świadczenie na rzecz przedsiębiorstwa pochodzące od państwa lub ze źródeł państwowych (zwiększające przy tym wydatki lub zmniejszające przychody państwa), które przynosi temu przedsiębiorstwu korzyść, jakiej nie mogłoby uzyskać w ramach normalnej działalności gospodarczej”¹¹.

Konsekwentnie trzeba też stwierdzić, że jeżeli dany środek nie powoduje powstania po stronie przedsiębiorstwa żadnych korzyści, to wówczas nie może być uznany za pomoc¹². Oceniając konkretne działania państwa w kontekście możliwości zastosowania do nich przepisów o pomocy publicznej, nie należy badać celu ani powodów podjęcia wymienionych działań. Należy się natomiast skoncentrować na wywieranych przez nie skutkach¹³. Skutki te – jak już wspomniałem – polegają na wsparciu przedsiębiorstwa i polepszeniu w ten sposób jego sytuacji ekonomicznej. Jest przy tym oczywiste, że formy prawne, w których wyraża się tego rodzaju pomoc, mogą być różnorodne. Nie ograniczają się one tylko do bezpośrednich płatności na rzecz beneficjariuszy, ale obejmują też całą gamę zwolnień od obowiązkowych świadczeń. Można tu w szczególności wyróżnić operacje na: 1) podatkach – zwolnienia, ulgi, umorzenia, rozkładanie na raty; 2) innych należnościach budżetowych i pozabudżetowych; 3) kredytach bankowych – preferencyjne kredyty i pożyczki, kredyty z klauzulą warunko-

⁸ M. Kulesza, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw w RP. Uwagi wstępne na tle postanowień Traktatu rzymskiego i Układu o stowarzyszeniu* [w:] *Współczesne problemy administracji publicznej*, Warszawa 1996, s. 148.

⁹ F. Emmert, M. Morawiecki, *Prawo europejskie*, Kolonia Limited, Warszawa–Wrocław 2001, s. 417.

¹⁰ K. Sobczak, *Działalność gospodarcza. Uregulowania prawne*, Warszawa 2001, s. 256.

¹¹ S. Dudzik, *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw publicznych w prawie Wspólnoty Europejskiej*, Kraków 2002, s. 68.

¹² Orzeczenie SPI w sprawie T-471/93 Tiercé Ladbroke SA przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1995, s. II-2537.

¹³ Orzeczenie ETS w sprawie 310/85, Deuflil GmbH & Co. KG przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1987, s. 901.

wego umorzenia, przejęcie spłaty kredytów lub ich oprocentowania; 4) kapitałe – zastrzyki kapitałowe, konwersja długu spółki na kapitał, rezygnacja z poboru dywidendy; 5) dotacjach – podmiotowych, przedmiotowych, refundacjach wydatków, dopłatach. Innymi często stosowanymi formami wsparcia są dopłaty do odsetek, udzielanie poręczeń na korzystniejszych niż rynkowe warunkach, bezpłatne lub za niewielką opłatą przekazywanie budynków lub gruntów, dostarczanie dóbr i usług na niekomercyjnych warunkach oraz przejmowanie strat poniesionych przez przedsiębiorcę. Judykatura Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE, dawniej ETS – Europejski Trybunał Sprawiedliwości) dostarcza wielu przykładów na to, jak szeroko powinny być ujmowane wszelkie formy pomocy oraz jak bardzo różnorodnych sposobów używają poszczególne państwa członkowskie w celu udzielania korzyści krajowym podmiotom gospodarczym. Przykładowo za pomoc zostały uznane: preferencyjne stopy redyskontowe dla eksportu mające sprzyjać wywozowi produktów krajowych¹⁴, czasowe zmniejszenie wysokości składek z tytułu ubezpieczenia społecznego¹⁵, pokrywanie strat przedsiębiorstwa, które dzięki temu mogło dalej funkcjonować na rynku¹⁶, wsparcie o charakterze logistycznym oraz usługi handlowe świadczone przez przedsiębiorstwo publiczne na rzecz konkretnych spółek po preferencyjnych cenach¹⁷. Słuszne wydaje się też stanowisko Trybunału Sprawiedliwości UE, iż nie ma sensu dokonywać rozróżnienia pomiędzy pomocą udzieloną w formie kredytów lub pożyczek oraz w formie objęcia udziałów w kapitale zakładowym spółki¹⁸, ponieważ z ekonomicznego punktu widzenia efekt obu tych transakcji jest taki sam.

Do uznania, iż mamy do czynienia z przypadkiem pomocy państwa nie wystarczy tylko fakt odniesienia przez przedsiębiorcę prostej korzyści. Taka korzyść musi „uprzywilejowywać” przedsiębiorcę lub produkcję określonych towarów, a więc faworyzować ich w stosunku do innych uczestników gry rynkowej. Nie chodzi tu jeszcze o naruszenie przez pomoc konkurencji, ale o to, czy dany środek mógłby zostać pozyskany przed przedsiębiorcą na normalnych rynkowych zasadach. Negatywna odpowiedź na to ostatnie pytanie jest niewątpliwą wskazówką, iż w rozpatrywanej sytuacji doszło do uprzywilejowania beneficjariusza pomocy¹⁹.

W związku z powyższym Komisja Europejska oraz Trybunał Sprawiedliwości UE wykształciły w swojej praktyce tzw. test prywatnego inwestora działającego w warunkach gospodarki rynkowej. Przyporównanie konkretnych działań państwa do hipotetycznego zachowania się w analogicznej sytuacji prywatnego inwestora pozwala na w miarę obiektywne zidentyfikowanie faktu udzielenia pomocy przez państwo oraz na ustalenie wielkości tejże pomocy. Jeżeli całością okoliczności badanej sprawy daje podstawę do przypuszczeń, że w podobnych warunkach prywatny udziałowiec kierujący się chęcią uzyskania zwrotu zainwestowanego kapitału i nie biorący pod uwagę żadnych względów socjalnych, regionalnych

¹⁴ Orzeczenie ETS w sprawach 6 i 11/69 Komisja przeciwko Francji, „Zbiór Orzeczeń” 1969, s. 523.

¹⁵ Orzeczenie ETS w sprawie 173/73 Włochy przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1974, s. 3809.

¹⁶ Orzeczenie ETS w sprawie 323/82 Intermilliss SA przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1984, s. 3809.

¹⁷ Orzeczenie ETS w sprawie C-39/94 SFEI i inni przeciwko La Poste i inni, „Zbiór Orzeczeń” 1996, s. I-3547.

¹⁸ Orzeczenie ETS w sprawie 234/84 Belgia przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1986, s. 2263.

¹⁹ M. Szydło, *op. cit.*, s. 533; Na temat funkcji państwa wobec gospodarki także: R. Stober, *Wirtschaftsverwaltungsrecht*, Stuttgart–Berlin–Köln 1991, s. 151 i n.; G. Püttner, *Wirtschaftsverwaltungsrecht*, Stuttgart–München–Hannover 1989, s. 26 i n.; K. Strzykowski, *Regulacja sektorów infrastrukturalnych jako rodzaj funkcji państwa wobec gospodarki*, Warszawa 2005, s. 11 i n.

czy sektorowych dokonałby danej inwestycji, to wówczas można zasadnie przypuszczać, że nie mamy do czynienia z udzieleniem pomocy państwa²⁰. W sytuacji przedsiębiorstwa, które przeżywa poważne strukturalne trudności finansowe, które ma bardzo wysokie koszty produkcji, stałe straty operacyjne, słabą wypłacalność oraz poważne zadłużenie, jest mało prawdopodobne, aby mogło ono uzyskać potrzebne na dalszą działalność fundusze na rynku kapitałowym. Dostarczone przez państwo takiemu przedsiębiorstwu fundusze muszą być zatem kwalifikowane jako pomoc²¹.

Niekiedy działania państwa mogą mieć początkowo postać zwykłych rynkowych zachowań (transakcji), jak np. rozłożenie płatności dłużnika w czasie. Dopiero później transakcja taka może przerodzić się w pomoc państwa z uwagi na niezwykajnie długi okres wyrozumiałości ze strony państwa, zwłaszcza jeżeli takiego okresu zwłoki nie tolerowałby już prywatny wierzyciel. Ustalenie momentu, w którym mamy do czynienia z pomocą państwa, musi należeć do sądu narodowego. Z punktu widzenia testu prywatnego inwestora istotny jest sam moment udzielenia korzyści finansowych, bez względu na to, jak działanie to będzie oceniane z późniejszej perspektywy.

3. Pochodzenie pomocy od państwa lub ze źródeł państwowych

Kolejnym niezbędnym warunkiem sformułowanym w TFUE dla uznania danego środka za pomoc jest jego pochodzenie od państwa lub ze źródeł państwowych. Tradycyjnie przesłanka ta jest interpretowana przez organy UE bardzo szeroko²². W pojęciu państwa mieszczą się zarówno organy centralne, jak i regionalne oraz lokalne. Wątpliwości pojawiają się natomiast w przypadku różnego rodzaju organizacji czy instytucji, które wprawdzie nie stanowią części aparatu administracyjnego państwa *sensu stricto*, jednakże mają z państwem określone powiązania. Można się wówczas odwołać do koncepcji bezpośredniego (wertykalnego) skutku dyrektyw unijnych. Skutek ten polega na tym, iż na niektóre dyrektywy, które są zasadniczo aktami Unii Europejskiej skierowanymi do państw członkowskich, jednostka może się bezpośrednio powoływać w swoich relacjach z państwem (chodzi tu o te dyrektywy, które nie zostały w wystarczającym stopniu oraz we właściwym czasie przetransformowane do prawa krajowego, a ich postanowienia są bezwarunkowe i wystarczająco precyzyjne pod względem treściowym)²³. Jeżeli dany podmiot lub organizacja objęte są tego rodzaju wertykalnym skutkiem dyrektyw (a więc jednostka może się wobec nich powoływać na przepisy dyrektywy analogicznie jak w stosunku do samego państwa), to wówczas pomoc udzielana przez te podmioty ma wszelkie cechy pomocy przyznanej przez państwo. Jak stwierdził ETS w orzeczeniu w sprawie *British Gas*²⁴, bezpośredni skutek dyrektyw odnosi się m.in.

²⁰ Orzeczenie ETS w sprawie 234/84 234/84 Belgia przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1986, s. 2263.

²¹ Orzeczenie ETS w sprawie C-142/87 Belgia przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1990, s. I-959.

²² Orzeczenie ETS w sprawach: C-324/90 i 342/90 Niemcy i Pleuger Worthington GmbH przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1994, s. I-1173 oraz 248/84 Niemcy przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1987, s. 4013.

²³ Podobnie: A. Epiney, *Unmittelbare Anwendbarkeit und objektive Wirkung von Richtlinien*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 1996, nr 8, s. 409 i in.

²⁴ Orzeczenie ETS w sprawie C-188/89 A. Foster i inni przeciwko British Gas Plc, „Zbiór Orzeczeń” 1990, s. I-3313.

do takich organizacji oraz podmiotów, które są przedmiotem władzy lub kontroli ze strony państwa oraz świadczą usługi publiczne pod kontrolą państwa, posiadając w tym celu specjalne kompetencje władcze, wykraczające poza uprawnienia, które przysługują zwykle jednostkom w ich stosunkach umownych. W tym konkretnym przypadku chodziło o brytyjskie przedsiębiorstwo energetyczne mające monopol na dostawę gazu. Z orzeczenia TSUE zdaje się więc wynikać, że podmiot wykonujący zadania publiczne oraz poddany kontroli i władzy państwa w zakresie dostaw gazu (lub też w jakimkolwiek innym zakresie) powinien przestrzegać prawa unijnego skierowanego do państw członkowskich (w tym też zakazu udzielenia przez państwo pomocy) oraz jest odpowiedzialny za powstałe na tym tle naruszenia. Podobny wniosek odniósł Trybunał wobec spółki Gasunie, która posiadała uprawnienia do ustalania tarif gazowych. Państwo holenderskie posiadało w tej spółce 50% akcji oraz miało większość głosów w jej radzie nadzorczej. Ponadto warunkiem wejścia w życie wzmiankowanych tarif było ich zatwierdzenie przez Ministra Gospodarki. Tak daleko idąca władza i kontrola ze strony państwa holenderskiego nad spółką skłoniła Trybunał do uznania pomocy udzielanej przez Gasunie (polegającej na stosowaniu preferencyjnych tarif gazu) za pomoc państwa²⁵.

Trudności interpretacyjne sprawia też wymóg pochodzenia pomocy ze „źródeł państwowych”. Niewątpliwie znacznie rozszerza on krąg potencjalnych beneficjentów pomocy (a więc podmiotów, które dokonują przysporzeń finansowych), obejmujący w rezultacie nawet prywatne instytucje, o ile administrują one funduszami państwowymi i rozdzielają je zgodnie z przepisami prawa krajowego²⁶. Zwrot „źródła państwowe” kładzie bowiem nacisk na funkcjonalny związek określonych funduszy z państwem, co nie oznacza bynajmniej, iż repartycji tych funduszy musi zawsze dokonywać instytucja państwowa. Hipoteza art. 107 TFUE nie obejmuje natomiast pomocy udzielanej przez podmioty prywatne z zasobów pochodzących w całości z dobrowolnych wpłat od zainteresowanych przedsiębiorstw (przy czym wpłaty te muszą być dobrowolne nie tylko w sensie formalnym, ale i faktycznym). Istotne jest wszakże zastrzeżenie, by państwo w żaden sposób nie interweniowało odnośnie alokacji takich środków²⁷.

W omawianym kontekście warto jeszcze dodać, że w zakresie art. 107 TFUE nie mieszczą się środki pomocowe pochodzące ze źródeł Unii Europejskiej (np. z funduszy strukturalnych). Kontrolę nad nimi sprawuje również (jak w przypadku pomocy państwa) Komisja Europejska, jednakże kieruje się w tym względzie zupełnie inną determinacją prawną²⁸.

4. Selektywny charakter pomocy państwa

Kolejną przesłanką pozwalającą uznać dane środki za pomoc państwa jest ich selektywny charakter. Artykuł 107 TFUE wyraża tę przesłankę poprzez stwierdzenie, że pomoc musi uprzywilejowywać jedynie „niektóre przedsiębiorstwa lub niektóre gałęzie produkcji”. Powinna ona zatem cechować się określonym stopniem selektywności, naruszając istniejącą

²⁵ Orzeczenie ETS w połączonych sprawach 67/85, 68/85 i 70/85 Kwerkerij Gebroeders Van der Kooy BV i inni przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1988, s. 219.

²⁶ Orzeczenie ETS w sprawie 173/73 Włochy przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1974, s. 709.

²⁷ S. Dudzik, *op. cit.*, s. 122–123.

²⁸ M. Szydło, *op. cit.*, s. 539.

równowagę pomiędzy podmiotami, którym udzielono wsparcia, a ich konkurentami. Oznaczałoby to równocześnie dopuszczalność stosowania różnych ogólnych środków polityki gospodarczej (np. zmiany stóp procentowych, dewaluacja pieniądza, wysokość opodatkowania całego przemysłu), które nie są w stanie zakłócić wspomnianej równowagi. Te ostatnie środki podlegają zupełnie innym przepisom *Traktatu* niż pomoc państwa²⁹. Jednakże niezmiennym problemem pozostaje to, gdzie należy przeprowadzić linię podziału pomiędzy z jednej strony działaniami, którym przyznaje się selektywny charakter i które mogą potencjalnie stanowić pomoc państwa, a z drugiej strony aktami, które są wyrazem generalnej polityki państw członkowskich i które wymykają się nadzorowi ze strony Unii. W bardzo wielu sprawach rozpatrywanych przez TSUE poszczególne państwa argumentowały, że kwestionowane działania lub programy były (lub co najmniej mogły być) stosowane automatycznie w ten sam sposób wobec każdego potencjalnego adresata (beneficjariusza) w danym państwie i zależały jedynie od spełnienia określonych obiektywnie kryteriów otrzymania i korzyści. Dobrą ilustracją może tu być sprawa DMT³⁰, której przedmiotem były działania belgijskiego Urzędu Bezpieczeństwa Socjalnego (ONSS) odpowiedzialnego za pobieranie składek na ubezpieczenie społeczne od zatrudnionych oraz od pracodawców. Urząd posiadał kompetencje do odraczania pracodawcom powyższych płatności oraz jednocześnie do różnicowania tychże okresów zwłoki. Zdaniem sądu krajowego ONSS wykazał się wyjątkową wyrozumiałością wobec spółki DMT, pozwalając jej przełożyć płatność w czasie aż o osiem lat. Komisja nie miała w tej sprawie wątpliwości, że cały system przyznawał belgijskiemu urzędowi władzę dyskrecjonalną, którą mógł on wykorzystać dla selektywnego wspierania wybranych przedsiębiorców. Jedynie rząd francuski sprzeciwiał się uznaniu ułatwień w płatnościach składek za pomoc państwa, podnosząc, że *Traktat* nie ma zastosowania do korzyści przyznawanych w takich samych okolicznościach dla wszystkich przedsiębiorstw, które przeżywają trudności finansowe. Trybunał wyraźnie jednak stwierdził, że gdy podmiot udzielający pomocy finansowej korzysta z pewnego zakresu swobody, który pozwala mu wybrać beneficjariusza pomocy bądź ustalić warunki, na jakich udzieli omawianego wsparcia, to wówczas taki środek nie może być uważany za mający charakter generalny.

Komisja w swoim raporcie na temat polityki konkurencji³¹ wskazuje, że ogólnoekonomiczne środki wsparcia powinny być stosowane w sposób otwarty wobec wszystkich przedsiębiorstw we wszystkich sektorach gospodarki. Takie ogólne środki mieszczą się w zakresie uprawnień poszczególnych państw członkowskich do określania własnych polityk gospodarczych, pod warunkiem wszakże, że nie faworyzują specyficznych obszarów bądź rodzajów działalności gospodarczej. W rezultacie środki, które mają wpływ międzysektorowy i mogą być stosowane w ramach całego terytorium państwa członkowskiego oraz wobec całej gospodarki, nie stanowią pomocy państwa w rozumieniu art. 107 TFUE³².

Faktycznie jednak państwa mają coraz większe trudności, aby przekonać Trybunał Sprawiedliwości, że dany środek ma charakter generalny, a nie selektywny. TSUE niechętnie bowiem uznaje poszczególne środki za ogólne instrumenty wsparcia. Znamienny jest przy tym

²⁹ J. Steiner, L. Woods, *Textbook on EC Law*, London 2000, s. 198–199; D. Wyatt, A. Dashwood, *The substantive law of the EEC*, London 1980, s. 325–326; P. Craig, G. de Búrca, *EU Law: Text, Cases and Materials*, ‘Oxford University Press’, s. 1141–1142, za: M. Szydło, *op. cit.*, s. 539.

³⁰ Sprawa 256/97 *Déménagements-Manutention Transport SA (DMT)*, „Zbiór Orzeczeń” 1999, s. I–3913.

³¹ *XXXIst Report on competition policy*, Luksembourg 2002, s. 84.

³² M. Szydło, *op. cit.*, s. 541.

fakt, że nawet reguły, które pozornie wydają się cechować ogólnością (w sensie adresatów, do których się odnoszą), Trybunał może uznać za mające naturę selektywną, jeżeli stosujące te reguły organy administracji zostały przy tej okazji wyposażone we władzę dyskrecjonalną. Można by zatem powiedzieć, że środki, które chociażby potencjalnie mają być stosowane selektywnie (tzn. wobec wybranych podmiotów), należy uznać za pomoc państwa (jeżeli spełniają ponadto inne przesłanki z art. 107 TFUE).

Z uwagi na selektywny charakter pomocy publicznej wiele kontrowersji budzi kształtowanie przez państwa własnych systemów podatkowych. W systemach tych bowiem z reguły istnieją instrumenty pozwalające w sposób selektywny preferować określonych podatników, co rodzi pytanie o zgodność tychże instrumentów z art. 107 TFUE. Państwa członkowskie mają generalnie swobodę w zakresie kształtowania podstawowych aspektów swoich systemów podatkowych. Mogą zatem ustalać stany faktyczne opodatkowania, podstawy podatków oraz stawki podatkowe. Art. 107 TFUE nie zabrania państwom znoszenia czy też zmniejszania podatków, jeśli sprzyja to osiągnięciu określonych celów ekonomicznych³³. Zakaz z art. 107 TFUE nie odnosi się też do sytuacji, gdy znoszony lub zmniejszany podatek dotyczy jedynie niektórych grup przedsiębiorstw, państwa mogą bowiem nakładać podatki na pewne, wybrane przez siebie, dobra lub usługi. Przykładowo w Niemczech istnieje szczegółowy podatek ubezpieczeniowy obciążający zawierane umowy ubezpieczeniowe oraz opłacane składki. Jeżeli niemiecki parlament zdecyduje się znieść bądź zredukować ten podatek, aby wesprzeć w ten sposób sektor ubezpieczeniowy, to takie działanie nie naruszy zakazu pomocy państwa. Tak samo należałoby również ocenić zmniejszenie podatku nałożonego na sprzedaż piwa. Taka obniżka będzie prowadziła jedynie do polepszenia sytuacji ekonomicznej browarów piwnych w porównaniu z producentami wina lub napojów bezalkoholowych, które to produkty nie podlegają żadnym szczególnym podatkom konsumpcyjnym. Podane tu jako przykłady środki nie stanowią pomocy państwa, gdyż są w istocie zmianami odnoszącymi się do „ogólnego systemu podatkowego”³⁴.

Zupełnie inaczej należy kwalifikować przypadki polegające na tym, że niektórzy podatnicy uzyskują ulgę bądź zwolnienie od obowiązujących powszechnie reguł prawa podatkowego. Z taką sytuacją mieliśmy niedawno do czynienia we Włoszech, gdzie w szczególny sposób uprzywilejowano przedsiębiorstwa transportowe. Pozwolono im mianowicie potrącać część ponoszonych wydatków na olej napędowy z kwoty opłacanych przez nich (wybranych) podatków (np. z podatku dochodowego, podatku od wzrostu wynagrodzeń lub VAT)³⁵. Takie wsparcie ma niewątpliwie charakter selektywny i nie może zostać usprawiedliwione poprzez odwołanie się do natury „ogólnego systemu podatkowego”.

Od środków ogólnych, które nie mają charakteru selektywnego i dlatego pozostają poza zakresem zastosowania art. 107 TFUE, należy odróżnić pomoc państwa o charakterze ogólnym, a więc skierowaną do wszystkich przedsiębiorstw oraz gałęzi produkcji w danym państwie członkowskim. Na przykład rozwijanie przez państwo takich elementów infrastruktury, jak drogi, mosty czy tunele jest uwarunkowane zasadniczo ogólną polityką transportową państwa (lub polityką ochrony środowiska) i nie stanowi pomocy państwa. Jeżeli jednak ana-

³³ C. Quigley, *The notion of a State Aid In the EEC*, ‘European Law Review’ 1998, vol. 13, s. 242–249.

³⁴ W. Schön, *Taxation and State Aid Law In the European Union*, ‘Common Market Law Review’ 1999, vol. 36, s. 924.

³⁵ Orzeczenie ETS w sprawie C-6/97 Włochy przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1999, s. I–2981.

logiczne działania, przynoszące niewątpliwie wymierne korzyści określonym przedsiębiorstwom bądź regionom, państwo podejmuje w ramach pewnych programów sektorowych lub regionalnych, to tego rodzaju aktywność pomimo jej stosunkowo ogólnego charakteru posiada jednak cechy pomocy publicznej i może być kwestionowana w świetle art. 107 TFUE³⁶.

5. Zakłócenie lub groźba zakłócenia konkurencji

Ustawodawca unijny, podobnie jak i narodowy, powinien chronić konkurencję z wielu względów, głównie zaś dlatego, że jest to mechanizm ekonomiczny organizujący we właściwy sposób procesy gospodarcze³⁷. Jeżeli mechanizm ten funkcjonuje w sposób nieskrępowany, to gwarantuje tym samym wolność podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej na równych prawach, zapewnia efektywność gospodarowania oraz optymalną alokację zasobów. Tymczasem istnieje realne niebezpieczeństwo, że pomoc państwa polegająca na udzieleniu korzyści finansowych niektórym przedsiębiorstwom, może ograniczać wolność gospodarczą ich konkurentów. Wspierany podmiot może produkować towary lub świadczyć usługi po niższych kosztach i – co za tym idzie – oferować na rynku efekty swojej działalności po niższych cenach. W konsekwencji pozycja konkurencyjna jego rywali – zmuszonych ponosić wyższe koszty – ulega znacznemu pogorszeniu, co przejawia się poprzez zmniejszanie ich udziałów rynkowych czy nawet wypadnięcie z rynku³⁸.

Zakaz z art. 107 TFUE dotyczy nie tylko pomocy, która narusza rzeczywistość (aktualną) konkurencję, ale również konkurencję potencjalną. Uznaje się tym samym, że środki pomocowe mogą stanowić skuteczne bariery dostępu do danego rynku, powstrzymujące potencjalnych konkurentów od planowanego wejścia na tenże rynek³⁹. Początkowo stanowisko organów unijnych było takie, że każda pomoc państwa narusza konkurencję, stąd też badanie skutków pomocy w tym zakresie jest bezprzedmiotowe. Do dzisiaj zresztą spotyka się w doktrynie głosy, że zawarte w art. 107 TFUE odniesienie do wpływu pomocy na konkurencję jest w istocie zbędne. Zdaniem M. Rossa trudno zrozumieć, w jaki sposób korzyść przyznana przez państwo i uprzywilejowująca niektóre przedsiębiorstwa może równocześnie nie zakłócać konkurencji⁴⁰. Do podobnego wniosku doszedł w jednym ze swoich orzeczeń Sąd Pierwszej Instancji, stwierdzając, że gdy władze publiczne uprzywilejowują poprzez przyznanie korzyści przedsiębiorstwo, które działa w sektorze charakteryzującym się intensywną konkurencją, to wówczas ma miejsce naruszenie konkurencji lub co najmniej ryzyko takiego naruszenia. Jeżeli korzyść dla danego podmiotu ma ograniczony zakres, to konkurencja zostaje co prawda naruszona w mniejszym stopniu, niemniej negatywne skutki pomocy państwa dla konkurencji są w dalszym ciągu odczuwalne⁴¹.

Wydaje się wszakże, iż powyższego poglądu nie można w pełni podzielić. Wprawdzie *prima facie* mogłoby się wydawać, że art. 107 TFUE zakłada automatyzm przyczynowy po-

³⁶ A. Nykiel, *op. cit.*, s. 204.

³⁷ E. Modzelewska-Wąchał, *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*, Warszawa 2002, s. 16.

³⁸ M. Szydło, *op. cit.*, s.

³⁹ S. Dudzik, *op. cit.*, s. 42.

⁴⁰ M. Ross, *State aids and national courts*, 'Common Market Law Review' 2000, vol. 37, s. 415.

⁴¹ Orzeczenie SPI w sprawie T-214/95 Vlaams Gewest przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1998, s. II-717.

między pomocą państwa a zniekształceniem konkurencji, jednakże w olbrzymiej większości przypadków TSUE nie zadowolala się takim stwierdzeniem i wymagał od Komisji rzetelnej analizy oraz wskazania przyczyn, dla których uznała ona podaną pomoc za zakłócającą konkurencję. Komisja musi zatem w dostateczny sposób uzasadniać swój wniosek o naruszeniu konkurencji, poddając badaniu takie chociażby czynniki jak ogólną sytuację na rynku, udział rynkowy wspieranego podmiotu, jego aktywność w zakresie eksportu. O wpływie pomocy na konkurencję świadczą też wielkość i częstotliwość udzielanych beneficjariuszowi korzyści oraz charakter prowadzonej przez niego działalności. Brak w uzasadnieniu decyzji komisji odwołania się do przytoczonych tu przykładowo okoliczności powodował unieważnianie przez Trybunał wielu jej rozstrzygnięć. Z drugiej jednak strony obowiązki Komisji nie sięgają tak daleko, jak to ma miejsce w sytuacji stosowania przez nią art. 101 i 102 *Traktatu*. W tych ostatnich przypadkach musi ona najpierw wyznaczyć rynek właściwy, więc rynek podobnych do siebie (substytucyjnych) produktów, które są oferowane na obszarze, na którym panują homogeniczne warunki konkurencji. W sprawach związanych z pomocą państwa uprzednie określanie rynku właściwego nie jest konieczne, co potwierdza zarówno Trybunał⁴², jak też sama Komisja⁴³.

Należy zauważyć, że przesłanka zakłócenia przez pomoc konkurencji bywa interpretowana przez TSUE niezwykle szeroko. Trybunał dostrzega fakt, że naruszenie konkurencji na rynku unijnym może nastąpić nawet wówczas, gdy beneficjariusz pomocy nie wprowadza swoich produktów na rynek żadnego z państw członkowskich, lecz eksportuje swoją produkcję poza obszar Unii. O takim stanowisku przesądza daleko idąca współzależność pomiędzy poszczególnymi rynkami⁴⁴. Zdarzało się, że nawet pomoc o stosunkowo niewielkiej wartości była uznawana za zakłócającą konkurencję. Warto się jednak zastanowić, czy rzeczywiście niewielka pomoc udzielona na rzecz małego przedsiębiorstwa, często o lokalnym jedynie znaczeniu, może być odpowiedzialna za naruszenie konkurencji.

Odpowiedzią może być stanowisko Komisji w sprawie pomocy bagatelnej (*de minimis*). W wydanym rozporządzeniu Komisji (WE) nr 1998/2006⁴⁵ (z dnia 15 grudnia 2006 r.) Komisja stwierdziła, że pomoc państwa, która w ciągu trzech lat nie przekracza kwoty 200 000 euro, dla podmiotów gospodarczych działających w sektorze transportu drogowego 100 000 euro, „nie narusza wymiany handlowej między państwami członkowskimi oraz/lub nie zakłóca konkurencji ani nie grozi jej zakłóceniem i z tego powodu nie dotyczy jej zakaz z art. 107 ust. 1 TFUE”. Jednak wyznaczenie tak „ostrożnej” kwoty pomocy *de minimis* (*de minimis non curat lex* – łac., prawo nie troszczy się o drobiazgi) szczególnie dziś, kiedy stabilność gospodarcza Unii jest ciągle zagrożona, należy ocenić negatywnie. Przypomnijmy: kryteria oceny dopuszczalności danego środka pomocowego to przesłanki określone w art. 107 ust. 1 TFUE – zakłócenie konkurencji oraz naruszenie wymiany handlowej. Nie wydaje się, aby pomoc udzielana mikro i małym przedsiębiorcom (główni beneficjenci pomocy bagatelnej) działającym na lokalnym rynku wypełniła wymienione przesłanki. Zatem w świetle przytoczonego artykułu byłaby uznana za w pełni dopuszczalną. Nadto uwa-

⁴² Orzeczenie ETS w sprawie 730/79 Philip Moris, „Zbiór Orzeczeń” 1980, s. 2671.

⁴³ Wytyczne Komisji z 9 grudnia 1997r. w sprawie definicji rynku właściwego, Dz. Urz. WE 1998, C 372/5.

⁴⁴ Orzeczenie ETS w sprawie C-142/87 Belgia przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1990, s. I-959.

⁴⁵ Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1998/2006 w sprawie zastosowania art. 87 i 88 Traktatu do pomocy *de minimis*, Dz. Urz. WE 2006, L 10/30.

zam, że niezwłocznie należy przeprowadzić reformę prawa pomocy publicznej, szczególnie w kontekście ostatniego europejskiego (światowego) kryzysu gospodarczego. Przy czym nie chodzi tylko o kwotę dopuszczalnej pomocy bagatelnej, ale przede wszystkim o to, aby procedury przyznawania pomocy publicznej były szybsze i bardziej elastyczne. Większość państw członkowskich UE dotkniętych kryzysem udzieliło pomocy swoim przedsiębiorcom bez wdrażania procedury autoryzacji projektu. Niektóre z tych państw (np. Francja, Niemcy) podjęły działania, które można by określić mianem interwencjonizmu państwowego, poprzez m.in. wdrożenie projektów faworyzujących towary produkcji krajowej na niekorzyść towarów importowanych (np. pomoc z budżetu państwa przy zakupie niektórych towarów rodzimej produkcji), co zawsze skutkowało uznaniem takiej pomocy za niedozwoloną. Świadczy to niewątpliwie o niskiej skuteczności (w sytuacjach kryzysowych) i niskiej elastyczności unijnego prawa pomocy. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest niewątpliwie przewlekłość procedury (szerzej na ten temat w podsumowaniu).

6. Naruszenie wymiany handlowej

Drugą przesłanką (obok naruszenia konkurencji), która przesądza o niezgodności pomocy państwa z zasadami wspólnego rynku, jest naruszenie przez dany ośrodek pomocowy wymiany handlowej pomiędzy państwami członkowskimi. Również i to kryterium podlega liberalnej oraz rozszerzającej interpretacji, mającej zapobiegać takim działaniom poszczególnych państw, które by stwarzały sztuczne (niewynikające z warunków rynkowych) bariery i utrudnienia w wewnątrzunijnej wymianie handlowej. Nie można bowiem dopuścić do tego, aby dany przedsiębiorca zwiększał swój udział w obrocie towarami czy usługami w skali Unii jedynie dlatego, że korzysta z niedozwolonego wsparcia ze strony władz publicznych. Omawiana przesłanka wyznacza w istocie granicę pomiędzy pomocą pozostającą w obszarze zainteresowania organów unijnych (przede wszystkim Komisji Europejskiej) a pomocą, która nie ma istotniejszego wymiaru dla wspólnego rynku i powinna być nadzorowana na szczeblu krajowym.

Z orzeczenia TSUE w sprawie Philip Morris wynika, że gdy pomoc wzmacnia pozycję przedsiębiorstwa w porównaniu z jego konkurentami uczestniczącymi w handlu wewnątrz wspólnego rynku, to handel ten niejako automatycznie zostaje naruszony przez udzieloną pomoc⁴⁶. W sektorach, w których panuje silna konkurencja (np. w sektorze transportowym), nawet relatywnie niewielka pomoc jest w stanie zakłócić wymianę handlową pomiędzy państwami członkowskimi. Oznacza to równocześnie, że przesłanki „naruszenia konkurencji” oraz „naruszenia wymiany handlowej” są ze sobą w nierozdzielny sposób związane. Trzeba przy tym zastrzec, że dla spełnienia tej ostatniej przesłanki nie jest konieczne, aby beneficjariusz pomocy prowadził działalność w zakresie importu lub eksportu. Środki pomocowe, które dotyczą działalności wykonywanej wyłącznie w obrębie jednego państwa i które nie odnoszą się do handlu, lecz do produkcji, również mogą negatywnie wpływać na wymianę handlową pomiędzy członkami rynku wewnętrznego⁴⁷.

Ów negatywny wpływ jest szczególnie widoczny wówczas, gdy państwo dotuje przedsiębiorstwa znajdujące się w trudnej sytuacji ekonomicznej i tracące zdolność do konkuro-

⁴⁶ Sprawa 730/79 Philip Morris przeciwko Komisji, „Zbiór Orzeczeń” 1980, s. 2671.

⁴⁷ M. Szydło, *op. cit.*, s. 548.

wania. Wsparcie krajowej produkcji może bowiem uniemożliwić przedsiębiorstwom pochodzącym z innych państw członkowskich zwiększenie ich eksportu na teren danego państwa, co w konsekwencji zmniejsza ich szanse na dalszą ekspansję gospodarczą⁴⁸.

Niewielki udział subsydiowanego przedsiębiorstwa w handlu na wspólnym rynku nie jest sam przez się okolicznością uchylającą zakaz z art. 107 TFUE. Zakłócić wymianę handlową może nie tylko pomoc udzielona na rzecz podmiotu, którego udział w tej wymianie wynosi 5%, ale nawet wówczas, gdy wzmiankowany udział jest zupełnie śladowy i kształtuje się w granicach 0,03%⁴⁹. Warto też dodać, że pomimo literalnego brzmienia art. 107 TFUE (zakazującego pomocy, która „narusza” wymianę handlową) orzecznictwo TSUE rozciąga sformułowany tam zakaz również na przypadki potencjalnego jedynie zagrożenia handlu na obszarze rynku wewnętrznego. W rzeczywistości istnieje niewiele przypadków, w których można uznać, że przyznane przez państwo korzyści finansowe nie są w stanie zakłócić wymiany handlowej pomiędzy członkami rynku wewnętrznego. Do tych wyjątkowych sytuacji należy zaliczyć wsparcie udzielane podmiotom, które prowadzą rzemieślniczą działalność remontową, działają w zakresie handlu detalicznego lub lokalnego transportu czy też wydają określone dzienniki prasowe. Wymiany handlowej nie narusza też – jak wspomniałem – pomoc bagatelna (*de minimis*), a więc nieprzekraczająca w ciągu trzech lat kwoty 200 000 euro.

Wydaje się, iż zaprezentowane powyżej zagadnienia mają niezwykle istotną wagę teoretyczną oraz praktyczną. Odpowiednia kwalifikacja prawna konkretnych środków interwencyjnych, które są stosowane przez państwo w sferze gospodarczej, jest warunkiem *sine qua non* poprawnego i właściwego stosowania prawa unijnego. Jest to zaś szczególnie ważne w omawianej dziedzinie, w której wszelka aktywność państwa wykraczająca poza określone prawem granice może spowodować podzielenie wspólnego rynku oraz zagrozić tym wartościom, które leżą u podstaw funkcjonowania Unii Europejskiej.

Na zakończenie trzeba powiedzieć, że zakaz udzielania pomocy nie ma charakteru absolutnego. Ustawodawca unijny przewidział bowiem możliwość czynienia odstępstw od ogólnego zakazu jej udzielania omówionego w niniejszym artykule. W części drugiej chciałbym omówić rodzaje pomocy państwa, które obligatoryjnie (art. 107 ust. 2 TFUE) lub fakultatywnie (art. 107 ust. 3 TFUE) są uznawane za zgodne z rynkiem wewnętrznym.

7. Podsumowanie

Głównym celem unijnej regulacji pomocy publicznej jest ochrona konkurencji na jednolitym rynku przed zniekształceniami powodowanymi przez udzielanie pomocy publicznej. Analiza postanowień *Traktatu* prowadzi do wniosku, że szkodliwość pomocy państwa nie jest pojęciem ścisłym ani niezmiennym. Jest natomiast pojęciem umownym, zależy od tego, czy pomoc udzielana przez poszczególne kraje swoim przedsiębiorcom, działalnościom lub regionom szkodzi wspólnemu rynkowi bądź czy sprzyja wspólnemu interesowi krajów Unii, oraz od tego, czy można ją wyodrębnić spośród wielu form działalności państwa. Dlatego też

⁴⁸ Podobnie: A. Nyk i e l, *op. cit.*, s. 209. Stąd też słusznie się twierdzi, że handel pomiędzy państwami członkowskimi narusza przede wszystkim takie środki pomocowe, które sztucznie utrudniają import towarów do danego państwa (względnie też – które sztucznie ułatwiają eksport towarów do innych państw członkowskich).

⁴⁹ Decyzja Komisji nr 88/281/EWG z 11 listopada 1987 r., Dz. Urz. WE 1988, L 119/38.

zamiary udzielania pomocy przedsiębiorcom przez państwa członkowskie Unii muszą być zgłaszane Komisji, aby mogły być realizowane po uzyskaniu jej aprobaty.

Komisja bada konkretne przypadki udzielenia pomocy publicznej, ale głównie z punktu widzenia ochrony konkurencji, pozostawiając państwom członkowskim swobodę w kwestii konstrukcji wewnętrznych systemów udzielania i nadzorowania pomocy publicznej. W gestii samych państw członkowskich leży to, czy te systemy będą skuteczne i efektywne w realizacji celów gospodarczych. Co prawda na podstawie art. 108 ust. 1 TFUE Komisja nadzoruje stale wszystkie systemy pomocowe istniejące w państwach członkowskich, ale jednocześnie proponuje właściwe działania wymagane ze względu na stały rozwój lub funkcjonowanie wspólnego rynku. Bezpośrednio Komisja wpływa na państwa członkowskie, zmuszając je do uchylenia lub zmiany pomocy, ale dopiero *ex post*, po stwierdzeniu, że dana pomoc zniekształca konkurencję. Dlatego w interesie państw członkowskich leży, aby ich systemy nadzorowania pomocy były na tyle sprawne, żeby do takich sytuacji nie dopuścić. To państwa członkowskie są podmiotami decyzji Komisji, a nie jakieś konkretne instytucje udzielające pomocy w tych państwach. Jednocześnie Komisja pozostawia im formę podporządkowania się decyzji, nie ingerując w ich wewnętrzne rozwiązania. Tego typu podejście jest bardzo korzystne, ponieważ przez swoją elastyczność usprawnia cały system nadzorowania pomocy publicznej w Unii. Co więcej, same państwa członkowskie są wyposażone w uprawnienie, które czyni także je podmiotami nadzorującymi udzielanie pomocy w rynku wewnętrznym. Zainteresowane państwa bowiem mogą wnieść sprawę bezpośrednio do TSUE, jeżeli inne państwo członkowskie nie stosuje się do decyzji Komisji dotyczącej pomocy publicznej. Jest to dość skuteczny instrument wzajemnej kontroli państw członkowskich, które w kwestii naruszania konkurencji przez innych członków rynku wewnętrznego bardzo często są bardziej czujne niż organy Unii⁵⁰.

Zogniskowanie tak wielu kompetencji w rękach Komisji może w praktyce doprowadzić do braku elastyczności systemu. Wprowadzone zasady związane z autoryzacją projektu pomocy są długotrwałe, często więc przyznanie pomocy może – po przeprowadzeniu negocjacyjnego postępowania z Komisją – okazać się już bezprzedmiotowe. Taką sytuację należy ocenić negatywnie. W tym zakresie zatem należy przeprowadzić reformę prawa pomocy publicznej. Z całą pewnością nie można ograniczyć się do stwierdzenia, że pomocy nie można przyznawać. Taki wniosek można wywieść wyłącznie z art. 107 TFUE, a w rzeczywistości zakaz nie istnieje: obowiązują zasady przyznawania pomocy, a nie zakaz jej przyznawania. Dlatego też reforma reguł pomocy publicznej powinna zmierzać do ukształtowania norm w taki sposób, aby z jednej strony sprzyjały one budowaniu wspólnego rynku, z drugiej zaś, aby procedury były szybsze oraz bardziej efektywne. Szybkość autoryzacji przyznania pomocy publicznej nie powinna być dokonana kosztem wnikliwego rozważenia konsekwencji przyznania pomocy publicznej. Jednak istnieje możliwość przesunięcia ciężaru z nadzoru instytucjonalnego na nadzór indywidualny ze sprawnym systemem reguł odszkodowawczych w wypadkach, gdy przyznanie pomocy publicznej nie zostało dokonane zgodnie z obowiązującym prawem. Dlatego też ważne w całym systemie jest zagwarantowanie uprawnień dla przedsiębiorców, którzy konkurują z beneficjentem pomocy publicznej. Powinni oni mieć możliwość realnego wyrównania poniesionej szkody i przywrócenia sytuacji ich konkurencyjności sprzed udzielenia pomocy publicznej. Obecnie dominuje przekonanie, że najlepszą metodą przywrócenia równowagi jest wszczęcie postępowania w sprawie pomocy niedozwo-

⁵⁰ I. Postuła, A. Werner, *Prawo pomocy publicznej*, Warszawa 2008, s. 136.

lonej. W praktyce Komisja Europejska po wszczęciu postępowania i wydaniu decyzji o nakazie windykacji nie ma kompetencji do skutecznego wyegzekwowania przyznanej pomocy od beneficjenta. Sama egzekucja może doprowadzić do likwidacji beneficjenta, co z punktu widzenia konkurencji nie sanuje sytuacji. Likwidacja beneficjenta na skutek przeprowadzenia windykacji nie doprowadza do sytuacji konkurencji, jaka istniała przed przyznaniem pomocy publicznej. Wprost przeciwnie, gdyż przy określonych warunkach może okazać się, że to konkurencji uzyskują wsparcie przez wyeliminowanie jednego gracza z rynku. Powstaje pytanie: czy takie rozwiązanie jest celem, jaki zakłada prawo unijne? Odpowiedź na to pytanie z pewnością jest negatywna.

BIBLIOGRAFIA

- Borkowski A., Chełmoński A., Guziński M., Kiczka K., Kieres L., Kocowski T., Szydło M., *Administracyjne prawo gospodarcze*, Kolonia Limited, Wrocław 2009.
- Dudzik S., *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw publicznych w prawie Wspólnoty Europejskiej*, Zakamycze, Kraków 2002.
- Emmert F., Morawiecki M., *Prawo europejskie*, Kolonia Limited, Warszawa–Wrocław 2001.
- Epiney A., *Unmittelbare Anwendbarkeit und objektive Wirkung von Richtlinien*, „Deutsches Verwaltungsblatt” 1996, nr 8.
- Kulesza M., *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw w RP. Uwagi wstępne na tle postanowień Traktatu rzymskiego i Układu o stowarzyszeniu* [w:] *Współczesne problemy administracji publicznej*, Liber, Warszawa 1996.
- Mika C. (red.), *Prawo gospodarcze Wspólnoty Europejskiej na progu XXI wieku*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2002.
- Modzelewska-Wąchal E., *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*. LexisNexis, Warszawa 2002.
- Nykiel A., *Pojęcie pomocy państwa w świetle prawa Unii Europejskiej* [w:] C. Mika (red.), *Prawo gospodarcze Wspólnoty Europejskiej na progu XXI wieku*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2002.
- Postuła I., Werner A., *Prawo pomocy publicznej*, LexisNexis, Warszawa 2008.
- Püttner G., *Wirtschaftsverwaltungsrecht*, Stuttgart–München–Hannover 1989.
- Quigley C., *The notion of a State Aid In the EEC*, ‘European Law Review’ 1998.
- Ross M., *State aids and national courts*, ‘Common Market Law Review’ 2000.
- Schön W., *Taxation and State Aid Law In the European Union*, ‘Common Market Law Review’ 1999, vol. 36.
- Steiner J., Woods L., *Textbook on EC Law*, London 2000.
- Sobczak K., *Działalność gospodarcza. Uregulowania prawne*, LexisNexis, Warszawa 2001.
- Stober R., *Wirtschaftsverwaltungsrecht*, Stuttgart–Berlin–Köln 1991.
- Strzyczkowski K., *Regulacja sektorów infrastrukturalnych jako rodzaj funkcji państwa wobec gospodarki*, Warszawa 2005.

Szydło M., *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców i jej nadzorowanie* [w:] A. Borkowski, A. Chełmoński, M. Guziński, K. Kiczka, L. Kieres, T. Kocowski, M. Szydło, *Administracyjne prawo gospodarcze*, Wrocław 2009.

Wyatt D., Dashwood A., *The substantive law of the EEC*, London 1980.

XXXIst Report on competition policy, Luksembourg 2002.

SUMMARY

The notion of state aid for entrepreneurs In the view of the European Union Law (part I)

The main objective of the EU regulation concerning the state aid is the protection of the unified market competition against distortions caused by the state aid implementation. The analysis of TFEU provisions leads to conclusions that the injuriousness of state aid is not a strict and unfamiliar notion. On the contrary, it is the conventional issue which depends on whether the aid given by each member state to its traders, businesses or regions is harmful for a domestic market or it is propitious for the collective interests of all states that belong to such market. The matters presented in this article are extremely important not only from the theoretical, but also from the practical point of view. The relevant legal qualification of specific intervention measures, which are utilized by the EU law. Any such activity which exceeds the legal frames may cause the disruption within the EU common market and imperil those values which are at the root of European Union functioning.

KEY WORDS: public help/assistance, means of help/assistance, benefits increase, common market, banned help/assistance.

